

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Όπως είχαμε υποσχεθεί το 2003 στον πρόλογο του βιβλίου μας για τους διδασκάλους της χαρακτικής στο Σχολείο των Τεχνών κατά την περίοδο 1843-1915 —τον Αγαθάγγελο Τριανταφύλλου, τον Αριστείδη Α. Ροβέρτο και τον Νικόλαο Ι. Φέρμπο—, θα ακολουθούσαν «ενότητες για τη διδασκαλία της χαρακτικής στο Πολυτεχνείο και για την εικονογράφιση εντύπων».¹

Το δεύτερο λοιπόν βιβλίο μας, που καθυστέρησε να δει το φως της δημοσιότητας, αναφέρεται στους μαθητές της χαρακτικής, της ξυλογραφίας και της χαλκογραφίας, στο Σχολείο των Τεχνών του Βασιλικού Πολυτεχνείου τα χρόνια 1843-1915. Περιλαμβάνει μεγάλο αριθμό επαγγελματιών χαρακτών —τις υπογραφές των οποίων συναντάμε συχνά σε ξυλογραφίες ελληνικών και ξένων περιοδικών και βιβλίων του 19ου αιώνα, χωρίς να γνωρίζουμε περισσότερα στοιχεία για τη ζωή, τις σπουδές και τα έργα τους—, αλλά και ζωγράφων που πήραν μαθήματα χαρακτικής στα χρόνια των σπουδών τους. Με το υλικό αυτό συμπληρώνεται το ψηφιδωτό της εφηρμοσμένης ελληνικής χαρακτικής τον 19ον αιώνα, αποδεικνύοντας, σε πολλές περιπτώσεις, την υψηλή στάθμη της. Οποιοσδήποτε προσθήκες, ευκαιρίες και αναμενόμενες, δεν θα τροποποιούν τα πράγματα· απλώς θα τα φωτίζουν στα επιμέρους. Ο Κυριάκος Ντελόπουλος σημειώνει σε μελέτη του για τα παιδικά και νεανικά βιβλία του 19ου αιώνα: «θα πρέπει να αποτελέσει η αποκάλυψη των αφανών [εικονογράφων] πρόγραμμα μελλοντικής έρευνας»² —κάτι που μπορεί να έχει ισχύ και για τους εικονογράφους άλλων εντύπων του αιώνα. Ελπίζουμε ότι με το βιβλίο μας αυτό συμβάλλουμε στην «αποκάλυψη των αφανών εικονογράφων» του 19ου αιώνα.

¹ Μπόλης - Παυλόπουλος, 2003, σ. 11.

² Ντελόπουλος, 1994, σ. 33.

Φιλοδοξήσαμε να αποκαταστήσουμε την ιστορία της ελληνικής χαρακτηριστικής τον 19ον αιώνα. Προηγούνται κεφάλαια για την ίδρυση του Σχολείου των Τεχνών και για τη διδασκαλία καθενός από τους τρεις διδασκάλους της χαρακτηριστικής. Ουσιαστικό μέρος του κειμένου είναι τα βιοεργογραφικά σημειώματα των μαθητών των τριών διδασκάλων στο Σχολείο των Τεχνών, ένα λεξικό των χαρακτών του 19ου αιώνα. Στοιχεία για τη μαθητεία τους αντλήσαμε από το αναξιόπιστο, μη μελετημένο ακόμα όπως και όσο θα έπρεπε, «Μαθητολόγιον του Βασιλικού Πολυτεχνείου», καθώς και από φακέλους του ίδιου αρχείου των χρόνων 1844-71, υλικό που περισώθηκε κατά τη μεταστέγαση του ιδρύματος στην Πολυτεχνειούπολη Ζωγράφου. Σε παράρτημα εντάξαμε χαρακτες γνωστούς ως ονόματα από έργα τους: η μαθητεία τους δυστυχώς δεν προέκυπτε από την έρευνά μας.

Ως προς τη δομή του βιβλίου τώρα: διατηρήσαμε το ίδιο πρότυπο, με τις εικόνες και τον υπομνηματισμό της ιστορίας της ελληνικής χαρακτηριστικής σε συμπληρωματικό, όχι δευτερεύοντα, ρόλο· συμμεριζόμενοι, επιπλέον, καλόπιστες παρατηρήσεις αναγνωστών του πρώτου βιβλίου μας, κάναμε υποσελίδιες τις σημειώσεις, προκειμένου να γίνεται ευχερέστερη η ανάγνωσή τους και να καθίστανται λειτουργικότερες ως προς το κείμενο.

Εκφράζουμε ευχαριστίες στην Πρυτανεία του Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου και στους αρμοδίους υπαλλήλους του, που έκαναν εφικτή την προσέγγιση του αρχείου του· στους συλλέκτες Ιάκωβο Γ. Βαγιάκη, Χρήστο Κανάκη, Μπάμπη Λεοντιάδη και Ιορδάνη Χριστοδούλου και στον εκδότη του περιοδικού συλλογές Αργύρη Βουρνά, για διάφορες πληροφορίες· στον φίλο Κωστή Λιόντη, για τη βοήθειά του στη συγκέντρωση υλικού. Τον εκδοτικό οίκο da Vinci ευχαριστούμε, γιατί μας εξασφάλισε το κλίμα που επέτρεψε να υλοποιήσουμε το παρόν εγχείρημα.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ίδρυση του Σχολείου των Τεχνών

Επικαλούμενο «τας ιστορικές αναμνήσεις» και αναφερόμενο στη σημασία της αρχιτεκτονικής «εις τον πολιτικόν βίον εν γένει» και στην άρρηκτη σύνδεσή της με την αρχαία Ελλάδα, το πρώτο άρθρο του ΒΔ της 31ης Δεκεμβρίου 1836/12ης Ιανουαρίου 1837 («Περί εκπαιδύσεως εις την αρχιτεκτονικήν»)³ γνωστοποιούσε την πρόθεση του βασιλιά Όθωνα και της ελληνικής κυβέρνησης να συσταθεί στην Αθήνα σχολείο για όσους επιθυμούσαν «να μορφωθώσιν ως αρχιτεχνίται (μαϊστορες) εν τη αρχιτεκτονική». Δίπλα στη ρομαντική αυτή θεώρηση, που αποτύπωνε τον ιδεολογικό προσανατολισμό του νέου ελληνικού κράτους, υπήρχε και η πρακτική πλευρά της ίδρυσης του Σχολείου: στόχος δεν ήταν, σε μια πρώτη φάση, η μόρφωση αρχιτεκτόνων, αλλά κυρίως η εκπαίδευση ικανών τεχνιτών που θα κάλυπταν τις ανάγκες οικοδόμησης στην Αθήνα και θα εργάζονταν ως βοηθοί κοντά στους ξένους αρχιτέκτονες, οι οποίοι καλούνταν να δώσουν στην πόλη την όψη της πρωτεύουσας.

Η λειτουργία του Βασιλικού Σχολείου των Τεχνών, το οποίο στεγάστηκε στα δύο συνεχόμενα σπίτια του σπαθάρου της Βλα-

---

³ Α.Χ. Βουρνάζου, «Ιστορικών. Τα της Ιδρύσεως του Πολυτεχνείου», στο *Η Εκατοετηρίς του Εθν. Μ. Πολυτεχνείου*, περ. *Τεχνικά Χρονικά*, τχ. 181, 1 Ιουλίου 1939, σ. 48. Βλ. ακόμα Μπίρης, 1957, σ. 21-24. Επίσης για την ίδρυση και τη φυσιογνωμία του Πολυτεχνείου τα πρώτα χρόνια της λειτουργίας του (1836-43), βλ. Μερτύρη, 2000, σ. 39-77· Μπόλης, 2000, σ. 15-17· Νίκου Δασκαλοθανάση, «Η ιστορία της Ανωτάτης Σχολής Καλών Τεχνών από τον Όθωνα στον Μεσοπόλεμο», *Διδάσκοντας την τέχνη. Η ιστορία της ΑΣΚΤ μέσα από τα έργα των δασκάλων της 1840-1974*, Κατάλογος έκθεσης, Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών - «το εργοστάσιο», 28 Ιουλίου - 31 Οκτωβρίου 2004, Αθήνα 2004, σ. 15-16, και Δημοτική Πινακοθήκη Πατρών, 21 Νοεμβρίου 2004 - 30 Ιανουαρίου 2005, Πάτρα 2004, σ. 11-13.

χίας Γεώργιου Βλαχούτση στην οδό Πειραιώς, ξεκίνησε στις 17 Οκτωβρίου 1837, με διευθυντή τον Γερμανό αξιωματικό του Μηχανικού Σώματος Φρειδερίκο Τσέντνερ (Friedrich von Zentner).⁴ Η ίδρυσή του ήταν απολύτως ενταγμένη στο γενικότερο πλαίσιο δημιουργίας θεσμών που θα οργάνωναν το νεοσύστατο ελληνικό κράτος σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά πρότυπα.⁵ Επρόκειτο για ένα απλό μονοτάξιο σχολείο, με διάρκεια φοίτησης ενός χρόνου και με παραδόσεις που γίνονταν μόνο τις Κυριακές και τις γιορτές. Το πρόγραμμα σπουδών⁶ περιελάμβανε, ανάμεσα στα άλλα μαθήματα, και αυτά της στοιχειώδους γραφικής (ιχνογραφίας), που δίδαξαν οι αρχιτέκτονες Χριστιανός Χάνσεν (Hans Christian Hansen, 1803-1883)⁷ και Θεόφιλος Χάνσεν (Theophilus

⁴ Μπίρης, 1957, σ. 485.

⁵ *Das Königreich Griechenlands in Hinsicht auf Industrie und Agrikultur. Gesammelte Notizen von Ritter Friedrich von Zentner, königlich-bayerischem Kammerjunker und Ober-Lieutenant, Ritter des königlich-griechischen Erlöser-Ordens und Mitglied mehrerer Industrievereine des In- und Auslandes*, Αουγκσμπουργκ 1844, σ. 11. Ο Τσέντνερ γράφει ότι είχε ως υπόδειγμα για την οργάνωσή του το Βασιλικό Σχολείο των Οικοδομικών Τεχνών του Μονάχου, όπως και το τεχνικό σχολείο «La Martinière» της Λυών, παίρνοντας μάλιστα και τις συμβουλές των διευθυντών το ίδρυμα αυτό, καθώς και προσφορές εξάιρετων τεχνικών έργων για εποπτική διδασκαλία από τους «εκ Λυώνος» κ.κ. Lortet, Fournet, Tabureau, Couchaud, κ.ά.

⁶ Σύμφωνα με την κοινοποίηση «Περί συστάσεως Πολυτεχνικού Σχολείου» από το Υπουργείο των Εσωτερικών (15 Οκτωβρίου 1837), τα μαθήματα που θα παραδίδονταν με την έναρξη λειτουργίας του Σχολείου ήταν αυτά των στοιχειωδών μαθηματικών, της αρχιτεκτονικής και της ιχνογραφίας (εφ. *Αθηνά*, 16 Οκτωβρίου 1837), αν και αυτά που παραδόθηκαν κατά το πρώτο έτος, μέχρι το τέλος του 1838, ήταν η ιχνογραφία, τα μαθηματικά και η προπλαστική. Στη συνέχεια το πρόγραμμα σπουδών αρχίζει να εμπλουτίζεται. Στις 31 Δεκεμβρίου 1839, σε επιστολή του Τσέντνερ προς τον προϊστάμενο της Αυστριακής Αυτοκρατορικής και Βασιλικής Πολυτεχνικής Σχολής στη Βιέννη, αναφέρεται ότι διδάσκονται τα μαθήματα της ιχνογραφίας, των μαθηματικών, της μηχανικής, της χημείας, της προπλαστικής, της γραφής και της καλλιγραφίας. Βλ. Μπίρης, 1957, σ. 41-42. Την άνοιξη του 1840 —περίοδο που το Σχολείο αρχίζει να λειτουργεί και ως «Καθημερινόν» μερικές μέρες της εβδομάδας— διδάσκονται «αριθμητική, γεωμετρία, ζωγραφία, ιχνογραφία των μηχανών, αρχιτεκτονική ιχνογραφία, πλαστουργική εκ κηρού και γύψου, τεχνολογία (αποβλέπουσα διαφόρων τεχνών την σπουδήν), ορθογραφία και καλλιγραφία», αλλά και «χημεία των τεχνών» («Πολυτεχνικόν Σχολείον», εφ. *Αιών*, 26 Μαΐου 1840).

⁷ Μπίρης, 1957, σ. 486. Βλ. ακόμα Αριστέας Παπανικολάου-Κρίστενσεν, *Χριστιανός Χάνσεν. Επιστολές και σχέδια από την Ελλάδα*, Αθήνα 1993.

Edvard von [Freiherr] Hansen, 1813-1891),⁸ και της αρχιτεκτονικής τεχνολογίας και προπλαστικής, που ανέλαβε ο αρχιτέκτων Κάρολος Λωράν (Charles Laurent),⁹ με βοηθό τον γλύπτη Κάρολο Χέλερ (Karl Heller).¹⁰ Η απλή οργάνωση και ο πειραματικός χαρακτήρας του, η «ρεαλιστική» κατεύθυνση του προγράμματος σπουδών, οι αυστηροί κανόνες λειτουργίας, η αθρόα προσέλευση και παρακολούθηση των μαθημάτων από ανθρώπους διαφορετικής ηλικίας, κοινωνικής προέλευσης και μορφωτικού επιπέδου, η απροσδόκητη επιτυχία και η ευνοϊκή υποδοχή, σηματοδοτούν τα τρία πρώτα χρόνια λειτουργίας του Πολυτεχνείου.¹¹

⁸ Μπίρης, 1957, σ. 487.

⁹ Μπίρης, 1957, σ. 485-486. Το 1856 ο Λωράν δωρίζει βιβλία στο Σχολείο των Τεχνών. Βλ. έγγραφο του Υπουργείου των Εσωτερικών στις 14 Ιουλίου 1856 (Αρχείο Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου). Βλ. ακόμα ΛΕΚ, τ. 2, 1998, σ. 447 (Δημήτρης Παυλόπουλος).

¹⁰ Μπίρης, 1957, σ. 487.

¹¹ Για τη λειτουργία του Πολυτεχνείου ως «Σχολείου των Κυριακών και των εορτών», βλ. αναλυτικά Μπίρης, 1957, σ. 33-42. Για την αποδοχή και την επιτυχία του Σχολείου το 1839 δημοσιεύμα της εφ. *Η Φήμη* τονίζει ότι η «Βασιλική Μηχανοθήκη Αθηνών [...] κατέστη ομοία των τελειότερων καταστημάτων της αυτής φύσεως των εν τοις μεγαλοπόλεσι της πεφωτισμένης Ευρώπης», ενώ υπογραμμίζει την ωφέλεια και την πρόοδο των νέων που παρακολουθούν μαθήματα σε αυτό. Τον ίδιο χρόνο στην εφ. *Αθηνά* δημοσιεύεται μαρτυρία κάποιου που υπογράφει με τα αρχικά Κ.Μ., ο οποίος, ύστερα από επίσκεψή του στο Πολυτεχνείο, επισημαίνει: «είδον την πληθύν των εκεί φοιτώντων μαθητών, και μάλιστα εκ της τάξεως των βαναύσων τεχνιτών, τους οποίους μόλις δύναται να χωρέση η ευρύχωρος του καταστήματος αίθουσα και εθαύμασα τας μεγάλας αυτών προόδους, τας οποίας έκαμαν εις διάστημα ολίγου χρόνου, τόσον εις την ιχνογραφίαν, καθώς εις την προπλαστικήν, μηχανικήν και λοιπά. Όθεν χαίρων διά την πρόοδόν των, δικαίως απονέμω μυρίους επαίνους εις την πρόνοιαν της Β. Κυβερνήσεως διά την σύστασιν τοιούτου σχολείου, ως πολλά ωφέλιμου εις την κοινωνίαν μας· επομένως συγχαίρω και τον διευθυντήν αυτού κ. Τζέντνερ, άξιον όντα της Β. ευνοίας διά την οποίαν καταβάλλει προσπάθειαν και επιμέλειαν, μη φειδόμενος παντός κόπου διά την βελτίωσιν του καταστήματος τούτου [...]». Τον Μάιο του 1840 η εφ. *Αιών* εκφράζεται με ενθουσιώδη λόγια για τη διεύθυνση Τσέντνερ, στον ζήλο και την ικανότητα του οποίου πιστώνει την επιτυχία του Σχολείου. Και τα τρία δημοσιεύματα προβάλλουν την ανάγκη διεύρυνσης της λειτουργίας του Σχολείου σε μια πιο σταθερή, καθημερινή βάση. Βλ. εφ. *Η Φήμη*, 8 Μαρτίου 1839· Κ.Μ., εφ. *Αθηνά*, 8 Απριλίου 1839· «Πολυτεχνικόν Σχολείον», εφ. *Αιών*, 26 Μαΐου 1840. Βλ. ακόμα Βασίλειου Ηλιάδη, «Τα 100 χρόνια του Πολυτεχνείου. Όταν εστεγάζετο εις το Ωδείο Αθηνών. Ο λοχαγός Τσέντνερ», εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, 13 Ιανουαρίου 1937· «Η

14 | ΓΙΑΝΝΗ ΜΠΟΛΗ - ΔΗΜΗΤΡΗ ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΥ

Η προσπάθεια του Τσέντνερ για τη δημιουργία ενός καθημερινού σχολείου τεχνικής εκπαίδευσης ευδοχώθηκε το 1840,¹² ενώ ο αξιωματικός δραστηριοποιήθηκε, χωρίς όμως ιδιαίτερη ανταπόκριση, προς την κατεύθυνση του καθορισμού της εκπαιδευτικής φυσιογνωμίας του ιδρύματος, της δημιουργίας δομών λειτουργίας, της αναβάθμισης του επιπέδου των σπουδών με την εισαγωγή νέων μαθημάτων και την αύξηση του διδακτικού προσωπικού. Τον ίδιο χρόνο, ύστερα από τη γενναιόδωρη προσφορά της δούκισσας της Πλακεντίας Σοφίας ντε Μαρμπούα (Sophie de Marbois),¹³ άρχισε να λειτουργεί και η «Καλλιτεχνική

χθесινή εορτή εις το Πολυτεχνείον εις μνήμην του πρώτου διευθυντού του ιδρύματος φον Τσέντνερ», ό.π., 16 Ιανουαρίου 1937.

¹² Μπίρης, 1957, σ. 42-47, 60-64.

¹³ Κόρη του Γάλλου διπλωμάτη και συγγραφέα Φραγκίσκου Μπαρμπέ Μαρμπούα, η Σοφία ντε Μαρμπούα (Sophie de Marbois, 1785-1854) γεννήθηκε στη Φιλαδέλφεια της Β. Αμερικής. Το 1804 παντρεύτηκε τον στρατηγό και υπασπιστή του Ναπολέοντα Κάρολο Λεμπρέν, δούκα της Πλακεντίας, γιο του πρώην συνυπάτου του Ναπολέοντα Φραγκίσκου Λεμπρέν. Στο τέλος του 1804 από τον γάμο της απέκτησε μία κόρη, την Ελίζα. Μητέρα και κόρη διακρίθηκαν για τον φιλελληνισμό τους και πρόσφεραν πολλά στον ελληνικό αγώνα. Η Σοφία ταξίδεψε το 1830 στο Ναύπλιο, όπου εργάστηκε για την εκπαίδευση, ενώ τον Μάιο του 1831 έφυγε στην Ιταλία. Εκεί έμαθε τον φόνο του Καποδίστρια και δημοσίευσε έντυπο υπέρ των Μαυρομιχαλέων. Το 1834 επέστρεψε στην Ελλάδα, με την επιθυμία ιδίως της κόρης της, και έμεινε στην Αθήνα έως το 1836, οπότε αποφάσισε μεγάλα ταξίδια στην Ανατολή. Το 1837 στη Βηρυττό έχασε την κόρη της. Βαλσάμωσε το σώμα της και γύρισε στην Αθήνα, αποφασίζοντας να παραμείνει εδώ όλη της η ζωή. Απέκτησε εκτάσεις στην Πεντέλη και προχώρησε στην ανοικοδόμηση του ολομάραρου καστέλου της Ροδοδάφνης, έργου του Έλληνα αρχιτέκτονα Σταμάτιου Κλεάνθη. Είχε σκοπό να ανεγείρει και μνημειακό τάφο για το σκίνωμα της κόρης της. Όμως στις 19 Δεκεμβρίου 1847 κάηκε η προσωρινή της κατοικία στην οδό Πειραιώς, και μαζί της το σώμα της κόρης της. Η αποτέφρωση του σώματος του παιδιού της κλόνησε την ψυχική της ισορροπία, την έκανε ιδιότροπη και την οδηγούσε, μερικές στιγμές, σε παράκρουση. Παρ' όλα αυτά, δεν έπαψε να ευεργετεί την Αθήνα. Στη μνήμη της κόρης της, ανέλαβε υπό την άμεση εποπτεία της την ανώτερη εκπαίδευση των κοριτσιών. Το Παρλιόσσιο μέγαρό της, σημερινό Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών, σε σχέδια επίσης του Κλεάνθη, είχε αναδειχθεί σε κέντρο συνάντησης λογίων Ελλήνων και επιφανών Ξένων. Τάφηκε στην Πεντέλη. Βλ. Δημήτριου Γρ. Καμπούρογλου, *Η δούκισσα της Πλακεντίας*, Αθήνα 1930· Δημήτριου Γατόπουλου, *Η δούκισσα της Πλακεντίας*, Αθήνα 1943· Γιάννη Καροφύλα, *Το Καστέλο της Ροδοδάφνης. Η αληθινή ιστορία της Δούκισσας της Πλακεντίας*, Αθήνα 2004.

Σχολή»,¹⁴ με καθηγητή τον Γάλλο ζωγράφο Πιερ Μπονιρότ (Pierre Bonirote, 1811-1891),¹⁵ ενώ τον επόμενο χρόνο, το 1841, με πρωτοβουλία του Τσέντνερ, συστάθηκε στο Σχολείο και μια μικρή πινακοθήκη.¹⁶ Η επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου 1843 σταμάτησε τις προσπάθειες του Τσέντνερ, ο οποίος, με την επιμονή και την εργατικότητα του, είχε κατορθώσει να θέσει τις βάσεις της

¹⁴ Η δωρεά της δούκισσας αφορούσε υλικά ζωγραφικής (λιθογραφημένα υποδείγματα για τη διδασκαλία, μολύβια και διάφορα χαρτιά, κρυστάλλινα πλαίσια για την αποτύπωση σχεδίων στο ύπαιθρο κ.ά.) και αρχικά (1838) προοριζόταν για το Γυμνάσιο Αθηνών, κατέληξε όμως, ύστερα από παρέμβαση του Τσέντνερ, στο Πολυτεχνείο. Η δωρήτρια αναλάμβανε επίσης να καλύψει τη μισθοδοσία του Γάλλου ζωγράφου Πιέρ Μπονιρότ, ο οποίος, σύμφωνα με αναφορά του διευθυντή, θα επέλεγε 12 μαθητές του σχολείου που θα έκρινε ότι είχαν «τας καλλιτέρας διαθέσεις να γίνουν καλλιτέχναι» για να τους διδάξει ζωγραφική. Το ενδιαφέρον της δούκισσας για την ανάπτυξη των καλών τεχνών στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος εκδηλώνονταν με διάφορους τρόπους: το 1839 π.χ. είχε ανακοινώσει την απόφασή της να χρηματοδοτήσει την ανέγερση δύο καταστημάτων στην Αθήνα, μιας βιβλιοθήκης και ενός σχολείου της ζωγραφικής και της γλυπτικής. Ο Μπονιρότ ξεκίνησε τις παραδόσεις του τον Οκτώβριο του 1840 και τον Δεκέμβριο του ίδιου χρόνου ο Τσέντνερ, σε αναφορά του προς το Υπουργείο των Εσωτερικών, δεν κάνει λόγο μόνο για το νέο μάθημα της ζωγραφικής αλλά και για την «Καλλιτεχνική Σχολήν», στην οποία εκπαιδεύονται νέοι «ζωγράφοι». Βλ. εφ. *Η Φήμη*, 23 Νοεμβρίου 1838, 5 Απριλίου 1839· «Η κυρία Σοφία, δουκίσσα της Πλακεντίας», εφ. *Αθηνά*, 23 Ιουνίου 1839· εφ. *Αιών*, 2 Ιουλίου 1839· «Πολυτεχνικόν Σχολείον Αθηνών», εφ. *Αιών*, 26 Μαΐου 1840· αναφορά του λοχαγού του Μηχανικού Τσέντνερ προς το Υπουργείο των Εσωτερικών, 4/16 Οκτωβρίου 1840 (Αρχείο Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου· αναδημ.: Μπίρης, 1957, σ. 56-57)· «Πολυτεχνικόν Σχολείον», εφ. *Αιών*, 20 Οκτωβρίου 1840· αναφορά του λοχαγού του Μηχανικού Τσέντνερ προς την Βασιλική Γραμματεία της Επικρατείας επί των Εσωτερικών, 27 Δεκεμβρίου 1840 (Αρχείο Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου· αναδημ.: Μπίρης, 1957, σ. 58, 60). Βλ. Μπίρης, 1957, σ. 53-57· Ιωάννη Μανωλικάκη, «Το ιστορικό ιδρύσεως της Σχολής Καλών Τεχνών», περ. *Ζυγός*, τχ. 4, Φεβρουάριος 1956, σ. 15.

¹⁵ ΔΕΚ, τ. 3, 1999, σ. 212 (Στέλιος Λυδάκης).

¹⁶ Η πινακοθήκη ιδρύθηκε, ύστερα από πρόταση του Τσέντνερ προς το Υπουργείο των Εσωτερικών, με πυρήνα δύο συλλογές καλλιτεχνικών έργων που υπήρχαν στο Πολυτεχνείο. Περιλάμβανε έργα που είχαν συγκεντρωθεί στην Αίγινα από τον κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια και παραδόθηκαν στο Πολυτεχνείο, ύστερα από ενέργειες του Τσέντνερ, καθώς και έργα προερχόμενα από διάφορες δωρεές. Τα επιχειρήματα του διευθυντή για την έγκριση της πρότασής του ήταν η καταλληλότητα του χώρου, η διδακτική αξία των έργων σε μαθητές και καλλιτέχνες, καθώς και η δυνατότητα αισθητικής καλλιέργειας του αθηναϊκού κοινού. Βλ. Ντούλας Μουρική, «Ιστορικό σημείωμα για τις καλλιτεχνικές συλλογές του Ε.Μ. Πολυτεχνείου», 150 χρό-

τεχνικής και καλλιτεχνικής εκπαίδευσης, αξιοποιώντας με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τις συνθήκες, τις δυνατότητες, αλλά και την επιθυμία του νεοσύστατου κράτους για κοινωνική πρόοδο και ανάπτυξη. Με τη συνταγματική μεταρρύθμιση, απομακρύνθηκαν όλοι οι ξένοι από τις δημόσιες υπηρεσίες του κράτους.¹⁷ Το Πολυτεχνείο έμεινε χωρίς διευθυντή, και το μεγαλύτερο μέρος του διδακτικού προσωπικού απολύθηκε.

Με το ΒΔ της 22ας Οκτωβρίου 1843 «Περί διοργανισμού του εν Αθήναις Σχολείου των Τεχνών», το Πολυτεχνείο αναβαθμιζόταν, αναδιοργανωνόταν και διαιρούνταν σε τρία τμήματα: κατώτερης («Σχολείον των Κυριακών και των εορτών [...] διά την τελειοποίησιν των επαγγελλομένων διαφόρους τέχνας»), τεχνικής («Καθημερινόν Σχολείον όπου θέλουν διδάσκεσθαι μεθοδικώς παίδες προσωρισμένοι εις τας βιομηχανικάς τέχνας») και καλλιτεχνικής εκπαίδευσης («Ανώτερον Σχολείον, διά καθημερινήν διδασκαλίαν των ωραίων τεχνών»)¹⁸. Νέος διευθυντής διορίστηκε ο αρχιτέκτων Λύσανδρος Κουταντζόγλου (1811-1885),¹⁹ ο οποίος ενδιαφέρθηκε ιδιαίτερα για τη διδασκαλία των «ωραίων τεχνών», ενισχύοντας τις σπουδές προς αυτήν την κατεύθυνση.²⁰ Η καλλιτεχνική εκπαίδευση μονοπώλησε, σχεδόν αποκλειστικά, το πρό-

---

για Πολυτεχνείο. Δυτικοευρωπαϊκή Ζωγραφική στην Εθνική Πινακοθήκη από τις παλαιές συλλογές του Ε.Μ. Πολυτεχνείου, Κατάλογος έκθεσης, Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου, 11 Δεκεμβρίου 1987 - 31 Ιανουαρίου 1988, Αθήνα 1987, σ. 11· Μπίρης, 1957, σ. 57-60.

¹⁷ Μπίρης, 1957, σ. 67-69.

¹⁸ Μπίρης, 1957, σ. 70-72. Στο διάταγμα εκφραζόταν η ανάγκη αναδιοργάνωσης του Πολυτεχνείου και στα επτά άρθρα του, εκτός από το πρόγραμμα σπουδών των τριών επιμέρους τμημάτων του, καθορίζονταν οι αρμοδιότητες του διευθυντή, οι υποχρεώσεις των διδασκάλων, οι ετήσιες δαπάνες και οι υποτροφίες των μαθητών. Το Σχολείο συνέχισε, όπως και στην περίοδο Τσέντνερ, να υπάγεται στη δικαιοδοσία του Υπουργείου των Εσωτερικών.

¹⁹ Φιλιππίδης, 1995. Συγκεκριμένα για τον διορισμό του Κουταντζόγλου, ο οποίος προσκλήθηκε από την Κωνσταντινούπολη προκειμένου να αναλάβει τη διεύθυνση και παράλληλα να διδάξει το βασικό μάθημα του Σχολείου, την αρχιτεκτονική, βλ. εφ. *Η Ταχύπτερος Φήμη*, 23 Δεκεμβρίου 1843· εφ. *Αιών*, 16 Ιανουαρίου 1844· Μπίρης, 1957, σ. 74, 75· Φιλιππίδης, 1995, σ. 133-135.

²⁰ Μπίρης, 1957, σ. 73-84.

γραμμα σπουδών. Η οργάνωσή του Σχολείου από τον Καυταντζόγλου είχε ως πρότυπο την εκπαίδευση στις ευρωπαϊκές ακαδημίες καλών τεχνών, και ιδιαίτερα στην Ακαδημία του Αγίου Λουκά στη Ρώμη, όπου και ο ίδιος είχε σπουδάσει. Έως το 1862 η ζωγραφική, η γλυπτική, η στοιχειώδης γραφική, η αγαλματογραφία, η ξυλογραφία, η χαλκογραφία και η κοσμηματογραφία αποτέλεσαν τον πυρήνα του προγράμματος διδασκαλίας.²¹ Ανάμεσα στους καθηγητές, συναντάμε ξένους –τους ζωγράφους Ραφαέλο Τσέκολι (Raffaello Ceccoli),²² Λουδοβίκο Θείρσιο (Ludwig Thiersch, 1825-1909)²³ και τον γλύπτη Κρίστιαν Ζίγκελ (Christian Siegel, 1808-1883)²⁴— και Έλληνες, οι οποίοι είτε είχαν σπουδάσει στην Ευρώπη –οι ζωγράφοι Φίλιππος (1810-1892)²⁵ και Γεώργιος (1814-1885)²⁶ Μαργαρίτης και Πέτρος Παυλίδης-Μη[ι]νώτος (π. 1800-μετά το 1861)²⁷— είτε ήταν από τους πρώτους απόφοιτους του Σχολείου –ο γλύπτης Γεώργιος Φυτάλης (1830-1880).²⁸

Ήδη από τον πρώτο χρόνο της λειτουργίας του, υπό τη διεύθυνση του Καυταντζόγλου, το Πολυτεχνείο άρχισε να καθιερώνεται ως σχολείο καλλιτεχνικής εκπαίδευσης και να προβάλλεται ως το σύμβολο της καλλιτεχνικής αναγέννησης του έθνους, όπως

²¹ Μπόλης, 2000, σ. 24-29 (όπου αναλυτική παρουσίαση των καλλιτεχνικών μαθημάτων και των καθηγητών που τα δίδαξαν την περίοδο της διεύθυνσης Καυταντζόγλου). Γενικά για τη λειτουργία του Πολυτεχνείου με διευθυντή τον Λύσανδρο Καυταντζόγλου, καθώς και για τους δασκάλους και τους μαθητές της περιόδου 1843-62, βλ. Μερτύρη, 2000, σ. 79-175.

²² ΔΕΚ, τ. 4, 2000, σ. 329 (Στέλιος Λυδάκης).

²³ ΔΕΚ, τ. 2, 1998, σ. 2-3 (Στέλιος Λυδάκης).

²⁴ ΔΕΚ, τ. 1, 1997, σ. 437-438 (Δημήτρης Παυλόπουλος).

²⁵ ΔΕΚ, τ. 3, 1999, σ. 56 (Μάνος Στεφανίδης). Βλ. ακόμα Άλκη Ξ. Ξανθάκη, *Φίλιππος Μαργαρίτης. Ο πρώτος Έλληνας φωτογράφος*, Αθήνα 1990· Μαρίας Δ. Καγιαδάκη, *Οι ζωγράφοι Γεώργιος και Φίλιππος Μαργαρίτης*, δακτυλογραφημένη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2009.

²⁶ ΔΕΚ, τ. 3, 1999, σ. 55-56 (Μάνος Στεφανίδης). Βλ. ακόμα Άλκη Ξ. Ξανθάκη, *ό.π.*, χ.σ.: Μαρίας Δ. Καγιαδάκη, *ό.π.*

²⁷ ΔΕΚ, τ. 4, 2000, σ. 8 (Δημήτρης Παυλόπουλος).

²⁸ ΔΕΚ, τ. 4, 2000, σ. 388-389 (Χαρίκλεια Θεοχάρους). Βλ. ακόμα της ίδιας, *Οι γλύπτες Αδελφοί Φυτάλη. Η ζωή και το έργο τους*, δακτυλογραφημένη μεταπτυχιακή εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1998· Στέφανου Νικ. Δελατόλα, *Αδελφοί Φυτάλη*, Αθήνα 2011.

αντιστοίχως το Πανεπιστήμιο αποτέλεσε, από την πρώτη στιγμή της ίδρυσής του, το σύμβολο της πνευματικής αναγέννησης. Μέσα σε εξαιρετικά δύσκολες συνθήκες, πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές, ο διευθυντής υποσχόταν, με φραστικά ηχηρό τρόπο, την πρόοδο και το ελπιδοφόρο μέλλον, τη σύνδεση της τέχνης του νεοσύστατου κράτους με την αρχαία τέχνη και με εκείνη της πολιτισμένης Ευρώπης· η διασύνδεση αρχαίου και νεότερου ελληνισμού και η επιστροφή των τεχνών, ύστερα από περιπλάνηση αιώνων, στην προαιώνια κοιτίδα τους, την Ελλάδα, θα αποτελούσαν την ιδεολογική βάση ανασυγκρότησης και λειτουργίας του Πολυτεχνείου.²⁹ Οι μαθητές εμφανίζονται και κρίνονται ως «απόγονοι» ενδόξων προγόνων (του Ικτίνου, του Φειδία και του Απελλή), θεματοφύλακες και φορείς μιας μεγάλης παράδοσης και μιας βαριάς κληρονομιάς, καλούμενοι να σταθούν στο ύψος των περιστάσεων, με χρέος την αναγέννηση της ελληνικής τέχνης και τη σύνταξή της με την τέχνη των ευρωπαϊκών κρατών: «Όταν διατρέξετε θαυμάζοντας την πόλιν ταύτην καθ' όλας τας διευθύνσεις της μεγαλοπρεπώς κεκοσμημένην υπό των ευγενών τεχνών, θέλετε ανακράξει ότι αι Αθήναι ήσαν η καθέδρα της καλλιτεχνίας, και της καθέδρας ταύτης σεις είσθε πολίται και κάτοικοι, ω γενναιοφρονες νεανίσκοι!... Είναι ιερόν καθήκον [...] να δείξετε ότι είσθε άξιοι της Ελλάδος ταύτης, εις ην η αγαθότης του

²⁹ Όλα αυτά διατύπωνε με σαφήνεια και καθαρότητα ο Καυταντζόγλου στον *Λόγο* που εκφώνησε στα εγκαίνια έκθεσης των μαθητών του Σχολείου στις 5 Ιουλίου 1844 (λήγοντος του σχολικού έτους 1843-44), με την παρουσία του πρωθυπουργού Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου, υπουργών και πολλών επισήμων. Ο *Λόγος* του, λίγους μήνες μετά τον διορισμό του, είχε προγραμματικό χαρακτήρα και επικεντρωνόταν τόσο σε πρακτικά ζητήματα — που αφορούσαν άμεσα στη λειτουργία του Σχολείου — όσο και σε μακροπρόθεσμους στόχους, προτάσσοντας μια αισιόδοξη θεώρηση. Σύμφωνα με τα λεγόμενά του, το πλήθος των μαθητών (345 μαθητές τη σχολική περίοδο που μόλις είχε λήξει) αποτύπωνε τη μεγάλη αλήθεια «ότι η Ελλάς, όχι η μικρά αυτή, αλλά σύμπαν το μέγα γένος, διψαλέον προσέρχεται προς ανάκτησιν της προγονικής ευκλείας, το δε κατάστημα τούτο, αν και ανεπαρκές, διά τας πολυειδείς ανάγκας και περιστάσεις της πατρίδος, έχει μέγαν προορισμόν». Βλ. εφ. *Αθηνά*, 5 Ιουλίου 1844, 8 Ιουλίου 1844, όπου εκτενής περιγραφή της έκθεσης και το κείμενο του *Λόγου* του Καυταντζόγλου. Βλ. επίσης Μπίρης, 1957, σ. 76-77· Φιλιππίδης, 1995, σ. 135-136· Μπόλης, 2000, σ. 18-20.

Πλάστου έδωσε διαυγή ουρανόν, ζέφυρον ηδύπνουν και θελκτικόν, γην ευανθή και αξίαν να αναδείξη πάλιν τον ωραιόν καρπόν των ελευθερίων τεχνών [...]. Εις τούτον λοιπόν τον τόπον, εις την ώραν ταύτην, ω νέοι τεχνίται, ζητεί η πατρίς να εγερθήτε υπέρ της ειρηνικής δόξης της».³⁰ Ανάμεσα στους μαθητές των τάξεων της ζωγραφικής και της γλυπτικής την περίοδο αυτή συναντάμε τους Νικηφόρο Λύτρα (1832-1904),³¹ Νικόλαο Γύζη (1842-1901),³² Ιωάννη Κόσσο (1822-1873),³³ Γεώργιο και Λάζαρο Φυτάλη (1831-1909),³⁴ Λεωνίδα Δρόση (1834-1882).³⁵

³⁰ Απόσπασμα του Λόγου που εκφώνησε ο διορισμένος (από τον Σεπτέμβριο του 1843) επόπτης του Πολυτεχνείου Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής τον Οκτώβριο του 1844, σε επίσημη τελετή που πραγματοποιήθηκε στο Πολυτεχνείο, με προσκεκλημένους τον πρωθυπουργό Ιωάννη Κωλέττη, υπουργούς, καθηγητές του Πανεπιστημίου και εξέχοντα μέλη της αθηναϊκής κοινωνίας. Αφορμή ήταν η έναρξη του νέου σχολικού έτους (1844-45), αλλά κυρίως των μαθημάτων της «Ζωγραφικής Σχολής», με καθηγήτη τον Ιταλό Ραφαέλο Τσέκολι. Ο Λόγος του Ραγκαβή, με θέμα τη μοναδικότητα της αρχαίας ελληνικής τέχνης, είχε διδακτικό και παραινετικό χαρακτήρα προς τους νέους μαθητές. Βλ. εφ. *Αιών*, 11 Οκτωβρίου 1844 (όπου περιγραφή της επίσημης τελετής και το κείμενο του Λόγου του Ραγκαβή). Βλ. ακόμα Μπίρης, 1957, σ. 78-79· Φιλίππιδης, 1995, σ. 136· Μπόλης, 2000, σ. 20-22.

³¹ ΛΕΚ, τ. 2, 1998, σ. 440-444 (Μιλτιάδης Παπανικολάου). Βλ. ακόμα Νίνας-Μαρίας Αθανάσογλου, *Ο ζωγράφος Νικηφόρος Λύτρας (1832-1904)*, δακτυλογραφημένη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 1976· Αθανασίου Χρήστου, «Ο Νικηφόρος Λύτρας στο Ίδρυμα Τηνιακού Πολιτισμού», *Εργα Νικηφόρου Λύτρα στο Ίδρυμα Τηνιακού Πολιτισμού*, Κατάλογος έκθεσης, Τήνος, Ίδρυμα Τηνιακού Πολιτισμού, Αύγουστος-Οκτώβριος 2005.

³² ΛΕΚ, τ. 1, 1997, σ. 322-328 (Στέλιος Λυδάκης). Βλ. ακόμα Μαρίνου Καλλιγά, *Νικόλας Γύζης. Η ζωή και το έργο του*, Αθήνα 1981· Σάββα Απέργη, *Νικόλαος Γύζης (1842-1901), ο ελληνοκεντρικός*, Αθήνα χ. χ. [1993]· Νέλλης Μισιρλή, *Γύζης*, Αθήνα 1995· Κωνσταντίνου Διδασκάλου, *Ο Γύζης στην Τήνο. 100 χρόνια από τον θάνατο του καλλιτέχνη*, τόμος έκθεσης, Πανελλήνιο Ιερό Ίδρυμα Ευαγγελιστρίας Τήνου - Ίδρυμα Τηνιακού Πολιτισμού, 1-23 Σεπτεμβρίου 2001, Τήνος 2001· Εταιρεία Τηνιακών Μελετών, *Νικόλαος Γύζης. Ο Τήνιος εθνικός ζωγράφος*, Πρακτικά Επιστημονικής Συναντήσεως, Τήνος, 8 Σεπτεμβρίου 2001, επιμέλεια εκδόσεως Κώστας Δανούσης, Αθήνα 2002 [=Πρακτικά Συνεδρίου, 6].

³³ ΛΕΚ, τ. 2, 1998, σ. 269-270 (Ηλίας Μυκονιάτης). Βλ. ακόμα του ίδιου, «Ο γλύπτης Ιωάννης Κόσσοσ 1822-1873», *Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, τ. 22, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 379-458.

³⁴ ΛΕΚ, τ. 4, 2000, σ. 389-390 (Χαρίκλεια Θεοχάρους). Βλ. ακόμα της ίδιας, ό.π.: Στέφανου Νικ. Δελατόλα, ό.π.

³⁵ ΛΕΚ, τ. 1, 1997, σ. 392-394 (Ηλίας Μυκονιάτης).

Η ΧΑΡΑΚΤΙΚΗ ΣΤΟ ΣΧΟΛΕΙΟ ΤΩΝ ΤΕΧΝΩΝ

α. Περίοδος Αγαθάγγελου Τριανταφύλλου

Η βαθμιαία εισαγωγή της ξυλογραφίας και της χαλκογραφίας προβλεπόταν στο διάταγμα αναδιοργάνωσης του Σχολείου· μαζί με τα μαθήματα της «ανωτέρας» ζωγραφικής, της αγαλματοποιίας, της αρχιτεκτονικής, της λιθογραφίας και της χωρομετρίας, θα αποτελούσαν το βασικό πρόγραμμα σπουδών του Ανωτέρου Σχολείου.³⁶ Στο πρώτο όμως σχολικό έτος μετά τη μεταρρύθμιση (1843-44) το μάθημα της ξυλογραφίας εμφανίζεται ενταγμένο στο πρόγραμμα του Καθημερινού Σχολείου.³⁷ Η διδασκαλία της ξυλο-

---

³⁶ Σύμφωνα με το διάταγμα της 22ας Οκτωβρίου 1843, στο Σχολείο των Κυριακών θα διδάσκονταν η αριθμητική και στοιχειώδεις γνώσεις άλγεβρας και γεωμετρίας, η γραμματική και η καλλιγραφία, η ιχνογραφία, η χημεία των τεχνών, η εξήγηση των μηχανών και των οικοδομών, και η προπλαστική. Στο Καθημερινό Σχολείο θα διδάσκονταν αριθμητική και γεωμετρία, γραμματική και καλλιγραφία, ιχνογραφία «γραμμική και εξ ελευθέρας χειρός», στοιχειώδεις αρχές θεωρητικής και πρακτικής μηχανικής, χημεία των τεχνών, προπλαστική, και πρακτική διδασκαλία «εις εργοστάσιον διά μεταλλουργούς, ξυλουργούς, ωρολογοποιούς, πλάστας και λιθοξόους». Το πρόγραμμα μαθημάτων τόσο του Ανωτέρου όσο και του Καθημερινού Σχολείου, όπως καθοριζόταν στο διάταγμα, δεν εφαρμόστηκε κατά γράμμα, γιατί πολλά από τα βασικά, τεχνικά κυρίως, μαθήματα (π.χ. η αρχιτεκτονική, η οικοδομική, η μηχανουργία, η τοπογραφία, η λιθογραφία, κ.ά.) δεν διδάχτηκαν ή διδάχτηκαν ελάχιστα, ενώ στην πορεία των χρόνων προστέθηκαν καινούρια, που δεν προέβλεπε το διάταγμα (φυσική, ιστορία των τεχνών και ερμηνεία των πινάκων, κοσμηματογραφία, ανατομία, περιγραφική γεωμετρία, μουσική, διπλογραφία, στενογραφία, κ.ά.). Βλ. Μπίρης, 1957, σ. 71, 72.

³⁷ Το πρόγραμμα του σχολικού έτους 1843-44 εγκρίθηκε στις 5 Νοεμβρίου 1843 και στη συνέχεια δημοσιεύθηκε στον Τύπο, καλώντας τους μαθητές και τους «αρμόδιους» τεχνίτες «να παρουσιασθώσιν εις το Σχολείον διά να εγγραφώσιν εγκαίρως και εν τάξει εις τον κατάλογον των μαθητών και λάβωσι τα εισιτήριά των». Σύμφωνα με το

γραφίας ανατέθηκε στον Αθωνίτη ιερομόναχο Αγαθάγγελο Τριανταφύλλου (π. 1786-1872),³⁸ ενώ στην έκθεση που διοργανώθηκε από τον Καυταντζόγλου με τη λήξη των μαθημάτων, τον Ιούνιο του 1844, παρουσιάστηκαν, μεταξύ των άλλων έργων των μαθητών, και έργα «της ξυλογλυφικής [...], της ξυλοτυπίας και ξυλογραφίας».³⁹

πρόγραμμα, στο «Ανώτερον Σχολείον» θα διδασκόταν «προς το παρόν» μόνο το μάθημα της «ανωτέρας ζωγραφικής» (ελαιογραφίας) σε δύο «τάξεις»-εργαστήρια, με καθηγητές τους Γεώργιο Μαργαρίτη και Ραφαέλο Τσέκολι· στο «Σχολείον των Κυριακών» και στο «Καθημερινόν Σχολείον» το πρόγραμμα σπουδών θα περιελάμβανε τα στοιχειώδη μαθηματικά, την προπλαστική, την ιχνογραφία πινάκων, τη γραμματική, την καλλιγραφία, την ιχνογραφία, τη στοιχειώδη μηχανική και την ξυλογραφία (μόνο στο «Καθημερινόν» σχολείο). Την ξυλογραφία αναλάμβανε να διδάξει ο ιερομόναχος Αγαθάγγελος δύο φορές την εβδομάδα (Δευτέρα και Πέμπτη, 2-5 μ.μ.). Βλ. το αναλυτικό πρόγραμμα σπουδών του σχολικού έτους 1843-44, στο «Πολυτεχνείον Αθηνών», εφ. *Η Ταχύπτερος Φήμη*, 11 Νοεμβρίου 1843. Το σχολικό έτος 1843-44 είχαν εγγραφεί στο Σχολείο 345 μαθητές. Βλ. εφ. *Αθηνά*, 8 Ιουλίου 1844.

³⁸ Για τον Αγαθάγγελο Τριανταφύλλου, βλ. Πέτρου Κων. Σαμσάρη, «Ο ιερομόναχος Αγαθάγγελος Τριανταφύλλου, ένας διαπρεπής Νιγριτινός ξυλογλύπτης και χαράκτης του 19ου αιώνα», *Η Νιγρίτα - Η Βισαλτία διά μέσου της ιστορίας*, Πρακτικά Β' Επιστημονικού Συμποσίου, Νιγρίτα 17-20 Οκτωβρίου 1996, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 632-691· Μπόλης - Παυλόπουλος, 2003, σ. 23-28· Παυλόπουλος, 2011, σ. 73-75. Βλ. ακόμα Μπίρης, 1957, σ. 490-491· *ΛΕΚ*, τ. 4, 2000, σ. 312 (Δημήτρης Παυλόπουλος)· Δημήτρη Παυλόπουλου, «Νεοελληνική εκκλησιαστική γλυπτική. Μια αδρομερής προσέγγιση», *Α' Επιστημονικό Συμπόσιο της Νεοελληνικής Εκκλησιαστικής Τέχνης*, Β' Αμφιθέατρο Θεολογικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα, 14-15 Μαρτίου 2008, Πρακτικά, Αθήνα 2009, σ. 546-547. — Ο Αγαθάγγελος Τριανταφύλλου από το 1852 έως το 1860 φέρεται γραμμένος στην Αθήνα στους καταλόγους συνδρομητών δύο βιβλίων (βλ. Φίλιππου Ηλιού, «Αγιογράφοι, ζωγράφοι, χαράκτες και σταμπαδόροι. Η μαρτυρία των καταλόγων συνδρομητών», *Μεταβυζαντινά Χαρακτικά*, Πρακτικά Επιστημονικής Ημερίδας, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, Θεσσαλονίκη 10 Νοεμβρίου 1995, Αθήνα 1999, σ. 58). Για τη διδασκαλία της χαρακτηριστικής από τον Αγαθάγγελο Τριανταφύλλου στο Σχολείο των Τεχνών έκανε ανακοίνωση με τίτλο «Ο γεροδάσκαλος και οι μαθητές του. Τα πρώτα βήματα της χαρακτηριστικής στο Πολυτεχνικό Σχολείο (1843-1864)» η ιστορικός Αγγελική Φενερχλή στο Γ' Διεθνές Συμπόσιο *Οι χρόνοι της ιστορίας για μια ιστορία της παιδικής ηλικίας και της νεότητας, που οργάνωσε το Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς* (φιλοξενούμενο πρόγραμμα στο Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών) στην Αθήνα από τις 17 έως τις 19 Απριλίου 1997. Η ανακοίνωσή της όμως δεν τυπώθηκε στον τόμο των Πρακτικών, που εκδόθηκε το 1998.

³⁹ Εφ. *Αθηνά*, 8 Ιουλίου 1844.

Ο Αγαθάγγελος γεννήθηκε στη Νιγρίτα Σερρών και μαθήτευσε στο Άγιον Όρος. Τα χρόνια 1827-56 δούλεψε ως χαλκογράφος στην Αθήνα, την Τήνο και την Ύδρα. Τα ξυλόγλυπτά του, με θρησκευτικά-εκκλησιαστικά θέματα, διακρίνονται για την άψογη επεξεργασία τους, παρουσιάζονται σε διεθνείς εκθέσεις και σχολιάζονται ευνοϊκά. Το 1851 έλαβε μέρος στη Διεθνή Έκθεση του Λονδίνου, με «μέγαν σταυρόν γεγλυμμένον κατά το εν Αγίω Όρει εργαστήριον, περιέχοντα υπέρ τα διακόσια πενήκοντα σώματα» και ξυλόγλυπτη εικόνα με θέμα τον Ευαγγελισμό. Η εκθεσιακή δραστηριότητά του θα συνεχιστεί με επιτυχία και στα επόμενα χρόνια (1855, 1867 Διεθνείς Εκθέσεις Παρισιού· 1859, «Ολύμπια»· 1862, Διεθνής Έκθεση Λονδίνου).

Η ξυλογραφία, και γενικότερα η χαρακτηριστική, αντιμετωπιζόταν ως νέα τέχνη για την Ελλάδα, σε αντίθεση με την ξυλογλυπτική που τη θεωρούσαν ελληνική. Ο Αγαθάγγελος ήταν κυρίως ξυλογλύπτης, συνεχιστής μιας μεγάλης καλλιτεχνικής παράδοσης, μιας τέχνης που είχε ακμάσει, κατά κύριο λόγο, στις μοναστικές κοινότητες τη βυζαντινή περίοδο και τα χρόνια της τουρκοκρατίας. Ο καθηγητής της ιστορίας των τεχνών, της καλλιτεχνολογίας και της ερμηνείας των πινάκων στο Πολυτεχνείο Γρηγόριος Γ. Παππαδόπουλος (1819-1873)⁴⁰ στον *Λόγο* του για την έκθεση που πραγματοποιήθηκε με τη λήξη του σχολικού έτους 1844-45, στις 22 Ιουλίου 1845, αναφερόμενος στο μάθημα της ξυλογραφίας (και εννοώντας προφανώς την ξυλογλυπτική), το οποίο το είχαν παρακολουθήσει 29 μαθητές, το χαρακτήριζε «εθνικόν», γιατί, όπως εύγλωττα επεξηγούσε, «τούτο μόνον δεν χρεωστούμεν εις την Ευρώπην».⁴¹ Στο πλαίσιο του κλασικισμού και της σύζευξης

⁴⁰ Διονύσιου Π. Στεφάνου, «Σκιαγραφία Γρηγορίου Παπαδοπούλου (1819-1873)», στο *Ο εν Αθήναις Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, Η δράσις του Συλλόγου κατά την εκατονταετίαν 1869-1969*, Αθήνα 1970, σ. 13-26. Βλ. ακόμα Μπίρης, 1957, σ. 492.

⁴¹ *Λόγος περί του Ελληνικού Πολυτεχνείου, συνταχθείς υπό Γ.Γ. Παππαδοπούλου, εκφωνηθείς δε κατά την επέτειον της εκθέσεως τελετήν*, Αθήνα 1845. Βλ. ακόμα Μπίρης, 1957, σ. 82. Το σχολικό έτος 1844-45 είχαν εγγραφεί στο Σχολείο 635 μαθητές.

του νέου ελληνικού κράτους με την αρχαιότητα, η ξυλογλυπτική, μια παραδοσιακή τέχνη, θεωρούνταν ως ο μακρινός απόηχος της μεγάλης γλυπτικής των κλασικών χρόνων!

Ο Αγαθάγγελος δίδαξε την ξυλογραφία σε όρθιο ξύλο⁴² το μάθημα ήταν αρχικά οργανωμένο σε δύο τάξεις και από το σχολικό έτος 1848-49 σε τρεις.⁴³ Το 1856 στο πρόγραμμα εμφανίζεται και μία προπαρασκευαστική τάξη, αυτή των «αρχαρίων» (ή «της τιμής»), για την απόκτηση των απαραίτητων στοιχειωδών γνώσεων.⁴⁴ Οι μαθητές σχεδίαζαν με μολύβι και χάραζαν με καλέμι το θέμα τους πάνω σε αλειμμένη με λευκή πάστα ανθρακικού μολύβδου (στουπέτσι) ξύλινη πλάκα, την οποία συνθέταν μικρότερες πλάκες, εγκάρσια κομμένες από τον κορμό σκληρού θαμνώδους φυτού, — του τσιμισιριού (πυξαριού, πουρναριού, boxwood), που αφθονούσε στην Ελλάδα, ειδικά στο Άγιον Όρος, — κολλημένες μεταξύ τους. Απλωναν κατόπιν με κύλινδρο τυπογραφικό μελάνι στα ανάγλυφα που είχαν σχηματιστεί στην ξύλινη πλάκα και τοποθετούσαν πάνω της το χαρτί. Ακολουθούσε πρώτα η εκτύπωση με το χέρι (τρίβοντας την πίσω όψη του χαρτιού) για τα δοκίμια του έργου και μετά σε επίπεδο τυπογραφικό πιεστήριο για τα οριστικά χαράγματα. Το χαραγμένο σχέδιο

⁴² Τη μέθοδο ανακάλυψε ο Άγγλος χαράκτης Thomas Bewick (1753-1828), μαθητής από το 1767 έως το 1774 του επίσης Άγγλου χαράκτη Ralph Beilby (1743-1817) στο Νιούκαστλ. Μαθητής, καινοτομεί από εκκεντρικότητα και χαράζει εικόνες σε ξύλο με «όρθια» τα νερά του για το βιβλίο του Charles Hutton *A treatise on mensuration* (1768-70). Για τη μέθοδό του αυτή βραβεύεται το 1771 σε διαγωνισμό «αναχαίτισης της παρακμής της ξυλογραφίας», που θέσπισε η Royal Society of Arts του Λονδίνου. Η αντοχή της ξύλινης πλάκας που εισηγήθηκε ήταν τέτοια ώστε ο ίδιος τύπωσε 900.000 φύλλα με εικονογράφηση σε εφημερίδα του Νιούκαστλ. Δημιούργησε «σχολή» στη χαρακτηριστική με μαθητές τους Rober Elliot Bewick, Alexander Anderson, John Armstrong, Luke Clennell, John Harrison, William Hurvey, Henry Hole, John Jackson, Robert Johnson, Charlton Nesbit, Isaac Nicholson, William Temple, Charles Thompson, Henry White και Edward Willis. Βλ. *Saur Allgemeines Künstlerlexikon. Die Bildenden Künstler aller Zeiten und Völker*, τ. 10, Μόναχο-Λειψία 1995, σ. 322 (Peter Wiench).

⁴³ Καυταντζόγλου, 1849, σ. 19, 21. Βλ. ακόμα Μπόλης - Παυλόπουλος, 2003, σ. 24. Ήδη από το σχολικό έτος 1846-47 αναφέρεται εκτός από τις δύο βασικές τάξεις και μια τάξη των «αρχαρίων». Βλ. Καυταντζόγλου, 1847, σ. 13-14.

⁴⁴ Καυταντζόγλου, 1858, σ. 7, 11.

τυπωνόταν αντίστροφα από την πλάκα (ό,τι ήταν με αριστερή φορά στην πλάκα, έβγαινε με δεξιά στο χαρτί)· αυτό όφειλε να το γνωρίζει ο χαράκτης όταν π.χ. είχε να τυπώσει χαραγμένα γράμματα, που έβγαιναν ανάποδα. Το τσιμισίρι, ανθεκτικό σε πολλά τυπώματα, εξασφάλιζε την πιο πιστή απόδοση λεπτομερειών του σχεδίου⁴⁵ – και τα δύο πλεονεκτήματα για την εκτύπωση εικόνων.

Οι μαθητές ολοκλήρωναν τον κύκλο σπουδών τους, διδασκόμενοι την αντιγραφική ξυλογραφία από ξυλογραφία και κατόπιν από χαλκογραφία, ελαιογραφία ή λιθογραφία.⁴⁶ Αντέγραφαν κυρίως αγγλικές ή γαλλικές ξυλογραφίες και χαλκογραφίες, με σκοπό να εξασκηθούν και να αποκτήσουν τη σχεδιαστική και την τεχνική δεξιοτεχνία, να μάθουν να σκαλίζουν το ξύλο, να μελώνουν την ξύλινη πλάκα και να την τυπώνουν στο χαρτί.

Η ξυλογραφία, ολόκληρον τον 19ον αιώνα, κατατασσόταν στις εφαρμοσμένες τέχνες και συνδεόταν άμεσα με την τυπογραφία, αφού αποτελούσε τη βασική τεχνική για την εικονογράφιση εντύπων.⁴⁷ Η *Ανθολογία των Κοινωφελών Γνώσεων* (1836-38), η *Αποθήκη των Ωφελίμων Γνώσεων* (1837-44) και η *Αποθήκη των Ωφελίμων και Τερπνών Γνώσεων* (1847-49) αποτελούν τα πρώτα εικονογραφημένα ελληνικά περιοδικά.⁴⁸ «Σκοπός λοιπόν, του

⁴⁵ Παυλόπουλος, 2011, σ. 68.

⁴⁶ Παυλόπουλος, 2011, σ. 75.

⁴⁷ Ειδικά για την εικονογράφιση των παιδικών βιβλίων με ξυλογραφίες βλ. Ντελόπουλος, 1997, σ. 143-148.

⁴⁸ Η *Ανθολογία των Κοινωφελών Γνώσεων* ήταν το πρώτο εικονογραφημένο ελληνικό περιοδικό. Με υπεύθυνο έκδοσης τον Δ. Ανσέλμο –έφορο της «Βασιλικής Τυπογραφίας και Λιθογραφίας» που είχε ιδρυθεί από τους Βαυαρούς το 1835 με διευθυντή τον Αντρέα Φόρστερ– και με κυκλοφορία δύο φορές τον μήνα, το περιοδικό είχε διδακτικό-ωφελμιστικό χαρακτήρα, επικεντρωνόταν κυρίως σε άρθρα τεχνικού-πρακτικού χαρακτήρα (π.χ. «γεωργική», «μηχανική», «οικιακή οικονομία», «καταστατική», «διαιτητικά παραγγέλματα», κ.ά.), ειδήσεις από την Ελλάδα και το εξωτερικό, και αναφορές στην αρχαιότητα, ενώ απουσίαζε η λογοτεχνία και η ποίηση. Οι λιθογραφημένες εικόνες δημοσιεύονταν ξεχωριστά από τα κείμενα, στις τελευταίες σελίδες του κάθε τεύχους και στο σύνολό τους ήταν ανυπόγραφες με εξαίρεση τρεις που είχαν θέματα από την αρχαία Ελλάδα και έφεραν την υπογραφή του Φόρστερ: *Επαμεινώνδου τελευταίη* (τχ. 9, Β΄ εξαμηνία, Ιούνιος 1837), *Δημοσθένους Θάνατος εν Καλαυρία* (τχ. 12, Β΄ εξαμηνία, Σεπτέμβριος 1837) και *Φωκίανος Θάνατος* (επισυναπτόμενη

οποίου προτιθέμεθα δια της εκδόσεως του παρόντος περιοδικού συγγράμματος», τονίζοταν στο πρώτο τεύχος της *Ανθολογίας των Κοινωφελών Γνώσεων*, «είναι η διάδοσις των κοινωφελών και αναγκαίων γνώσεων εις όλας τας τάξεις της κοινωνίας και μάλιστα μεταξύ εκείνων, όσοι δεν έχωσι την ευκαιρίαν να ασχοληθώσιν ιδιαίτέρως εις την σπουδήν [...]. Θέλομεν συνοδεύσει τας διατριβάς μας με λιθογραφικές και ξυλογραφικές εικόνas, σχήματα και διαγράμματα, προς διασάφησιν των κειμένων, οσάκις συμπέσει χρειάν». ⁴⁹ Στον «Πρόλογο» της *Αποθήκης των Ωφελίμων και Τερπνών Γνώσεων*, ο εκδότης της Ιάκωβος Πιτσιπιός σημείωνε ότι το κάθε τεύχος του περιοδικού θα στολιζόταν «με τρεις ή τέσσαρας λαμπράς εικονογραφίας, αναφερομέναs και επεξηγούσας ακριβέστερον τα περιγραφόμενα αντικείμενα». ⁵⁰

Η *Εντέρπη*, ⁵¹ δεκαπενθήμερο περιοδικό «τερπνής και ωφελίμου αναγνώσεως» με εκδότη και διευθυντή τον Γρηγόριο Καμπούρογλου, κυκλοφόρησε τον Σεπτέμβριο του 1847 με τον

στον τόμο του 1838). Τον Ιανουάριο του 1837 εκδόθηκε στη Σμύρνη, από ομάδα Αμερικάνων ιεραποστόλων, η *Αποθήκη των Ωφελίμων Γνώσεων*, η οποία θα ενσωματώσει τις εικόνες μέσα στα κείμενα. Την περίοδο 1847-49 ο Ιάκωβος Πιτσιπιός κυκλοφόρησε στη Σύρο τη μηνιαία *Αποθήκη των Ωφελίμων και Τερπνών Γνώσεων*, όπου η λογοτεχνία κάνει τα πρώτα της βήματα με τη δημοσίευση διηγημάτων αλλά και του πρώτου μυθιστορήματος σε συνέχειες (*Ο Πίθηκος Ξουθ* του Πιτσιπιού). Οι ξυλογραφίες που δημοσιεύθηκαν στα δύο αυτά περιοδικά ήταν ξένων χαρακτών. Τα θέματα ποικίλαν, ανάλογα με τα κείμενα που εικονογραφούσαν: απεικονίσεις ζώων και φυτών, τόπων και λαών, μηχανών, θρησκευτικά ή θέματα από την ελληνική αρχαιότητα, κ.ά. Βλ. Μπίκας, 2004, σ. 35-43, 86-87.

⁴⁹ «Σκοπός και Αντικείμενο της παρούσης εφημερίδος», περ. *Ανθολογία των Κοινωφελών Γνώσεων*, τχ. 1, Αύγουστος 1836, σ. 1-2.

⁵⁰ «Πρόλογος», περ. *Αποθήκη των Ωφελίμων και Τερπνών Γνώσεων*, τχ. 1, 1 Ιουλίου 1847.

⁵¹ Δανόπουλος - Χατζοπούλου, 1997. Βλ. ακόμα Μπίκας, 2004, σ. 43-44, 88-89. Θεματικά ο μεγαλύτερος αριθμός των ξυλογραφιών που δημοσιεύθηκαν στην *Εντέρπη*, η έκδοση της οποίας διήρκεσε μέχρι το 1855, αφορούσαν στην εικονογράφηση της λογοτεχνίας, ενώ ακολουθούσαν προσωπογραφίες και απεικονίσεις ξένων τόπων. Ο αριθμός των χαρακτικών δεν ήταν ίδιος από χρόνο σε χρόνο, ούτε αυξάνονταν σταθερά, αφού η πλούσια εικονογράφηση των πρώτων χρόνων της κυκλοφορίας περιορίστηκε σημαντικά στη συνέχεια. Την διεύθυνση του περιοδικού παρέδωσε ο Γρηγόριος Καμπούρογλου το 1852 στον αδελφό του Παντελέοντα.

χαρακτηριστικό υπότιτλο «Σύγγραμμα περιοδικόν με εικονογραφίας» και εγκαινίαζε έναν καινούργιο τύπο περιοδικού, το οποίο θα κυριαρχούσε, με αλλαγές, μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα: το οικογενειακό περιοδικό.⁵² Οι ξυλογραφίες ξένων χαρακτών γρήγορα αντικαταστήθηκαν σε μεγάλο βαθμό από ξυλογραφικές συνθέσεις που αναλάμβαναν νεαροί σπουδαστές και απόφοιτοι του Πολυτεχνείου. Ο Καμπούρογλου επισήμαινε⁵³ ότι οι εικονογραφήσεις ήταν πολύ ακριβές, καθώς η διεύθυνση του περιοδικού ήταν αναγκασμένη να τις αγοράζει από την Ευρώπη, καταβάλλοντας κάθε εξάμηνο το ποσό των 2500 περίπου δραχμών. Η ζήτηση για εικόνες ήταν μεγάλη και άμεση, αυξάνοντας την κυκλοφορία και την αναγνωσιμότητα των περιοδικών. Η συνεργασία με Έλληνες χαρακτές εξυπηρετούσε και έναν πρακτικό-οικονομικό σκοπό: μείωνε το υψηλό κόστος προμήθειας εικόνων από το εξωτερικό.

Τον Δεκέμβριο του 1849, οι Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, Νικόλαος Δραγούμης, Κωνσταντίνος Παπαρηγόπουλος, Γ. Σκούφος και Χρ. Δούκας, αποφάσισαν την έκδοση ενός νέου δεκαπενθήμερου περιοδικού, της *Πανδώρας*,⁵⁴ η οποία στα είκοσι δύο χρόνια

⁵² Για τα διδακτικά-οικογενειακά εικονογραφημένα ελληνικά περιοδικά του 19ου αιώνα βλ. Καρποζήλου, 1991· Μπίκας, 2004, σ. 35-60. Βλ. ακόμα Δημητρίου Μάραρη, *Τα παλιά περιοδικά: Η ιστορία τους και η εποχή τους*, Αθήνα χ.χ. [1954].

⁵³ «Αγγελία προς τους Κυρίους Συνδρομητάς της Ευτέρπης», περ. *Ευτέρπη*, τχ. 12, 1848, σ. 25.

⁵⁴ Απόστολου Σαχίνη, *Συμβολή στην ιστορία της Πανδώρας και των παλαιών περιοδικών*, Αθήνα 1964· Μπίκας, 2004, σ. 44-45, 88-89, 94-98. Τη διεύθυνση της *Πανδώρας*, το πρώτο τεύχος της οποίας κυκλοφόρησε τον Μάρτιο του 1850, την είχε ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, ο οποίος παραιτήθηκε το 1856, όταν ανέλαβε Υπουργός των Εξωτερικών. Η διεύθυνση πέρασε τότε στον Νικόλαο Δραγούμη μέχρι το 1862, οπότε και την παρέδωσε στον γιό του, Στέφανο Δραγούμη, για τρία χρόνια. Από το 1865 ανέλαβε και πάλι ο Νικόλαος Δραγούμης. Η σύνδεση του περιοδικού με το Πανεπιστήμιο και το Πολυτεχνείο, τα σημεία αναφοράς της πνευματικής και της καλλιτεχνικής αναγέννησης αντίστοιχα, ήταν στενότερη. Στις σελίδες του δημοσιεύονταν οτιδήποτε είχε να κάνει με τη ζωή του Πανεπιστημίου (από πρωτανικούς λόγους μέχρι παραδόσεις και μαθήματα καθηγητών), αλλά και με τη δράση και τη λειτουργία του Πολυτεχνείου, ιδιαίτερα τη δεκαετία του 1850. Από τους νεαρούς απόφοιτους των τάξεων της χαρακτικής του Πολυτεχνείου το περιοδικό θα επιλέξει άλλωστε τους μόνιμους

της ανελλιπούς παρουσίας της (1850-1872), θα αναδειχθεί σε ένα από τα σπουδαιότερα, εγκυρότερα και πιο ποιοτικά οικογενειακά, φιλολογικά και εγκυκλοπαιδικά περιοδικά του 19ου αιώνα, δίνοντας ξεχωριστή βαρύτητα στον παιδευτικό προορισμό και τον καταλυτικό ρόλο της εικόνας. Το 1850 σε εκτενές σημείωμά της, πρόβαλε όχι μόνο τη σημασία της ξυλογραφικής τέχνης στην εικονογράφηση εντύπων, αλλά γενικότερα την αξία της για την αισθητική παιδεία και την καλλιτεχνική καλλιέργεια του κοινού: «Η ξυλογραφία, ήτις κατήντησε σήμερον αναπόφευκτον παρακολούθημα της Ευρωπαϊκής δημοσιογραφίας, εισήχθη προ τινων ετών και εις την Ελλάδα· και εκτός της Ευτέρπης, της Πανδώρας και τινων άλλων συγγραμμάτων, θέλουσι βεβαίως εκδοθή και νεώτερα· διότι η εικονογραφία δεν αποτελεί απλόν μόνον των οφθαλμών εντρύφημα, αλλά και διδάσκει διά περιγραφής ακριβεστερας, λεπτομερεστερας, και ψηλαφητής, ούτως ειπείν, το ακτικείμενον ούτινος ακροθιγώς πολλάκις άπτεται ο συγγράφων, και αυτήν την φιλοκαλίαν διαμορφοί και ρυθμίζει».⁵⁵

συνεργάτες-εικονογράφους του, ενώ η παρουσίαση των βραβευμένων ξυλογραφικών συνθέσεων στους ετήσιους σπουδαστικούς διαγωνισμούς του σχολείου γίνεται ως απόδειξη του βαθμού «της τελειοποιήσεως εις ην έφθασεν η Ελληνική ξυλογραφία». Οι απεικονίσεις ξένων τόπων, οι προσωπογραφίες, τα αρχαιολογικά και τα λογοτεχνικά θέματα αποτελούν τις τέσσερις βασικές θεματικές ενότητες των ξυλογραφιών που εικονογραφούν την Πανδώρα. Το περιοδικό ενδιαφέρθηκε και για τη λιθογραφία. Το 1854, με έξοδά του, ο Νικόλαος Στερογιάννης λιθογράφησε πίνακα με θέμα τη ναυμαχία του Ναυαρίνου, σε μεγάλο μέγεθος και πολυτελές χαρτί. Τον ίδιο χρόνο δημοσιεύθηκε και το εκτενές άρθρο «Περί λιθογραφίας» (τχ. 108, 15 Σεπτεμβρίου 1854), το οποίο αναφερόταν διεξοδικά στην ανάπτυξη αυτής της τεχνικής στην Ευρώπη.

⁵⁵ «Ξυλογραφία», περ. Πανδώρα, τχ. 11, 1 Σεπτεμβρίου 1850, σ. 263-264. Το κείμενο επικεντρώνεται κυρίως στη δουλειά του Περικλή Σκιαδόπουλου και δημοσιεύει ξυλογραφία του με θέμα *Ο Απόστολος Ματθαίος βάπτων τον κάλαμον προς συγγραφήν του Ιερού Ευαγγελίου*. Το «ξυλογραφικόν δοκίμιον» αποτελεί «νέον δείγμα της ελληνικής επιτηδειότητος και ευφυΐας» και ο συντάκτης του κειμένου δεν παραλείπει να αναφερθεί στις μεγάλες δυσκολίες που αντιμετωπίζει ο νεαρός καλλιτέχνης, σπουδαστής του Πολυτεχνείου: «Οι αναγνώσται θέλουσι βεβαίως θαυμάσει έτι μάλλον την λεπτότητα της εργασίας, όταν μάθωσιν ότι τα εργαλεία όσα μετεχειρίσθη ο ευφυής ξυλογράφος ήσαν και ολίγα και ατελή, διότι υιός πτωχού πατρός υπάρχαντος άλλοτε ευπόρου και θυσιάζοντος και πλοίαν και περιουσίαν υπέρ της πατρίδος, σήμε-

Τον επόμενο χρόνο ένα δεύτερο σημείωμα με αντίστοιχη διατύπωση έρχεται να συνδέσει την εικονογράφηση με τη λογοτεχνία: «Ότι η εικονογραφία, εισαγομένη εις τα συγγράμματα, και μάλιστα τα περιοδικά, δεν είναι απλούν μόνον των οφθαλμών εντρύφημα, περί τούτου ουδείς αμφιβάλλει σήμεραν· διότι, καθώς τα δράματα γίνονται καταληπτότερα παριστανόμενα επί σκηνής, ούτω και η ζωγραφική, περιγράφουσα λεπτομερέστερον, ψηλαφητότερον τα αντικείμενα, υποβοηθεί την διάνοιαν εις το να αντιληφθεί ευκολώτερον, και μετά πλειοτέρας ακριβείας αυτών. Η ωφέλεια δε αυτή τοσούτω απεδείχθη αναμφισβήτως καθ' όλην την Ευρώπην, ώστε, παρά το πλήθος των μετ' εικονογραφιών δημοσιευμένων περιοδικών φύλλων, ολίγοι συγγραφείς δραματικοί και μυθιστοριογράφοι δεν εξεδόθησαν εισέτι περίλαμπροι – *illustré*– ως λέγουσιν οι Γάλλοι».⁵⁶

Το 1852 συντάκτης της *Πανδώρας* –που, μαζί με την *Ευτέρπη*, κοσμούν συστηματικά τις σελίδες τους με ξυλογραφίες ξένων και ύστερα κυρίως Ελλήνων χαρακτών– επανέρχεται και διαβεβαιώνει ότι η ξυλογραφία είναι «η αδελφή και δραστηριωτέρα σύμμαχος της τυπογραφίας προς τον εθνικόν φωτισμόν».⁵⁷ Ο Καυταντζόγλου δεν παρέλειπε να υπογραμμίζει ότι ουσιαστικά η εισαγωγή και η διάδοση της ξυλογραφίας έγινε για πρώτη φορά στην Ελλάδα μέσα στις αίθουσες του Πολυτεχνείου και ταυτόχρονα εξήρε τη συμβολή του Αγαθάγγελου και τις προόδους των μαθητών του. Το 1848, καταγράφοντας τις καλλιτεχνικές εργασίες που αναλάμβαναν διάφοροι μαθητές του Σχολείου, τόνιζε για τους ξυλογράφους: «ξυλογράφοι [...] τούτου μαθηταί τας προμετωπίδας των νέων συγγραμμάτων καλλύνουσι».⁵⁸ Στο ίδιο

ρον δε μη έχοντος μηδ' άρτον να θρέψη τα τέκνα αυτού, στερείται και της ευτελεστάτης χρηματικής ποσότητος δια να πορισθή τοιαύτα εξ Ευρώπης». Η κυβέρνηση καλούσαν να ενισχύσει τον Σκιαδόπουλο γιατί το όφελος θα ήταν μεγάλο: «Θυσιά-ζουσα ολίγα προς τελειοποίησιν αυτού, θέλει ευεργετήσῃ πολλά το έθνος, προς όφελος του οποίου διά δαπανών αδρών φέρομεν εξ Ευρώπης τας ξυλογραφίας».

⁵⁶ «Ξυλογραφία», περ. *Πανδώρα*, τχ. 25, 1 Απριλίου 1851, σ. 603.

⁵⁷ «Ρουβήνσιος», περ. *Πανδώρα*, τχ. 64, 15 Νοεμβρίου 1852, σ. 373.

⁵⁸ Καυταντζόγλου, 1848, σ. 27.

κλίμα κινούνταν και δημοσιεύματα της *Πανδώρας*⁵⁹ το 1851, αλλά και της εφημερίδας *Ήλιος* το 1855, που αναφέρονταν γενικότερα στην προσφορά του Πολυτεχνείου· ειδικότερα για την ξυλογραφία ο συντάκτης της εφημερίδας επεσήμαινε: «Το μάθημα της ξυλογραφίας, ως πάρεργον θεωρούμενον, την τακτικήν κατέλαβε χώραν ώστε η ξυλογραφία, άγνωστος σχεδόν ούσα εν Ελλάδι, κοινή κατέστη σήμεραν έννεκα των εν τω σχολείω των τεχνών παραδόσεων του φιλοπόνου Ιερομονάχου Αγαθαγγέλου· οποία δε η των μαθητών πρόοδος μαρτυρούσιν αρκούντως τα άξια λόγου περιοδικά συγγράμματα της Πανδώρας και της Ευτέρπης».⁶⁰

Το 1860 και πάλι ο Κανταντζόγλου, σε απολογισμό του για τη λειτουργία και την κατάσταση του Σχολείου προς το Υπουργείο των Εσωτερικών, τόνιζε: «Η αναγκαία τέχνη της ξυλογραφίας, η συντελούσα εις την έκδοσιν εικονογραφικών βιβλίων και εκπληρούσα ήδη άριστα τας ανάγκας της τυπογραφίας του τόπου, εν τω ημετέρω Πολυτεχνείω έλαβε την αρχήν αυτής, διδασκομένη παρά του γνωστού και εν τη αλλοδαπή μοναχού Αγαθαγγέλου, και εδύναντο να συγκριθώσι τινές των ημετέρων ξυλογράφων μετά των αλλοδαπών, αν τα τυπογραφεία ήσαν κάλλιον διωργανωμένα ως προς την μελάνωσιν».⁶¹ Οι συνθέσεις των Ελλήνων ξυλογράφων μπορούσαν λοιπόν «ανερυθριάστως» να αντιπαρατεθούν σε αντίστοιχες ευρωπαϊκές, αν και «δεν δύναται τις ευκόλως να κρίνη εκ μόνων των εκτυπωμάτων· διότι η τέχνη της εκτυπώσεως των εικόνων, άλλη παρά την τέχνην της εκτυπώσεως των στοιχείων, δεν ενισχύθη εισέτι παρ' ημίν διά την έλλειψιν κυρίως χρηματικών πόρων».⁶² Το πρόβλημα της εκτυπώσεως επανέρχοταν αρκετά συχνά. Η απουσία των κατάλληλων μέσων, τα μελάνια καθώς και οι τεχνικές δυσκολίες καταγράφονταν ως

⁵⁹ «Ξυλογραφία», περ. *Πανδώρα*, τχ 25, 1 Απριλίου 1851, σ. 604-605.

⁶⁰ «Κοινωνική πρόοδος», εφ. *Ήλιος*, 12 Αυγούστου 1855.

⁶¹ Μπίρης, 1957, σ. 135.

⁶² «Περί της εν τω Πολυτεχνείω εκθέσεως», περ. *Πανδώρα*, τχ. 70, 15 Φεβρουαρίου 1853, σ. 514, σημ.

τα σημαντικότερα εμπόδια που επηρεάζαν την ποιότητα –τα τυπώματα γίνονταν «ατέχνως», χωρίς τις περισσότερες φορές να αναπαράγουν και να αποδίδουν τη λεπτότητα και τη φυσικότητα της καλλιτεχνικής εργασίας.

Η χαλκογραφία με καλέμι⁶³ περιλήφθηκε στο πρόγραμμα σπουδών του Σχολείου το 1854.⁶⁴ Ο Καυταντζόγλου χαιρέτιζε το 1856 την εισαγωγή του μαθήματος με το εξής χαρακτηριστικό απόσπασμα: «κατά το παρελθόν έτος εισήχθη το πρώτον εις το σχολειόν, και δι' αυτού εις την Ελλάδα, και το αναγκαίον μάθημα της χαλκογραφίας, ήτις εις την πρόοδον των τεχνών κατέχει τον τόπον της τυπογραφίας. Η τέχνη της χαρακτικής, λέγει ο Αλγαρότης,⁶⁵ είναι “σύγχρονος της τυπογραφίας και παρέχει τας αυτάς μετ' εκείνης ωφελείας”, ή κάλλιον είναι το όργανον, δι' ου διαδίδονται και κοινά γίνονται πανταχού τα της ζωγραφικής και γλυπτικής κάλλη, και εν γένει πάντα τα αφορώντα εις τας παραστατικές τέχνας. Το μάθημα τούτο, διδασκόμενον υπό του φιλοπόνου και πολυτέχνου, ούτως ειπείν, διδασκάλου Αγαθαγγέλου του ιερομονάχου, προήγαγεν ήδη, ως φαίνεται, καρπούς προμηγνύοντας την βεβαίαν αυτού πρόοδον».⁶⁶

⁶³ Πρόκειται για την ελληνική απόδοση της gravure au burin. Η μέθοδος κατάγεται από τη χρυσοχοΐα και την αργυροχοΐα της Αναγέννησης. Οι ζωγράφοι Andrea Mantegna και Antonio Pollaiuolo, όπως και οι χαράκτες Martin Schongauer και Marcantonio Raimondi, την καλλιεργούν περισσότερο τον 15ο αιώνα, αλλά αναπτύσσεται ιδιαίτερα και τον 16ο και τον 17ο αιώνα στον ευρωπαϊκό χώρο, χωρίς να ανακοπεί η ακμή της στους επόμενους αιώνες. Βλ. Παυλόπουλος, 2011, σ. 83, 90, 91.

⁶⁴ Μπίρης, 1957, σ. 490· Μπόλης, 2000, σ. 28.

⁶⁵ Πρόκειται για τον Ιταλό συγγραφέα Francesco κόμη Algarotti (1712-1764). Έζησε στις αυλές του Βερολίνου και της Δρέσδης, όπου ίσως γνωρίστηκε με τον πρώτο ιστορικό της αρχαίας ελληνικής τέχνης Johann Joachim Winckelmann. Βοήθησε στον εμπλουτισμό της Πινακοθήκης Δρέσδης με εικαστικά έργα από την Ιταλία. Τα *Saggi sopra le belle arti*, που έγραψε, θεωρούνται από τα δοκιμότερα έργα του 18ου αιώνα. Βλ. Ι.Ι. Βίνκελμαν, *Σκέψεις για την μίμηση των ελληνικών έργων στη ζωγραφική και τη γλυπτική*, μετάφραση Ν.Μ. Σκουτερόπουλου, Αθήνα 1996, σ. 65.

⁶⁶ Καυταντζόγλου, 1857, σ. 27.

Σημειώνουμε επιπλέον ότι τη χαλκογραφία στην Ελλάδα έως τότε τη συναντάμε μόνο ως θρησκευτική στο Άγιον Όρος,⁶⁷ στην Κωνσταντινούπολη, τη Λέσβο, τη Σμύρνη, τη Σύρο, τη Ζάκυνθο, την Πάτρα, την Τήνο, την Ύδρα, τη Χαλκίδα και την Κέρκυρα.⁶⁸ Ένας μεγάλος αριθμός «χάρτινων εικόνων»,⁶⁹ όπως ονομάζονται οι ορθόδοξες θρησκευτικές χαλκογραφίες με καλέμι ή οξύ,⁷⁰ τυπώθηκαν στο Άγιον Όρος τον 18ο και τον 19ο αιώνα από «σταμπαδούρους» μοναχούς. Κέντρα της χαλκογραφίας στον Άθω ήταν οι Καρυές, κελλιά γύρω από το Πρωτάτο, η Μονή Ιβήρων, η σκήτη του Προδρόμου και το κελλί του Αγίου Γεωργίου στη ίδια μονή, η σκήτη του Προφήτη Ηλία, η Μονή Βατοπαιδίου και η Μονή Χιλανδαρίου.⁷¹

⁶⁷ Παπαστράτου, τ. 1, 1986, σ. 26-28· Ιουστίνου Σιμωνοπετρίτου, «Αγιορείτες χαλκογράφοι», στο *Μεταβυζαντινά Χαρακτικά*, ό.π., σ. 59-72. Βλ. ακόμα Μπόλης - Παυλόπουλος, 2003, σ. 15-16.

⁶⁸ Φίλιππου Ηλιού, «Αγιογράφοι, ζωγράφοι, χαράκτες και σταμπαδόροι. Η μαρτυρία των καταλόγων συνδρομητών», ό.π., σ. 44.

⁶⁹ Παπαστράτου, τ. 1, 1986, σ. 15-17. Βλ. ακόμα Ανδρέα Ευγγόπουλου, *Σχεδιάσμα ιστορίας της θρησκευτικής ζωγραφικής μετά την Αλωσις*, Αθήνα 1957, σ. 311 [=Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, τ. 40] (ανατύπωση 1999). Τις εικόνες αυτές έδιναν ως «ευλογία» και ως εισφορές μελών αδελφοτήτων, στην Κέρκυρα τον 19ο αιώνα. Βλ. Σπύρου Χρ. Καρύδη, *Ορθόδοξες Αδελφότητες και Συναδελφικοί Ναοί στην Κέρκυρα (15ος -19ος αιώνας)*, Αθήνα 2004, σ. 306, 307.

⁷⁰ Θεοχάρη Μιχ. Προβατάκη, *Χαρακτικά Ελλήνων λαϊκών δημιουργών, 17ος -19ος αιώνας. Συλλογή Ιεράς Μονής Κυρίας Ακρωτηριανής (Τοπλού) Σητείας Κρήτης. Κατάλογος*, Αθήνα 1993, σ. 11· Jeffrey R. Dell, «Σημειώματα για την τεχνική της χαλκογραφίας και λιθογραφίας και τη μεθοδολογία εκτύπωσης. α) Χαλκογραφία», Χρυσάς Μαλτέζου, *Χαρακτικά του Ελληνικού Ινστιτούτου Βενετίας*, Βενετία 2000, σ. 99 [=Βιβλιοθήκη του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, 22].

⁷¹ Παραθέτουμε τα μαρτυρούμενα ονόματα των «σταμποδούρων» μοναχών: Παρθένιος εξ Ελασσόνας (την περίοδο 1779-82), Δωρόθεος (το 1806), Θεοδόσιος Ρώσος (την περίοδο 1807-18), Παρθένιος Ζακύνθιος (την περίοδο 1804-20), Γεννάδιος Ιβηρίτης (την περίοδο 1810-18), Παύλος Βούλγαρος (το 1816), Αρσένιος Σέρβος (το 1818), Θεοφύλακτος (την περίοδο 1818-32), Αγαθάγγελος Σερριώτης [Τριανταφύλλου] (την περίοδο 1827-56), Δανυήλ (την περίοδο 1835-70), Κύριλλος (την περίοδο 1832-62), Γεράσιμος Ύδραϊός (το 1835), Ανθιμος Πελοποννήσιος [Αλητζεριδής] (την περίοδο 1836-58), Ιγνάτιος Λέσβιος (την περίοδο 1841-53), Αβέρκιος (την περίοδο 1854-70), Ευθύμιος (την περίοδο 1856-59), Χαράλαμπος (το 1862), Στέφανος (την περίοδο 1862-66), Κοσμάς (την

Μία χαλκογραφία σχεδίασε και χάραξε με καλέμι ο Κεφαλλονίτης αρχιτέκτων, τοπογράφος μηχανικός, αρχαιολόγος, γλύπτης και ζωγράφος Γεράσιμος Πιτσαμάνος / Πιτζαμάνος [Gerasimo Pizzamano] (1787-1825)⁷² το 1816: την αρχιτεκτονική κάτοψη του Πανεπιστημίου των Ιονίων Νήσων και τη λεζάντά της.⁷³ Ο Πιτσαμάνος έδωσε σχέδια και για άλλες χαλκογραφίες, όπως τις προσωπογραφίες του Ιωάννη Καποδίστρια και του Διονυσίου Πύρρου, την προσωποποιημένη Επτανήσιο Πολιτεία (που εμφανίζεται ως μια ημίγυμνη γυναίκα με περικεφαλαία να γράφει σε πίνακα τους «Νόμους») ή τα εμβλήματα των Ιονίων Νήσων. Στην Κέρκυρα ο χρυσοχόος Γεώργιος Ν. Παπαγεωργίου, από τους Καλαρζύτες της Ηπείρου,⁷⁴ σπουδαστής της Καλλιτεχνικής Σχολής της Ιονίου Ακαδημίας τα χρόνια 1828-30, είχε χαράξει με καλέμι έξι χαλκογραφίες — τις προσωπογραφίες του λόρδου Βύρωνα (1828),⁷⁵

περίοδο 1863-64), Ανθιμος (την περίοδο 1866-68), Διονύσιος (την περίοδο 1870-93), Γαβριήλ εκ Σκοπέλου (την περίοδο 1871-87) και Δαμασκηνός Λαυριώτης (το 1873). Βλ. Ιουστίνου Σιμωνοπετρίτου, «Αγιορείτες χαλκογράφοι», ό.π., σ. 70.

⁷² ΛΕΚ, τ. 4, 2000, σ. 43-44 (Γιάννης Ρηγόπουλος): Θωδωρή Κουτσογιάννη, «Ο ρομαντικός κλασικιστής Γεράσιμος Πιτσαμάνος (1787-1825): το καλλιτεχνικό και θεωρητικό έργο του», *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην εποχή του Διαφωτισμού και στον εικοστό αιώνα*, Πρακτικά Γ' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών (ΕΕΝΣ), Βουκουρέστι, 2-4 Ιουνίου 2006, επιμέλεια Κωνσταντίνος Α. Δημάδης, Αθήνα 2007, σ. 599-623. Βλ. ακόμα *Οι εκ μικρών τεχνιτών μεγάλοι άνδρες, σύγγραμμα Αντωνίου de Saint-Gervais, μεταφρασθέν και διασκευασθέν υπό Σπυρίδωνος Π. Λάμπρου*, Αθήνα 1872, σ. 45-47.

⁷³ 25 x 14,7 εκ., Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, Αρ. ευρ. 1483/4. Βλ. Μαρίνου Καλλιγά, «Το ξεκίνημα της κοσμικής χαρακτηριστικής Επτάνησα», περ. *Κερκυραϊκά Χρονικά*, τ. 26: Δ' Πανιώνιο Συνέδριο. Πρακτικά, τ. Β', Κέρκυρα 1982, σ. 390 (αναδημ.: του ίδιου, *Τεχνοκριτικά 1937-1982*, πρόλογος - εισαγωγικό σημείωμα Άγγελος Δεληβορριάς, Αθήνα 2003, σ. 585, σημ. 1)

⁷⁴ Υπογράφει Καλαρρυτιώτης. Βλ. ΛΕΚ, τ. 3, 1999, σ. 397 (Δημήτρης Παυλόπουλος).

⁷⁵ 51 x 33 εκ. (διαστάσεις χαρτιού), Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου, Αρ. ευρ. 2569 (πρόκειται για νεότερο αντίτυπο από το Εργαστήριο Χαρακτητικής της Ανωτάτης Σχολής Καλών Τεχνών· η πλάκα έως το 1982 βρισκόταν στη Συλλογή Σπυρίδωνος Λοβέρδου, στην Κηφισιά). Βλ. Μαρίνου Καλλιγά, «Το ξεκίνημα της κοσμικής χαρακτηριστικής Επτάνησα», ό.π., σ. 392 (αναδημ.: του ίδιου, *Τεχνοκριτικά 1937-1982*, ό.π., σ. 587, σημ. 1)· Χρήστου, 1994, σ. 39, εικ. 8, 214· Δημήτρη Παυλόπουλου, «Σχολές Καλών Τεχνών τον 19ο αι. Καθηγητές, μαθητές, διδασκαλία στο "Κατάστημα των Ωραίων Τεχνών" της Κέρκυρας», στο «Επτανησιακή Τέχνη», επιμέλεια Κωστής Λιό-

του Ιωάννη Καποδίστρια (1828),⁷⁶ του Γεώργιου Καραϊσκάκη⁷⁷ και του βασιλιά της Μεγάλης Βρετανίας και της Ιρλανδίας Γεώργιου Δ',⁷⁸ και δύο χάρτες του ελληνικού χώρου προσαρτημένους στο βιβλίο *Ιστορία της Παλαιάς Ελλάδος* (Κέρκυρα 1830).⁷⁹ Καλαρρυτιώτης, ανιψιός του Παπαγεωργίου, σπουδαστής της «σκιαγραφίας μέχρι της αντιγραφής κεφαλών αγαλμάτων»⁸⁰ στην Καλλιτεχνική Σχολή της Ιονίου Ακαδημίας τα χρόνια 1831-34,

---

ντης, εφ. *Η Καθημερινή [Επτά Ημέρες]*, 23 Φεβρουαρίου 1997 σ. 4 (αναδημ.: *Η Καθημερινή [Επτά Ημέρες]*, τ. ΝΑ': *Νεοελληνική Τέχνη. Επτανησιακή Τέχνη - Γλυπτά της Αθήνας - Έλληνες Τεχνοκρίτες*, Αθήνα 2002, σ. 8).

⁷⁶ 51 × 34 εκ. (διαστάσεις χαρτιού), Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου, Αρ. ευρ. 2568/γ (πρόκειται για νεότερο αντίτυπο από το Εργαστήριο Χαρακτικής της Ανωτάτης Σχολής Καλών Τεχνών· η πλάκα έως το 1982 βρισκόταν στο σπίτι της Κας Ρόδη Ρούφου Κανακάρη, στην Αθήνα). Βλ. Μαρίνου Καλλιγά, «Το ξεκίνημα της κοσμικής χαρακτικής Επτάνησα», ό.π. (αναδημ.: του ίδιου, *Τεχνοκριτικά 1937-1982*, ό.π.)· Ελένης Ε. Κούκκου, *Ιωάννης Καποδίστριας - Ρωξάνδρα Στούρτζα. Μια ανεκπλήρωτη αγάπη. Ιστορική βιογραφία*, Αθήνα 1996, σ. 644. Αντίγραφο με διαστάσεις 15,2 × 14,3 εκ. (23,2 × 17,2 εκ., διαστάσεις χαρτιού) βρίσκεται στη Συλλογή Ιάκωβου Γ. Βαγιάκη, αγορασμένο από δημοπρασία του Πέτρου Βέργου. Βλ. κατάλογο δημοπρασίας Πέτρου Βέργου στο ξενοδοχείο «Μεγάλη Βρετανία», 5 Ιουνίου 2000, σ. 42, αρ. 270.

⁷⁷ 25,5 × 18,3 εκ., Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου, Αρ. ευρ. 2984 (παλιό φθαρμένο αντίτυπο· δεύτερο παλιό καλό αντίτυπο σώζεται στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη, φ. 25/257). Βλ. Μαρίνου Καλλιγά, «Το ξεκίνημα της κοσμικής χαρακτικής Επτάνησα», ό.π. (αναδημ.: του ίδιου, *Τεχνοκριτικά 1937-1982*, ό.π.)· Παυλόπουλος, 2011, σ. 37-38· του ίδιου, «Σχολές Καλών Τεχνών τον 19ο αι. Καθηγητές, μαθητές, διδασκαλία στο "Κατάστημα των Ωρραίων Τεχνών" της Κέρκυρας», στο «Επτανησιακή Τέχνη», ό.π., σ. 4 (αναδημ.: *Η Καθημερινή [Επτά Ημέρες]*, τ. ΝΑ': *Νεοελληνική Τέχνη. Επτανησιακή Τέχνη - Γλυπτά της Αθήνας - Έλληνες Τεχνοκρίτες*, ό.π., σ. 7).

⁷⁸ 34,2 × 23,9 εκ., Συλλογή Γιάννη Παπακωνσταντίνου. Πρώτη δημοσίευση: Νίκου Γρηγοράκη, «Χαράκτες της Κέρκυρας. Από τα πρώτα έργα του 19ου αι. στους τρεις πατριάρχες της νεοελληνικής χαρακτικής», εφ. *Η Καθημερινή [Επτά Ημέρες]*, ό.π., σ. 13 (αναδημ.: *Η Καθημερινή [Επτά Ημέρες]*, τ. ΝΑ': *Νεοελληνική Τέχνη. Επτανησιακή Τέχνη - Γλυπτά της Αθήνας - Έλληνες Τεχνοκρίτες*, ό.π., σ. 28).

⁷⁹ Μαρίνου Καλλιγά, «Το ξεκίνημα της κοσμικής χαρακτικής Επτάνησα», ό.π. (αναδημ.: του ίδιου, *Τεχνοκριτικά 1937-1982*, ό.π., σ. 587-588).

⁸⁰ Όπως φαίνεται στην αίτησή του από τη Χαλκίδα (26 Αυγούστου 1838) προς τον βασιλιά Όθωνα. Βλ. Παύλου Λάμπρου, *Περί της αρχής και προόδου της τυπογραφίας εν Ελλάδι*, εισαγωγή Παναγιώτης Φ. Χριστόπουλος, βιογραφία-εργογραφία Γεώργιος Λαγανάς, Αθήνα 1999, σ. 110, σημ. 1 [=Εταιρεία των Φίλων του Λαού - Ελληνική Βιβλιοθήκη, τ. 2].

ήταν επίσης και ο πατέρας του ιστορικού Σπυριδώνος Λάμπρου, νομισματολόγος ερευνητής και μελετητής της μεσαιωνικής και νεότερης φιλολογίας Παύλος Ι. Λάμπρος (1820-1887),⁸¹ του οποίου σώζεται μία χαλκογραφία, χαραγμένη με καλέμι το 1836, που απεικονίζει την «τετρωμένην» από τους Τούρκους Ελλάδα.⁸² Ο Λάμπρος ήταν αυτοδίδακτος από το 1835 στη χαρακτηριστική με καλέμι («γραμμική γλυφική», όπως την αποκαλεί).⁸³

Ο Αγαθάγγελος ανέλαβε και το μάθημα της χαλκογραφίας, που ήταν οργανωμένο σε μία τάξη, και δίδαξε για πρώτη φορά τη μέθοδο της χαλκογραφίας με καλέμι, που ο ίδιος είχε διδαχτεί στο Άγιον Όρος. Το σχέδιο στην τεχνική αυτή γραφόταν απευθείας σε καλά καθαρισμένη χάλκινη πλάκα. Ο μαθητευόμενος χαρακτής χρησιμοποιούσε ένα αιχμηρό εργαλείο, το καλέμι, για να χαραξεί. Πριν να τυπώσει, ζέσταινε τη χάλκινη πλάκα με κάρβουνα, περνώντας μελάνι στις χαραξίς. Ύστερα τη σκούπιζε και την τοποθετούσε στο πιεστήριο, αφού έβαζε πάνω από το νοτισμένο χαρτί της εκτύπωσης αυτοσχέδιες τσόχες, προκειμένου να εξουδετερώνει τις ασκούμενες πιέσεις.⁸⁴ Και στη χαλκογραφία η φορά της χάραξης είναι αντίθετη από τη φορά της εκτύπωσης. Οι μαθητές του Αγαθάγγελου στις παραδόσεις αντέγραφαν κυρίως ζωγραφικά έργα, χαρακτηριστικά και γλυπτά για να αποκτήσουν, όπως και στην ξυλογραφία, τη σχεδιαστική και τεχνική δεξιότητα, να μάθουν να χαράζουν και να μελανώνουν τη χάλκινη πλάκα και κατόπιν να τυπώνουν τα θέματα των έργων τους στο χαρτί. Η τάξη της χαλκογραφίας ακολουθούσε τις τάξεις της ξυλογραφίας.

⁸¹ Ο.π., σ. 109-115. Βλ. και Μαρίνου Καλλιγά, «Το ξεκίνημα της κοσμικής χαρακτηριστικής Επτάνησα», ό.π., σ. 393 (αναδημ.: του ίδιου, *Τεχνοκριτικά 1937-1982*, ό.π., σ. 589).

⁸² Ο τίτλος της είναι «Αχ πλέον να κλαύσω δεν έχω πνοή / Βλέπ' όλα ριγμένα 'πό Τούρκου ορμή». Η πλάκα και αντίτυπο της χαλκογραφίας σώζονταν έως το 1982 στα χέρια της συγγενούς του Έλλης Βασ. Μαλάμου. Βλ. Μαρίνου Καλλιγά, «Το ξεκίνημα της κοσμικής χαρακτηριστικής Επτάνησα», ό.π. (αναδημ.: του ίδιου, *Τεχνοκριτικά 1937-1982*, ό.π.).

⁸³ Παύλου Λάμπρου, *Περί της αρχής και προόδου της τυπογραφίας εν Ελλάδι*, ό.π., σ. 110, σημ. 1.

⁸⁴ Παυλόπουλος, 2011, σ. 90-91.

Τα μέσα για τη διδασκαλία της χαρακτηριστικής ήταν ιδιαίτερα πενιχρά, όπως άλλωστε και για τα περισσότερα μαθήματα του Σχολείου. Διάφορες δωρεές που είχαν αρχίσει από την περίοδο Τσέντνερ,⁸⁵ κυρίως από ιδιώτες και αντίστοιχα ευρωπαϊκά ιδρύματα, κάλυπταν, σε σχετικά ικανοποιητικό βαθμό, τις μεγάλες ελλείψεις σε εποπτικό υλικό. Ο Καυταντζόγλου ακολούθησε συστηματικά μια σταθερή πολιτική προσέλευσης δωρεών, αντισταθμίζοντας έτσι τις αποτυχημένες, τις πιο πολλές φορές, προσπάθειές του για την εξασφάλιση κρατικής ενίσχυσης. Ανάμεσα στις άλλες δωρεές, συναντάμε και κάποιες που αφορούσαν τη χαρακτηριστική: βιβλία και συλλογές χαλκογραφιών και ξυλογραφιών, μεμονωμένα έργα που χρησιμοποιούνταν ως πρότυπα στη διδασκαλία, ξυλογραφικά και χαλκογραφικά εργαλεία ή ακόμα, σε μία περίπτωση, ένα πιεστήριο χαλκογραφίας.

Ο αριθμός των μαθητών που παρακολουθούσε τις τάξεις της ξυλογραφίας και της χαλκογραφίας δεν είναι γνωστός με ακρίβεια, εξαιτίας των κενών που παρουσιάζει το Αρχείο του Πολυτεχνείου. Με βάση όμως τα στοιχεία που διαθέτουμε και από το Μαθητολόγιο του Βασιλικού Πολυτεχνείου,⁸⁶ μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι σε κάθε σπουδαστική περίοδο διδάσκονταν την

⁸⁵ Στην προτανεία του Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου φυλάσσεται, μαζί με άλλα ιστορικά κειμήλια του Πολυτεχνείου, και το *Πρωτόκολλο δωρεών*, στο οποίο καταγράφονται λεπτομερώς όλες οι δωρεές των χρόνων 1841-48. Ο Καυταντζόγλου επίσης στους *Λόγους* του κάνει εκτενείς αναφορές στους «ευεργέτες» του Πολυτεχνείου και στις δωρεές τους, είτε πρόκειται για έργα τέχνης, όργανα, εργαλεία και βιβλία είτε για χρηματικές εισφορές. Βλ. Ιω. Δ. Χατσόπουλου, «Ευεργέται και Δωρηταί», στο *Η Εκατονταετηρίς του Εθν. Μ. Πολυτεχνείου*, ό.π., σ. 77-85· Μπίρης, 1957, σ. 51-53, 104-108· Ελένης Καλαφάτη, «Ο ρόλος των δωρεών στη συγκρότηση της Βιβλιοθήκης του Ε.Μ.Π. (1836-1950)», στο *Βιβλιοθήκη των αναγκαιούντων βιβλίων και ομολογούμενων καλλίστων εφημερίδων...*. Οι παλαιές συλλογές της βιβλιοθήκης του Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου, Αθήνα 1995, σ. 13-30· Μπόλης, 2000, σ. 29-31.

⁸⁶ Πρόκειται για βιβλιοδετημένο τετράδιο, μεγάλου σχήματος (25,8 × 435 εκ.), που φυλάσσεται στο Αρχείο του Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου (Αρ. 10). «Μητρώο» το αποκαλεί η Αγγελική Φενερλή («Σπουδές και σπουδαστές στο Πολυτεχνείο (1860-1870)», στο *Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και παιδεία. Ιστορική διάσταση και προοπτικές*, Πρακτικά διεθνούς συμποσίου, Αθήνα, 21-25 Σεπτεμβρίου 1987, Αθήνα 1989, τ. Α', σ. 154-161 [=Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας - Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, 19]).

ξυλογραφία 10-20 μαθητές, ενώ οι μαθητές της χαλκογραφίας ήταν λιγότεροι. Το Πολυτεχνείο την περίοδο αυτή αποτελούσε, στην ουσία, ένα σχολείο στοιχειώδους τεχνικής και καλλιτεχνικής εκπαίδευσης, με «ελεύθερες» σπουδές, χωρίς προϋποθέσεις εγγραφής – λ.χ. ηλικία, γραμματικές γνώσεις –, ενώ ο συνολικός αριθμός των μαθητών προκύπτει ιδιαίτερα αυξημένος.⁸⁷

Η περίοδος που οριζόταν ως υποχρεωτική για κάθε μάθημα συνιστούσε απλώς ένα κατώτατο όριο σπουδών, γιατί οι μαθητές είχαν τη δυνατότητα να εγγράφονται και να ασκούνται στα μαθήματα της τέχνης τους επί όσο χρονικό διάστημα επιθυμούσαν, καθώς επίσης και να συμμετέχουν στους ετήσιους διαγωνισμούς (αν επρόκειτο για καλλιτεχνικά μαθήματα). Ο Ν. Γύζης π.χ. εμφανίζεται να αριστεύει στην τάξη της χαλκογραφίας τα χρόνια 1856-62, παράλληλα με τις τάξεις της ζωγραφικής. Οι μαθητές είχαν το δικαίωμα εγγραφής, εκτός από το βασικό μάθημα που επέλεγαν, και σε ένα δεύτερο ή τρίτο.⁸⁸ Ένας μαθητής της ξυλογραφίας μπορούσε να παρακολουθεί, ταυτόχρονα, τάξεις της ζωγραφικής, της γλυπτικής, της κοσμηματογραφίας, της αγαματογραφίας ή της καλλιγραφίας, και αντίστροφα. Οι μαθητές κυρίως της ζωγραφικής και της γλυπτικής επέλεγαν συχνά και τις τάξεις της χαρακτηριστικής: η γνώση των τεχνικών της ξυλογραφίας και της χαλκογραφίας πρόσθετε ένα επιπλέον προ-

---

Βλ. και Δημήτρη Παυλόπουλου, «Το “Μαθητολόγιον” του Βασιλικού Πολυτεχνείου 1859-1871: Αλήθειες και πλάνες», Β΄ Συνέδριο Ιστορίας της Τέχνης: Προσεγγίσεις της καλλιτεχνικής δημιουργίας από την Αναγέννηση έως τις μέρες μας, Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών - Τομέας Θεωρητικών, Αθήνα, 25-27 Νοεμβρίου 2005, πρόλογος Νίκη Λοϊζίδη, επιμέλεια Νίκος Δασκαλοθανάσης, Αθήνα 2008, σ. 211-218.

⁸⁷ Κατά μέσον όρο 400-450, αν και οι περισσότεροι από αυτούς ήταν τεχνίτες που εγγράφονταν στο «Σχολείον των Κυριακών και των εορτών» για την απόκτηση στοιχειωδών γνώσεων. Βλ Μπίρης, 1957, σ. 89-90, 110-116· Μπόλης, 2000, σ. 29. Πρέπει επίσης να αναφερθεί ότι η εσωτερική διοίκηση του Πολυτεχνείου διεξαγόταν από τον διευθυντή και το συμβούλιο των καθηγητών και των διδασκάλων, για τους οποίους δεν υπήρχε σαφής διαχωρισμός, ενώ οι μισθοί τους κυμαίνονταν από 80 έως 100 δρχ. μηνιαίως.

⁸⁸ Μπίρης, 1957, σ. 88-89· Μπόλης, 2000, σ. 29.

σόν, σημαντικό μέσον επαγγελματικής αποκατάστασης, θεωρητικά τουλάχιστον, μιας και τους έδινε τη δυνατότητα να εργαστούν ως εικονογράφοι σε διάφορα έντυπα.⁸⁹

Μαθητές Αγαθάγγελου Τριανταφύλλου

Πηγές για τους μαθητές του Αγαθάγγελου Τριανταφύλλου είναι το Μαθητολόγιο του Βασιλικού Πολυτεχνείου των σχολικών ετών 1859-70 (Αρχείο Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου), οι φάκελοι του ίδιου αρχείου για τα αντίστοιχα σχολικά έτη, οι *Λόγοι* του Λύσανδρου Καυταντζόγλου, ο χειρόγραφος «Κατάλογος Μαθητών Σχολής Καλών Τεχνών από 1846-1858 (Περίοδος Καυταντζόγλου)»,⁹⁰ και ο αθηναϊκός ημερήσιος και περιοδικός Τύπος της εποχής.

Αγγελάτος Τηλέμαχος (Πάτρα 1846). Σπουδαστής της ξυλογραφίας και της κοσμηματογραφίας το 1861-62.

Άκακος Μιχαήλ (Αθήνα). Σπουδαστής της ξυλογραφίας τα χρόνια 1844-47.

Αλβέρτος Νικόλαος (Μέση Τήνου 1840). Πρωτοετής της ξυλογραφίας το σχολικό έτος 1853-54. Δεν πρέπει να συγχέεται με τον συνώνυμό του μαθητή του Αριστεΐδη Λ. Ροβέρτου.

Αλεβιζάκης Εμμανουήλ (Κύθηρα 1842). Λεπτοουργός, σπουδαστής της ξυλογραφίας και της κοσμηματογραφίας το 1862-63.

Αναστασιάδης Μιχαήλ (Αμοργός 1842). Σπουδαστής της ξυλογραφίας το 1862-63. Στη συνέχεια σπουδάζει κοσμηματογραφία.

Αναστασίου Κίμων (Αθήνα 1846). Σπουδαστής της ξυλογραφίας το 1859-60.

⁸⁹ Ντελόπουλος, 1997, σ. 145-148. Για τους χαρακτες που εργάστηκαν σε εικονογραφημένα περιοδικά του 19ου αιώνα, βλ. ακόμα Μπίκας, 2004, σ. 94-101.

⁹⁰ Αρχείο Φωκίωνος Ρωκ —σήμερα στην κατοχή του γιου του Νικόλαου Ρωκ-Μελά, τον οποίον και από τη θέση αυτήν ευχαριστούμε.

Αναστασίου Μιχαήλ. Σπουδαστής της ξυλογραφίας το 1861-62, ίσως συγγενής του Κίμωνα Αναστασίου.

Αντωνίου Βασίλειος (Αθήνα 1843). Σπουδαστής της ξυλογραφίας και της αγαλματογραφίας το 1859-60.

Αποστόλου Στυλιανός (Κρήτη 1842). Σπουδαστής της ξυλογραφίας και της στοιχειώδους γραφικής το 1859-60.

Αργυρόπουλος Βασίλειος (Αθήνα 1843). Τυπογράφος, σπουδαστής της ξυλογραφίας και της κοσμηματογραφίας το 1859-60.

Αρμάος Νικόλαος (Τήνος - Αθήνα 1854). Σπουδαστής της ξυλογραφίας τα χρόνια 1851-54. Πέθανε από θανατηφόρα επιδημία χολέρας.⁹¹ Έργα του βρίσκονται σε ιδιωτικές συλλογές.

Ασημακόπουλος Σοφοκλής (Πάτρα 1841). Σπουδαστής της ξυλογραφίας και της κοσμηματογραφίας το 1861-62.

Βαλσαμής Αναστάσιος (Αθήνα 1847). Σπουδαστής της ξυλογραφίας και της στοιχειώδους γραφικής το 1863-64.

Βάος Κωνσταντίνος (Τήνος). Σπουδαστής της ξυλογραφίας το 1855-56.

Βάρβογλης Αναστάσιος (Τρίπολη 1848). Σπουδαστής της ξυλογραφίας το 1861-62.

Βασιλείου Π(;). Σπουδαστής της ξυλογραφίας το 1844-45. Μάλλον ταυτίζεται με τον Εμμανουήλ Βασιλείου (Τρίπολη), που τα επόμενα χρόνια και μέχρι το 1851 σπουδάζει κοσμηματογραφία.

Βελεγρής Ξενοφών (Αθήνα 1842). Σπουδαστής της ξυλογραφίας και της στοιχειώδους γραφικής το 1859-60.

Βελέντζας Κωνσταντίνος (Αθήνα 1847). Σπουδαστής της ξυλογραφίας και της κοσμηματογραφίας το 1861-62.

Βέμης Γεώργιος (Κέα 1842). Υποδηματοποιός, σπουδαστής της ξυλογραφίας, της κοσμηματογραφίας και της καλλιγραφίας το 1859-60.

⁹¹ Καυταντζόγλου, 1855, σ. 13, 15.

Βιδάλης Άγγελος (Τήνος 1844). Ξυλουργός, σπουδαστής της Ξυλογραφίας και της κοσμηματογραφίας το 1859-60.

Βι(υ)δάλης Γεώργιος Ι. (Τήνος). Σπουδαστής της Ξυλογραφίας τα χρόνια 1847-54. Το 1853-54 εικονογράφησε το περ. *Ευτέρπη*, την Ξυλογραφία τίτλου του οποίου φιλοτέχνησε το 1855. Για το περιοδικό δημιούργησε και Ξυλογραφία ως εικονογράφιση του ποιήματος «Αθανασία» του Γεώργιου Χ. Ζαλοκώστα.⁹² Ξυλογραφίες του δημοσιεύθηκαν επίσης στο περ. *Μνημοσύνη*. Ασχολήθηκε επίσης με τη χαλκογραφία. Υπογράφει και με το Γ.Β.⁹³

Βορνόβαλης Νικόλαος (Σμύρνη 1841). Σπουδαστής της Ξυλογραφίας τα χρόνια 1856-60.

Βουλίκης Γεώργιος⁹⁴ (Αθήνα). Σπουδαστής της Ξυλογραφίας τα χρόνια 1847-48. Το 1849 εικονογράφησε το περ. *Ευτέρπη*.⁹⁵

Βούσουλας / Πούσουλας Απόστολος (Αθήνα). Σπουδαστής της Ξυλογραφίας τα χρόνια 1846-48.

Βρουσιάνος Δ. Σπουδαστής της Ξυλογραφίας το 1844-45.

Βυζαντής Δημ. (Αθήνα 1845/46). Μαθητής, σπουδαστής της Ξυλογραφίας το 1859-60.

⁹² Γ.Χ. Ζαλοκώστα, «Αθανασία», περ. *Ευτέρπη*, τχ. 28, 15 Νοεμβρίου 1853, σ. 91.

⁹³ Δανόπουλος - Χατζοπούλου, 1997, σ. 387, 388, 389, 390· Καρπόζηλου, 1991, σ. 123, σημ. 35. Κάποια συγγενική σχέση του με τους γλύπτες Γεώργιο Ν. Βιτάλη (Βιδάλη) (1838-1901), Ιωάννη Α. Βιδάλη (π. 1860-τέλη 19ου αι.) και Ιωάννη Ν. Βιτάλη (Βιδάλη) (π. 1850-μετά το 1912) και τους Γεώργιο και Λάζαρο Φυτάλη (Βιδάλη) δεν θα πρέπει να αποκλειστεί.

⁹⁴ Και όχι Β., όπως λανθασμένα γράφεται στο περ. *Πανδώρα* (τχ. 25, 1 Απριλίου 1851, σ. 605) και επαναλαμβάνεται από τον Κώστα Μπαρούτα (*Η εικαστική ζωή και η αισθητική παιδεία στην Αθήνα του 19ου αιώνα. Οι εκθέσεις Τέχνης, η Τεχνοκριτική, οι διαγωνισμοί, τα έντυπα τέχνης, οι έριδες των καλλιτεχνών και άλλα γεγονότα*, Αθήνα 1990, σ. 20), ή Βασίλειος, όπως επίσης λανθασμένα επαναλαμβάνεται από τους Μπόλη - Παυλόπουλο, 2003, σ. 24.

⁹⁵ Δανόπουλος - Χατζοπούλου, 1997, σ. 371. Βλ. ακόμα [Αργύρη Βουρνά,] «“άγνωστοι” χαρακτές», περ. *συλλογές*, τχ. 140, Δεκέμβριος 1995, σ. 1068.

Γεωργιάδης Γεώργιος Ι. (Ναύπλιο). Σπουδαστής της Ξυλογραφίας τα χρόνια 1847-50.⁹⁶

Γεωργιάδης Θεόδωρος (Ερμούπολη). Σπουδαστής της Ξυλογραφίας τα χρόνια 1844-47. Αναφέρεται, μάλλον λανθασμένα, και ως Θεμιστοκλής.

Γεωργίου Δημήτριος (Τρίπολη 1848). Σπουδαστής της Ξυλογραφίας και της κοσμηματογραφίας το 1860-61.

Γεωργίου Νικ. (Ναύπλιο 1842). Χρυσοχόος, σπουδαστής της Ξυλογραφίας, της κοσμηματογραφίας και της καλλιγραφίας το 1861-62.

Γιαλάφας Ιωάννης. Σπουδαστής της Ξυλογραφίας το 1846-47.

Γιασεμίδης Περικλής. Σπουδαστής της Ξυλογραφίας, το 1859, στην Α' έκθεση των «Ολυμπίων», τιμήθηκε με «μνείαν προς έπαινον».

Γίγαντας Δημ. (Χαλκίδα). Ξυλουργός, σπουδαστής της Ξυλογραφίας το 1864-65.

Γκίνης Κωνσταντίνος (Αθήνα 1844). Σπουδαστής της Ξυλογραφίας το 1860-61.

Γκιώνης Ιωάννης (Τήνος 1846). Σπουδαστής της Ξυλογραφίας και της κοσμηματογραφίας το 1860-61.

Γούζελας / Γουζέλας / Γούζελης / Γούζουλης / Γούζουλας Σπυριδών (Ήπειρος). Σπουδαστής της Ξυλογραφίας τα χρόνια 1853-62. Παράλληλα πραγματοποίησε και σπουδές ζωγραφικής. Συμμετείχε με Ξυλογραφία το 1859 στην Α' έκθεση των «Ολυμπίων» και τιμήθηκε με «μνείαν προς έπαινον». Μάλλον ασχολήθηκε με τη διδασκαλία, αφού το 1864 τον συναντάμε να διδάσκει ιχνογραφία στο εκπαιδευτήριο Ι. Περίδη.⁹⁷ Ξυλογραφίες του δημοσιεύθηκαν σε διάφορα περιοδικά: *Ο Αριστοφάνης και η Μαγνητιζομένη* (1858), *Εθνική Βιβλιοθήκη* (1867-68), κ.ά.

⁹⁶ Καρπόζηλου, 1991, σ. 124, σημ. 51.

⁹⁷ Εφ. *Εθνοφύλαξ*, 10 Αυγούστου 1864.

Γραμμανδάνης Γεώργιος Α. (Φαταλάδος Τήνου 1827 - Κωνσταντινούπολη 1906/07). Σπουδαστής της ξυλογραφίας τα χρόνια 1844-47, στη συνέχεια σπούδασε ζωγραφική μέχρι το 1855. Τον Νοέμβριο του 1851 αντικατέστησε για ένα μικρό διάστημα τον Αγαθάγγελο στη διδασκαλία της ξυλογραφίας.⁹⁸ Εργάστηκε στην Αθήνα και στην Κωνσταντινούπολη, όπου εγκαταστάθηκε μόνιμα και διδάξε ιχνογραφία και ζωγραφική στο Ζάππειο Παρθεναγωγείο. Προσωπογραφίες, νεκρές φύσεις, τοπία, καθώς και συνθέσεις με θρησκευτικό, ιστορικό και συμβολικό περιεχόμενο σε ακαδημαϊκό ρεαλιστικό ιδίωμα αποτελούν τη θεματογραφία των έργων του. Ασχολήθηκε συστηματικά και με την αγιογραφία και συμμετείχε σε εκθέσεις στην Αθήνα (1859, 1888, Α΄ και Δ΄ «Ολύμπια») και στην Κωνσταντινούπολη (1903, 1904, κ.ά.). Έργα του βρίσκονται στο Οικουμενικό Πατριαρχείο, στη Μεγάλη του Γένους Σχολή, στον Άγιο Ιωάννη Χρυσόστομο Καλαμησίων, στον Άγιο Γεώργιο Μακροχωρίου, στην Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου, στη Συλλογή του Ιδρύματος Ευριπίδη Κουτλίδη, κ.ά.⁹⁹

Γύζης Νικόλαος (Σκλαβοχώρι Τήνου / Αθήνα¹⁰⁰ 1842 - Μόναχο 1901). Άρχισε «ανεπίσημα» τις σπουδές του το 1850, σε ηλικία

⁹⁸ Όπως προκύπτει από έγγραφο του Υπουργείου των Εσωτερικών προς τον Διευθυντή του Σχολείου στις 13 Νοεμβρίου 1851 (Αρχείο Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου) που έχει ως εξής: «Απαντώντες εις την από 1. τρέχοντος και υπ' αριθ. 66 αναφοράν Σας περί του μαθήματος της ξυλογραφίας, Σας κοινοποιούμε, Κύριε Διευθυντά, ότι εγκρίνομεν την διά του Γ. Γραμμανδάνη προσωρινήν αναπλήρωσιν του ασθενούντος διδασκάλου της ξυλογραφίας Αγαθαγγέλου, αφού κατά τας συστάσεις τούτου τε και υμών ούτος θεωρείται ο ικανώτερος και καταλληλότερος».

⁹⁹ Γράφεται και Γραμ[μ]αντάνης, όχι όμως Γραμμαντάνος, όπως αναφέρεται λανθασμένα στο περ. *Πανδώρα* (τχ. 25, 1 Απριλίου 1851, σ. 604-605, όπου δημοσιεύονται και δύο ξυλογραφίες του, ο *Ευαγγελισμός* και η *Ανάστασις του Κυρίου*). Για τον Γραμμανδάνη βλ. Αθανασίου Παπά, *Πολίτες ζωγράφοι και αγιογράφοι του δέκατου ένατου και εικοστού αιώνα*, Αθήνα 1989, σ. 40· *ΛΕΚ*, τ. 1, 1997, σ. 311 (Γιάννης Μπόλης)· Στέφανου Νικ. Δελατόλα, «Εγχώρια», εφ. *Κυκλαδικόν Φως*, Φεβρουάριος - Μάρτιος 2004.

¹⁰⁰ Ο Γύζης φαίνεται, από τα λεγόμενα της αδελφής του στον αρχαιολόγο Γεώργιο Σωτηριάδη το 1895, ότι γεννήθηκε στην Αθήνα τον Μάρτιο του 1842 και όχι στο Σκλαβοχώρι της Τήνου, όπως γράφεται συνήθως και έχει καθιερωθεί στη σχετική βιβλιογραφία. Η μητέρα του, όπως αφηγείται η αδελφή του, τον πήρε μωρό και πήγε μαζί

οκτώ μόλις χρονών. Το σχολικό έτος 1852-53 συμμετείχε στους διαγωνισμούς της πρώτης τάξεως της ξυλογραφίας και τιμήθηκε με το πρώτο βραβείο. Την περίοδο 1854-64 διακρίνεται σε όλους τους ετήσιους διαγωνισμούς, τόσο στις τάξεις της ζωγραφικής όσο και στην τάξη της χαλκογραφίας. Το 1859 συμμετείχε και βραβεύτηκε με χάλκινο μετάλλιο στην Α' έκθεση των «Ολυμπίων», με χαλκογραφία του με θέμα τον *Κοραή*. Από τα χρόνια των σπουδών του σώζονται δύο χαλκογραφίες με καλέμι —η πρώτη, χρονολογημένη το 1859, έχει θέμα τους *Αγίους Δέκα Μάρτυρες*¹⁰¹ και η δεύτερη τον μυθικό βασιλιά της Λυδίας *Τμώλο*—,¹⁰² ενώ έχει δημοσιευθεί και μία χαλκογραφία του με οξύ, μάλλον μεταγενέστερη —απεικονίζει παιδί με καπέλο.¹⁰³ Το 1865, με υποτροφία του Ιερού Ιδρύματος Ευαγγελιστρίας Τήνου, κατευθύνθηκε στο Μόναχο, όπου σπούδασε στην Ακαδημία Καλών Τεχνών. Στη βαυαρική πρωτεύουσα γνώρισε την καταξίωση, συμ-

---

του στο Σκλαβοχώρι και σε αυτό το γεγονός ίσως οφείλεται η ανακρίβεια, καθώς θα δηλώθηκε εκεί. Βλ. Γεώργιου Σωτηριάδη, «Νικόλαος Γύζης», εφ. *Εστία*, 6 Σεπτεμβρίου 1895 (αναδημ.: Νίκου Λογοθέτη, «Ένα αθησαύριστο κείμενο του 1895 για τον ζωγράφο Νικόλαο Γύζη», περ. *Επιλογές. Σύμμικτα λογοτεχνικά και άλλα*, τχ. 10, Δεκέμβριος 1999, σ. 21).

¹⁰¹ Το σχέδιο της χαλκογραφίας με την παράσταση των *Αγίων Δέκα Μαρτύρων*, των εν Κρήτη υπέρ πίστεως και πατρίδος μαρτυρησάντων επί Δεκίου, 249 μ.Χ. έγινε από τον Ρεθύμνιο ζωγράφο-αγιογράφο Αντώνιο Βεβελάκη (1819-1914) και χαραχτηκε από τον Γύζη. Η χάλκινη πλάκα (21 × 15 εκ.) αγοράστηκε το 1967 από την Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου. Αργότερα τυπώθηκε ένα αντίτυπο. Βλ. Μαρίνου Καλλιγά, *Νικόλαος Γύζης. Η ζωή και το έργο του*, ό.π., σ. 27, 212-213, σημ. 12. Για τον Αντώνιο Βεβελάκη, που έχει αγιογραφήσει τους μητροπολιτικούς ναούς Ρεθύμνου, Χανίων, Αθηνών και άλλους στην Τήνο, Νάξο, Σύρο, κ.ά., βλ. Χαράλαμπου Κ. Καμηλάκη, *Ο μητροπολιτικός ιερός ναός Τα Εισόδια της Θεοτόκου Ρεθύμνου και τα περί αυτών κτίσματα και παρεκκλήσια*, Ρέθυμνο 1999, σ. 42, σημ. 67, 43, 125, 126, 128-130, 132, 134, 155-167, 436-438, 451-452.

¹⁰² Η χάλκινη πλάκα της χαλκογραφίας ανήκε στον Δημοσθένη Πουρή και αντίτυπό της (11,5 × 9,5 εκ.) βρίσκεται στην Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου (Αρ. ευρ. 2407). Βλ. Μαρίνου Καλλιγά, *Νικόλαος Γύζης. Η ζωή και το έργο του*, ό.π., σ. 28, 213, σημ. 13· Χρήστου, 1994, σ. 43, εικ. 13, 216. Ίσως πρόκειται για μία από τις βραβευμένες χαλκογραφίες των χρόνων 1860-62.

¹⁰³ Βλ. Marcel Montandon, *Gysis, Μπίλεφελντ-Δειψία* 1902, σ. 145, εικ. 153 [=Künstler-Monographien, επιμ. Hermann Knackfuß, LIX].

μετείχε σε μεγάλες εκθέσεις, κατέλαβε σημαντικές θέσεις (το 1888 εξελέγη τακτικός καθηγητής της Ακαδημίας Καλών Τεχνών) και δημιούργησε ένα πολυσύνθετο έργο (ηθογραφίες, προσωπογραφίες, νεκρές φύσεις, αλληγορικές-ιδεαλιστικές συνθέσεις, αφίσες, διπλώματα και μετάλλια) που συνδυάζει τον ρεαλισμό με τον ιδεαλισμό, αξιοποιεί μορφές του Jugendstil, και προσεγγίζει τα όρια του συμβολισμού, σε ευθεία αντιστοιχία με τον κόσμο των ιδεών, την αγάπη του για τη μουσική, τα προσωπικά του οράματα και την ανάμνηση της πατρίδας του. Έργα του βρίσκονται στην Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου, στην Πινακοθήκη Ευάγγελου Αβέρωφ (Μέτσοβο), στην Πινακοθήκη Δήμου Λάρισας - Συλλογή Γ.Ι. Κατσίγρα, στη Συλλογή του Ιδρύματος Ευριπίδη Κουτλίδη, στη Συλλογή του Ιδρύματος Α.Γ. Λεβέντη, στις Συλλογές της Τραπέζης της Ελλάδος και της Alpha Bank, κ.ά.

Δημητρίου Παν. (Τρίπολη 1844). Σπουδαστής της ξυλογραφίας και της στοιχειώδους γραφικής το 1859-60.

Δημητρίου Περικλής (Ναύπλιο). Σπουδαστής της ξυλογραφίας το 1844-45. Στη συνέχεια εμφανίζεται να σπουδάξει ζωγραφική.

Δημητρίου Σπυρίδων (Σύρος 1848/49). Σπουδαστής της χαλκογραφίας και της ζωγραφικής το 1859-60.

Δημητρίου Στυλιανός (Ναύπλιο / Αθήνα 1845/47). Σπουδαστής της ξυλογραφίας και της στοιχειώδους γραφικής το 1861-62. Συνέχισε με σπουδές ξυλογραφίας και ζωγραφικής, τις οποίες ολοκλήρωσε το 1867.

Διαμαντόπουλος Θεμιστοκλής. Σπουδαστής της ξυλογραφίας το 1861-62. Η βασική κατεύθυνση τω σπουδών του, τις οποίες τελείωσε το 1864, ήταν στη ζωγραφική.

Διονυσίου Παναγιώτης (Ζάκυνθος 1845). Σπουδαστής της ξυλογραφίας το 1856-60.

Διπλάρης Αριστείδης (Αθήνα 1840). Σπουδαστής της ξυλογραφίας το 1856-60.

Δουζίνας Κωνσταντίνος (Πόρος 1844/45). Σπουδαστής της ξυλογραφίας, της κοσμηματογραφίας και της καλλιγραφίας το 1859-60.

Δούκας Ιωάννης (Αθήνα 1843/44¹⁰⁴ - Αθήνα 1916). Σπουδαστής της ξυλογραφίας και της κοσμηματογραφίας το 1859-60. Στις αρχές της δεκαετίας του 1860 ασχολήθηκε με τη λιθογραφία. Το 1862 λιθογράφησε, με έξοδα του Α. Μανάκη, την προσωπογραφία του Σέρβου ηγεμόνα Μιχαήλ Ομπρένοβιτς, ενώ από τον Τύπο χαρακτηρίζεται από τους καλύτερους λιθογράφους της Αθήνας.¹⁰⁵ Στο Πολυτεχνείο έκανε και σπουδές ζωγραφικής, τις οποίες συνέχισε στην Ακαδημία Καλών Τεχνών του Μονάχου και στο Παρίσι. Εργάστηκε στο Παρίσι, στη Μασσαλία και για έξι χρόνια στη Βιέννη, όπου απέκτησε φήμη διακεκριμένου προσωπογράφου και γνώρισε μεγάλη εμπορική και καλλιτεχνική επιτυχία. Το 1876 επέστρεψε και εγκαταστάθηκε μόνιμα στην Αθήνα. Ασχολήθηκε συστηματικά με την προσωπογραφία σε ακαδημαϊκό ρεαλιστικό ύφος — από τους πιο αξιόλογους Έλληνες προσωπογράφους του 19ου αιώνα —, ενώ ζωγράφισε επίσης μυθολογικά, αλληγορικά, βιβλικά και ιστορικά θέματα, αλλά και αντίγραφα. Η ζωγραφική του επηρεάζεται από τη γαλλική παράδοση, κυρίως όμως από τη ζωγραφική των Κάτω Χωρών του 17ου αιώνα. Συμμετείχε σε πολλές εκθέσεις στην Αθήνα (1870, Β' «Ολύμπια» 1885, Φιλολογικός Σύλλογος «Παρνασσός» 1888, Δ' «Ολύμπια» 1900-01, «Καλλιτεχνική Εταιρεία» «Εταιρεία των Φιλοτέχνων», 1907· κ.ά.) και στο εξωτερικό (1869, Παρίσι, «Artistes Vivants», κ.ά.), ενώ πολύ συχνά εξέθετε σε βιτρίνες αθηναϊκών καταστημάτων. Υπήρξε μέλος πολλών καλλιτεχνικών συλλόγων. Έργα του βρίσκονται στην Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου, στη Συλλογή του Ιδρύματος Ευριπίδη Κουτλίδη, στις Πινακοθήκες του Δήμου Αθηναίων και Ευάγγελου Αβέρωφ (Μέτσοβο), κ.ά.

¹⁰⁴ Στη βιβλιογραφία αναφέρονται ως τόπος καταγωγής του το Αργυρόκαστρο και ως χρονολογίες γεννήσεώς του το 1838 ή το 1841. Βλ. ΛΕΚ, τ. 1, 1997, σ. 386 (Γιάννης Μπόλης).

¹⁰⁵ Εφ. Αυγή, 4 Απριλίου 1862.

Δούκας Λουίζος (Αθήνα 1845). Μαθητής, σπουδαστής της ξυλογραφίας το 1859-60.

Δουρδούβης Νικόλαος (Κόρινθος 1846). Ξυλογλύπτης, σπουδαστής της ξυλογραφίας και της ξυλογλυφίας το 1859-60.

Δρακόπουλος Ιωάννης (Κυδωνία 1840). Σπουδαστής της ξυλογραφίας το 1864-65. Στη συνέχεια εμφανίζεται να σπουδάζει γλυπτική.

Ευαγγελινός Ευαγγέλης Γ. (Αίγινα). Σπουδαστής της ξυλογραφίας τα χρόνια 1852-56. Συμμαθητής, φίλος και συγγενής αργότερα του Αριστείδη Α. Ροβέρτου από κόρη της οικογένειάς του (η Ιωάννα, κόρη του ανιψιού του Δημήτριου Ροβέρτου, είχε το επώνυμο Ευαγγελινού). Σύμφωνα με μία μαρτυρία, μετά το τέλος των σπουδών του εγκαταστάθηκε στην Κωνσταντινούπολη. Στη Συλλογή Αλέξανδρου και Μανόλη Βερνάρδου (η οικογένεια Βερνάρδου [Bernard] ήταν συγγενική του Ροβέρτου εκ θηλυγονίας) βρίσκεται τετράδιο σχεδίων (19,2 × 28 εκ.) με σχέδια τόσο του Ροβέρτου όσο και του Ευαγγελινού.¹⁰⁶

Ζάνος Παναγιώτης (Αθήνα 1845). Σπουδαστής της ξυλογραφίας και της στοιχειώδους γραφικής το 1859-60.

Ζάνος Χαρ. (Θήρα 1843). Μαθητής γυμνασίου, σπουδαστής της ξυλογραφίας και της στοιχειώδους γραφικής το 1859-60.

Ζαχαρίου / Ζαχαρίας / Ζαχαριάς Ιωάννης (Αθήνα 1844/46 - Κέρκυρα). Σπουδαστής της ξυλογραφίας τα χρόνια 1858-61. Μετά την ολοκλήρωση των σπουδών του στη ζωγραφική το 1866, έφυγε στο Μόναχο, όπου σπούδασε στην Ακαδημία Καλών Τεχνών. Το 1873 συμμετείχε στη Διεθνή Έκθεση της Βιέννης. Ζωγράφησε ηθογραφίες και προσωπογραφίες σε ακαδημαϊκό ύφος, οι οποίες διακρίνονται για την ευαισθησία και τη ζωντάνια τους. Έργα του βρίσκονται στη Συλλογή του Ιδρύματος Ευριπίδη Κουτλίδη, στη Συλλογή της Τραπέζης της Ελλάδος, κ.ά. Πέθανε έγκλειστος στο Ψυχιατρείο της Κέρκυρας.¹⁰⁷

¹⁰⁶ Μπόλης - Παυλόπουλος, 2003, σ. 85, σημ. 69.

¹⁰⁷ ΛΕΚ, τ. 1, 1997, σ. 425-426 (Ολγα Μεντζαφού-Πολύζου).

Ζέρβας Σπυρίδων (Τήνος 1845). Σπουδαστής της ξυλογραφίας και της κοσμηματογραφίας το 1859-60.

Ηλιάδης Χ. Σπουδαστής της ξυλογραφίας το 1846-47.

Ηλιόπουλος Π. Σπουδαστής της ξυλογραφίας το 1845-46.

Θεανόπουλος Νικόλαος (Αθήνα 1846). Σπουδαστής της ξυλογραφίας και της στοιχειώδους γραφικής το 1859-60.

Θεοχάρης Σπυρίδων (Αθήνα 1847). Σπουδαστής της ξυλογραφίας το 1861-62.

Ιωαννίδης Γεώργιος Ι. (Βάρνα). Σπουδαστής της ξυλογραφίας και της χαλκογραφίας τα χρόνια 1856-62. Το 1859 συμμετείχε στην Α' έκθεση των «Ολυμπίων» με χαλκογραφία του που είχε θέμα τον *Κοραή* και τιμήθηκε με χάλκινο μετάλλιο, ενώ εξέθεσε και ξυλογραφίες.

Ιωάννου Κωνσταντίνος (Αθήνα 1844). Μαθητής ελληνικού σχολείου, σπουδαστής της ξυλογραφίας και της στοιχειώδους γραφικής το 1859-60.

Ιωάννου Φίλιππος (Υδρα 1846). Σπουδαστής της ξυλογραφίας, της στοιχειώδους γραφικής και της αγαματογραφίας(;) το 1861-62.

Καλβοκορέσης Α.Ν. Σπουδαστής της ξυλογραφίας το 1844-45.

Καλλισπέρης Ιωάννης (Κάλυμνος). Σπουδαστής της ξυλογραφίας το 1846-47.

Καμπάς Αλέξανδρος (Αθήνα 1846/47). Σπουδαστής της ξυλογραφίας, της στοιχειώδους γραφικής και της κοσμηματογραφίας(;) το 1859-60.

Καραντζούλας / Καρατζούλας / Καρατζούλης Αθανάσιος (Πρέβεζα 1836). Σπουδαστής της ξυλογραφίας το 1861-62. Την ίδια περίοδο σπούδασε επίσης καλλιγραφία και ζωγραφική.

Κέσκας Πέτρος Ι. (Ηπειρος). Σπουδαστής της ξυλογραφίας τα χρόνια 1845-50. Υπήρξε τακτικός συνεργάτης και του περ. *Μνημοσύνη* –η ξυλογραφία τίτλου ήταν δική του. Το 1849-52 εργάστηκε για την *Ευτέρπη*, χαράσσοντας ξυλογραφίες ανάμεσα στις οποίες και εκείνες για την εικονογράφηση του διηγήματος *Η έρημος* του

Ιάκωβου Αραγγώ που δημοσιεύθηκε σε συνέχειες το 1849. Υπογράφει και με τα Π.Κ, ΚΕΣΚ.¹⁰⁸

Κόλυβας Μ. Σπουδαστής της ξυλογραφίας το 1846-47.

Κονσίδης Χ. Σπουδαστής της ξυλογραφίας το 1844-45.

Κονσιώτης Σ. Σπουδαστής της ξυλογραφίας, το 1849-50 συνεργάστηκε με το περ. *Ευτέρπη*, χαράσσοντας συνθέσεις, ανάμεσα στις οποίες και εκείνες για την εικονογράφηση του διηγήματος *Η έρημος* του Ιάκωβου Αραγγώ. Υπογράφει και με το Σ.ΚΟΝ.¹⁰⁹

Κοσμίδης Κωνσταντίνος Σ. (Κρήτη π. 1830 - Αθήνα 1852;). Σπουδαστής της ξυλογραφίας τα χρόνια 1846-50. Το 1851-52 εικονογράφησε το περ. *Ευτέρπη* στη σειρά «Έργα και Ημέραι», στην οποία μέχρι τότε οι εικόνες έρχονταν από το εξωτερικό. Στον χαρακτή αποδίδεται και η μοναδική γελοιογραφία που δημοσιεύεται ενυπόγραφη σε λαϊκό σατιρικό περιοδικό (*Τρακατρούκα*) την περίοδο αυτή.¹¹⁰ Υπογράφει και με το Κ.Κ.¹¹¹

Κοτρώτσος / Κοτρώτσος / Κουτρώτσος Αθανάσιος (Ιωάννινα 1834). Σπουδαστής της ξυλογραφίας και της χαλκογραφίας το 1861-62. Στη συνέχεια σπούδασε ζωγραφική και γλυπτική.

Κρίτσης / Κρίτζας Δημήτριος. Σπουδαστής της ξυλογραφίας τα χρόνια 1844-46.

Κτενάς Βασίλειος. Σπουδαστής της ξυλογραφίας τα χρόνια 1844-47.

¹⁰⁸ Δανόπουλος - Χατζοπούλου, 1997, σ. 371, 372, 373, 374, 377, 381, 384. Βλ. ακόμα [Αργύρη Βουρνά,] «“άγνωστοι” χαρακτες», ό.π.

¹⁰⁹ Δανόπουλος - Χατζοπούλου, 1997, σ. 372, 374. Βλ. ακόμα [Αργύρη Βουρνά,] «“άγνωστοι” χαρακτες», ό.π.

¹¹⁰ Περ. *Τρακατρούκα*, 8 Ιουνίου 1852. Η γελοιογραφία υπογράφεται με τα αρχικά Κ.Κ. Βλ. Δημήτρη Σαπρανίδη, *Ιστορία της Ελληνικής Γελοιογραφίας. 3000 χρόνια αμφισβήτησης*, Αθήνα 2001, σ. 59.

¹¹¹ Δανόπουλος - Χατζοπούλου, 1997, σ. 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383· Καρπόζηλου, 1991, σ. 123, σημ. 32. Βλ. ακόμα Δημήτρη Παυλόπουλου, «Ο χαρακτήης Κωνσταντίνος Σ. Κοσμίδης», περ. *συλλογές*, τχ. 221, Απρίλιος 2003, σ. 446.

Κυριάκου Θεμιστοκλής (Υδρα 1844). Σπουδαστής της ξυλογραφίας το 1859-60.

Κωνσταντής Θεόδωρος (Αθήνα 1845). Ξυλουργός, σπουδαστής της ξυλογραφίας και της κοσμηματογραφίας το 1861-62.

Κωνσταντινίδης Χρ. (Μακεδονία 1829). Πιλοποιός, σπουδαστής της ξυλογραφίας και της κοσμηματογραφίας το 1859-60.

Λάζινος(ς) Παναγής. Εμφανίζεται στην τάξη «τιμής» της ξυλογραφίας το 1856-57.

Λαμπράκης Σπυρίδων (Αθήνα 1841 - Αθήνα 1858). Σπουδαστής της ξυλογραφίας τα χρόνια 1853-58. Παράλληλα πραγματοποίησε και σπουδές γλυπτικής. Συνεργάστηκε ως ξυλογράφος με περιοδικά όπως η *Πανδώρα* (1856-58), ο *Ανάπηρος* (1857-58), το *Αθήναιον* (1858) και *Ο Αριστοφάνης και η Μαγνητιζομένη* (1858) για το οποίο φιλοτέχνησε και μια σειρά δώδεκα ξυλογραφιών –μία για κάθε μήνα–, απεικονίζοντας τα σύμβολα των ζωδίων. Πέθανε από πανούκλα. Το 1867 και το 1870 αναδημοσιεύθηκαν ξυλογραφίες του στο *Αττικόν Ημερολόγιον Ειρηναίου Ασωπίου* (των ετών 1868 και 1871 αντίστοιχα) και το 1875 στον *Καζαμία ήτοι Αττικόν Ημερολόγιον του βισέκτου έτους 1876 μετ' οικονομολογιών*. Υπογράφει και με το Σ.Λ.¹¹²

Λεκατζάς / Λεκατσάς Ιωάννης (Ζάκυνθος 1850). Σπουδαστής της ξυλογραφίας και της στοιχειώδους γραφικής τα χρόνια 1862-64.

¹¹² Λύσανδρου Κουταντζόγλου, «Πολυτεχνείον Αθηνών», περ. *Πανδώρα*, τχ. 197, 1 Ιουνίου 1858, σ. 102, σημ. 1: «Ελαβε μεν της επιμελείας το δώρον, αλλ' ο μισόκαλος θάνατος ανήρπασεν αυτόν προώρως από του συλλόγου των ημετέρων μαθητών, στερήσας ούτω την μεν σχολήν επιμελούς, ευτάκτου και ευπειθούς μαθητού, την δε πολυμελή αυτού οικογένειαν της μόνης εκ της εργασίας αυτού παραμυθίας». Βλ. ακόμα Αργύρη Βουρνά, «“άγνωστοι” Έλληνες χαρακτες», περ. *συλλογές*, τχ. 100, Μάρτιος 1992, σ. 228, 230· [του ίδιου,] «Ξυλογραφίες 19ου αιώνα», ό.π., τχ. 132, Μάρτιος 1995, σ. 294· Παυλόπουλος, 2011, σ. 75, σημ. 17· του ίδιου, «Ο χαρακτήης Σπυρίδων Λαμπράκης», περ. *συλλογές*, τχ. 224, Ιούλιος 2003, σ. 771-773· «μικροσυλλεκτικά», ό.π., τχ. 225, Αύγουστος-Σεπτέμβριος 2003, σ. 905.

Λεονάρδου Φίλιππος (Αθήνα 1848). Σπουδαστής της ξυλογραφίας, της στοιχειώδους γραφικής και της καλλιγραφίας το 1862-63.

Λεοντίδης Μιχαήλ (Λεωνίδιο 1843). Φαρμακοποιός, σπουδαστής της ξυλογραφίας και της στοιχειώδους γραφικής το 1859-60.

Λούβαρης Ιωάννης (Τήνος). Σπουδαστής της κοσμηματογραφίας το 1846-47 και της ξυλογραφίας τα χρόνια 1850-52. Εργάστηκε ως ξυλογράφος σε διάφορα έντυπα.¹¹³

Λούβαρης Ιωάννης (Τήνος 1845/46). Σπουδαστής της ξυλογραφίας, της στοιχειώδους γραφικής και της καλλιγραφίας τα χρόνια 1859-66.¹¹⁴

Λούης Τιμ. (Αθήνα 1844). Σπουδαστής της ξυλογραφίας το 1859-60.

Μακρής Α. Σπουδαστής της ξυλογραφίας τα χρόνια 1858-61. Το 1859, στην Α' έκθεση των «Ολυμπίων», τιμήθηκε με «μνείαν προς έπαινον».

Μάνιος / Μανιός Σωτήριος (Αθήνα 1844). Σπουδαστής της ξυλογραφίας και της καλλιγραφίας τα χρόνια 1858-61.

Μαραγκουδάκης Νικόλαος (Κρήτη 1839). Ξυλουργός, σπουδαστής της ξυλογραφίας, της κοσμηματογραφίας(;) και της καλλιγραφίας το 1859-60.

Μαρίνης Παναγιώτης (Αθήνα 1843). Ξυλουργός, σπουδαστής της ξυλογραφίας και της κοσμηματογραφίας το 1859-60.

Μαριόπουλος Γ. Σπουδαστής της ξυλογραφίας το 1844-45.

Μαρτζίνης / Μορτζίνης Νικόλαος (Τήνος 1844/45). Σπουδαστής της ξυλογραφίας και της στοιχειώδους γραφικής το 1860-61.

¹¹³ ΛΕΚ, τ. 2, 1998, σ. 429 (Δημήτρης Παυλόπουλος).

¹¹⁴ Από το 1860 έως το 1873 φέρεται ένας Ιωάννης Λούβαρης (ο ίδιος;) γραμμένος στην Αθήνα στους καταλόγους συνδρομητών τριών βιβλίων. Βλ. Φίλιππου Ηλιού, «Αγιογράφοι, ζωγράφοι, χαράκτες και σταμπαδόροι. Η μαρτυρία των καταλόγων συνδρομητών», ό.π., σ. 58.

Μαυριδόπουλος Δημ. (Αθήνα 1846). Σπουδαστής της ξυλογραφίας το 1861-62.

Μελαχούρης Ηλίας Γ. (Άγιος Πέτρος Πελοποννήσου). Σπουδαστής της ξυλογραφίας τα χρόνια 1845-50. Ξυλογραφίες του δημοσιεύθηκαν στο περ. *Ευτέρπη* (1849), για το οποίο το 1848 φιλοτέχνησε την ξυλογραφία τίτλου με καθαρά ελληνικό θέμα: στο κέντρο της σύνθεσης απεικονιζόταν η Ακρόπολη, περιμετρικά μέσα σε πλαίσια με φυτικά μοτίβα τα σημαντικότερα αρχαία μνημεία της πρωτεύουσας, στο κάτω κεντρικό μέρος υπήρχε η λέξη ΑΘΗΝΑΙ, ενώ στο αντίστοιχο επάνω μέρος τα βασιλικά ανάκτορα. Υπογράφει και με το Η.Γ.Μ.¹¹⁵

Μιχαλόπουλος Αθανάσιος. Εμφανίζεται στην τάξη «τιμής» της ξυλογραφίας το 1856-57.

Μπέσης Ιωάννης (Αθήνα 1839). Οπλοποιός, σπουδαστής της ξυλογραφίας και της κοσμηματογραφίας το 1859-60.

Μπορνόβαλης Αθανάσιος (Σμύρνη 1840). Σπουδαστής της ξυλογραφίας τα χρόνια 1858-63. Το 1859, στην Α' έκθεση των «Ολυμπίων», τιμήθηκε με «μνείαν προς έπαινον». Ίσως συγγενής του Νικόλαου Βορνόβαλη.

Μπούδρος Γεώργιος (Αθήνα 1843 - Αθήνα 1908). Πρόκειται για τον γλύπτη Γεώργιο Βρούτο. Σπουδαστής της ξυλογραφίας το 1859-60. Σπούδασε γλυπτική στο Πολυτεχνείο, ενώ μαθήτευσε και στο εργαστήριο γλυπτικής του Ιωάννη Κόσσου. Συνέχισε τις σπουδές του στην Ακαδημία του Αγίου Λουκά της Ρώμης. Από τους πιο προβεβλημένους και καταξιωμένους γλύπτες στην Αθήνα του 19ου αιώνα, υπήρξε ακαδημαϊκός κλασικιστής στους ανδριάντες, στα αγάλματα, στις προτομές και στα ταφικά μνημεία του. Το 1883 διορίστηκε καθηγητής της πλαστικής στο Σχο-

¹¹⁵ Καρπόζηλου, 1991, σ. 122· Δανόπουλος - Χατζοπούλου, 1997, σ. 370, 371. Βλ. ακόμα Ντελόπουλος, 1991, σ. 176, αρ. 215. Ο Π.Β. Μελαχούρης, που εμφανίζεται στην Αθήνα το 1845 ως τυπογράφος να συνεργάζεται με τον Φ. Καραμπίνη στη μετάφραση από τον σχολάρχη Πειραιώς Ι.Γ. Πατάκη του βιβλίου του Σιλουίου Πελλίκου *Τα εν τη φυλακή μου*, πρέπει να είναι συγγενής του Ξυλογράφου.

λείο των Τεχνών, όπου δίδαξε έως το 1908. Έργα του βρίσκονται σε δημόσιους χώρους της Αθήνας (Σιναία Ακαδημία, Ζάππειο Μέγαρο, Α' Νεκροταφείο), στην Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου, κ.ά. Υπήρξε μέλος της «Εταιρείας Φιλοτέχνων».¹¹⁶

Νικολάου Κωνσταντίνος (Κρήτη 1842). Βασιλικός ιπποκόμος, σπουδαστής της ξυλογραφίας το 1859-60.

Νικολάου Π. Σπουδαστής της ξυλογραφίας το 1844-45. Μάλλον ταυτίζεται με τον Κ. Νικολάου, που εμφανίζεται σπουδαστής της ξυλογραφίας το 1846-47.

Νικολάρας Ανδρέας (Ψαρά 1849). Σπουδαστής της ξυλογραφίας, της καλλιγραφίας και της στοιχειώδους γραφικής τα χρόνια 1861-64.

Ξανθόπουλος Κλεάνθης / Κωνσταντίνος (Κωνσταντινούπολη 1838). Σπουδαστής της ξυλογραφίας, της στοιχειώδους γραφικής και της καλλιγραφίας το 1859-61.

Ξανθόπουλος Νικόλαος (Προύσα 1844/46). Σπουδαστής της ξυλογραφίας το 1864-65.

Ορφανουδάκης Κωνσταντίνος Ν. (Κρήτη 1844 - Κωνσταντινούπολη). Σπουδαστής της ξυλογραφίας από το 1858, παράλληλα παρακολούθησε και τάξεις της ζωγραφικής, αποφοιτώντας το 1864. Το 1859, στην Α' έκθεση των «Ολυμπίων», τιμήθηκε με «μνείαν προς έπαινον» για ξυλογραφία του. Διατέλεσε στην Κωνσταντινούπολη καθηγητής της ιχνογραφίας στη Μεγάλη του Γένους Σχολή και στο Ζωγράφειο Λύκειο. Εργάστηκε ως γελοιογράφος-ξυλογράφος για τα σατιρικά έντυπα *Κουδουνάτος* (*Çin-girakli Tatar*, 1870, 1873-74, 1877) και *Μώμος* (*Hayal*, 1873). Από τους δημιουργούς της κωνσταντινουπολίτικης γελοιογραφίας κατά την περίοδο του *Tanzimat* (των μεταρρυθμίσεων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας) το 1867-78, ήταν ο πρώτος γελοιογράφος που

¹¹⁶ ΔΕΚ, τ. 1, 1997, σ. 219-220 (Δημήτρης Παυλόπουλος)· Δημήτρη Παυλόπουλου, «Ένα κλασικιστικό ανάγλυφο του 19ου αιώνα», περ. *Μουσείο Μπενάκη*, τχ. 1, 2001, σ. 129-133. Βλ. ακόμα *Επετηρίς Φιλοτέχνων*, Αθήνα 1901, σ. 46.

υπέγραφε έργα του στον τουρκικό Τύπο.¹¹⁷ Στις αρχές της δεκαετίας του 1880 συνεργάστηκε με τον *Γραφικό Κόσμο*, ένα φιλόδοξο ελληνόφωνο περιοδικό με πλούσια εικονογράφηση, το οποίο συστηματικά στις σελίδες του δημοσίευε χαρακτηριστικά με ελληνικά θέματα. Έγραψε και εξέδωσε το 1875 το βιβλίο *Ιχνογραφία, θεωρητική και εφηρμοσμένη. Μέρος Α', προς χρήσιν των δημοτικών και Ελληνικών σχολείων*. Οι γελοιογραφίες του αντλούν τη θεματογραφία τους κυρίως από το κοινωνικό περιβάλλον της Κωνσταντινούπολης. Υπογράφει και με το Κ.Ο.¹¹⁸

Πάλλης Αθανάσιος Αναγν. (Μαρούσι 1840/42). Το 1858, δόκιμος της Μονής Πεντέλης, σπουδαστής της ξυλογλυφίας, εκθέτει ξυλογλυφικά έργα στην έκθεση του Πολυτεχνείου.¹¹⁹ Στη συνέχεια μέχρι το 1863 σπούδασε ξυλογραφία και χαλκογραφία. Το 1859 συμμετείχε με ξυλογραφία του στην Α' έκθεση των «Ολυμπίων» και τιμήθηκε με «μνείαν προς έπαινον». Τον Δεκέμβριο του 1861 δημοσιεύθηκε ξυλογραφία του στην *Πανδώρα*.¹²⁰ Το 1869 «αντιγράφει» και «ξυλογραφεί» μερικές από τις εικόνες του πρώτου τόμου (Κλήρος) του βιβλίου του Αναστάσιου Ν. Γούδα *Βίοι παράλληλοι των επί της αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων ανδρών*, «κατά δυστυχίαν αμελώς [...], αντί ουκ ευκαταφρονήτου τιμήματος», όπως σημειώνει ο συγγραφέας στον Πρόλογό του.

Παναγιωτάκης Αθανάσιος (Αθήνα). Σπουδαστής της ξυλογραφίας το 1850-51. Μάλλον συγγενής του Γεώργιου Σωτ. Παναγιωτάκη.

¹¹⁷ Για τα εικονογραφημένα ελληνικά περιοδικά που εκδόθηκαν στα εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας τον 19ον αιώνα βλ. Μπίκας, 2004, σ. 323-334.

¹¹⁸ Αθανάσιου Παπά, *Πολίτες ζωγράφοι και αγιγράφοι του δέκατου ένατου και εικοστού αιώνα*, ό.π., σ. 77· του ίδιου, «Κωνσταντινουπολίτες σκιτισογράφοι. Η σκιτισογραφία γνώρισε πρόωμη άνθηση στους Ρωμικούς της Πόλης», στο *Η Καθημερινή [Επτά Ημέρες]*, τ. ΜΔ': *Ελληνική Γελοιογραφία*, Αθήνα 2001, σ. 21, 22.

¹¹⁹ Εφ. Αθηνά, 14 Μαΐου 1858.

¹²⁰ Η ξυλογραφική σύνθεση απεικονίζει τα *Μέγαρα*. Βλ. περ. *Πανδώρα*, τχ. 281, 1 Δεκεμβρίου 1861, σ. 410. Πιθανώς δικές του είναι και οι δύο άλλες ξυλογραφίες που δημοσιεύονται στο ίδιο τεύχος, με θέμα τον *Συρτό χορό* (σ. 413, 414).

Παναγιωτάκης Γεώργιος Σωτ. (Αθήνα). Σπουδαστής της ξυλογραφίας τα χρόνια 1849-53. Το 1853-54 ήταν τακτικός εικονογράφος του περ. *Ευτέρπη*, ενώ το 1854 συνεργάστηκε με την *Πανδώρα*. Ασχολήθηκε και με τη χαλκογραφία. Στις ετήσιες εκθέσεις του Πολυτεχνείου για τα σχολικά έτη 1853-54 και 1854-55 συμμετείχε με χαλκογραφίες, ενώ μία χαλκογραφία του με καλέμι και με τίτλο *Η Νέα Ελλάς Ευγνωμονούσα* βρίσκεται στην Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου.¹²¹ Χάθηκε πρόωρα. Υπογράφει και με τα Γ.Π.Σ., Γ. Παναγ.¹²²

Παναγιώτου Χρήστος (Αθήνα). Σπουδαστής της ξυλογραφίας το 1848-49.

Παπαγεωργίου Νικόλαος (Θήβα / Τήνος 1840). Σπουδαστής της ξυλογραφίας, της καλλιγραφίας και της αγαλματογραφίας τα χρόνια 1859-61. Σπούδασε και ζωγραφική. Εργάστηκε στη Θήβα ως αγιογράφος.

Παπασακελλίων Αντώνιος (Νάξος 1843). Σπουδαστής της ξυλογραφίας το 1859-60.

Παππαδόπουλος Θ. (Ολυμπος 1844). Μαθητής, σπουδαστής της ξυλογραφίας και της κοσμηματογραφίας το 1859-60.

Παρασκευάς Περικλής / Παναγιώτης (Αθήνα 1840/41). Σπουδαστής της ξυλογραφίας τα χρόνια 1855-61. Το 1859, στην Α' έκθεση των «Ολυμπίων», ξυλογραφία του τιμήθηκε με «μνείαν προς έπαινον».

¹²¹ Έχει διαστάσεις 70 × 44,3 εκ. (Αρ. ευρ. 1651/A, B). Βλ. «Φώτα και Σκιές». Πανόραμα Ελληνικής Χαρακτικής από τις Συλλογές της Εθνικής Πινακοθήκης, του Ιδρύματος Πιερίδη, Κυπρίων καλλιτεχνών και συλλεκτών, Κατάλογος έκθεσης, επιμέλεια Μαριλένα Κασιμάτη, Δημοτικό Κέντρο Τεχνών Λευκωσίας. Συνεργασία: Πινακοθήκη Πιερίδη, 23 Φεβρουαρίου - 2 Απριλίου 2000 και Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου, 30 Ιουνίου - 30 Σεπτεμβρίου 2000, Αθήνα 2000, σ. 47, 178.

¹²² Αργύρη Βουρνά, «“άγνωστοι” Έλληνες χαράκτες», ό.π., σ. 228· Δανόπουλος - Χατζοπούλου, 1997, σ. 385, 386, 387, 388· Ανδρέα Ευγγόπουλου, *Σχεδιάσμα ιστορίας της θρησκευτικής ζωγραφικής μετά την Αλωσιν*, ό. π., σ. 359, σημ. 6, πίν. 72.1. Ο Ευγγόπουλος αναφέρει στην κατοχή του μια χαλκογραφία, τον *Ευαγγελιστή Λουκά*, αντίγραφο αγιογραφίας του Λουδοβίκου Θείρσιου, αλλά ίσως πρόκειται για ξυλογραφία.

Πελεκάνος Μιχαήλ (Κάλυμνος). Σπουδαστής της ξυλογραφίας τα χρόνια 1846-49.

Πεντελιώτης Γεώργιος (Αθήνα 1846). Σπουδαστής της ξυλογραφίας, της κοσμηματογραφίας και της καλλιγραφίας το 1860-61.

Πλατύς [Πλατής] Ιωάννης Γ. (Μουντάδος Τήνου 1838 - Αθήνα 1928). Σπούδασε από τα μέσα της δεκαετίας του 1850 ξυλογραφία, χαλκογραφία, ξυλογλυπτική, αλλά και ζωγραφική, με την υποστήριξη του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή. Το 1858-59 άρχισε τη συνεργασία του με την *Πανδώρα*, ενώ συνεργάστηκε και με άλλα περιοδικά: *Ο Διογένης* (1857), *Αθήναιον* (1857), *Νέα Αποθήκη των Ωφελίμων και Τερπνών Γνώσεων* (1859), *Η Φιλόστοργος Μήτηρ* (1863), *Εθνική Βιβλιοθήκη* (1867, 1861), *Αττικόν Μουσείον* (1883), *Η Διάπλασις των Παίδων* (1883), κ.ά. Εικονογράφησε με ξυλογραφίες σχολικά αναγνωστικά, βιβλία και ημερολόγια όπως το 1867 και το 1871 το *Αττικόν Ημερολόγιον Ειρηναίου Ασωπίου* (των ετών 1868 και 1871 αντίστοιχα), την *Ποικίλη Στοά* (1882), κ.ά. Φιλοτέχνησε επίσης τις ξυλογραφίες τίτλου για τα περ. *Κόσμος*, *Απόλλων*, *Ο Διογένης*, *Νέα Αποθήκη των Ωφελίμων και Τερπνών Γνώσεων*, κ.ά. Ασχολήθηκε κυρίως με την ξυλογλυπτική, όπου διέπρεψε, αλλά και με τη διδασκαλία της ιχνογραφίας σε διάφορα εκπαιδευτήρια και σχολές (Ελληνικό Σχολείο, Εταιρεία των Φίλων του Λαού, Σχολή Ναυτικών Δοκίμων, Παρθεναγωγείο Πειραιά, κ.ά.). Σημαντικότερο ξυλόγλυπτό του είναι η βραβευμένη σε εκθέσεις *Αγία Τριάς*, που περιβάλλεται από τους δώδεκα αποστόλους και τους είκοσι τέσσερεις προφήτες, ενώ σε δεκαέξι εικόνες παρουσιάζονται σκηνές από τον βίο του Χριστού, — έργο του 1872. Γνωρίζουμε και δύο χαλκογραφίες του: μία εικόνα της *Παναγίας Κύκκου*, του 1857,¹²³ και άλλη μία, της εικόνας του Πρωτάτου *Παναγία το Αξιον Εστί*, έργο του 1859. Εξέθεσε ξυλογραφίες και ξυλόγλυπτά του με θρησκευτικά κυρίως θέματα σε διάφορες

¹²³ Η Παπαστράτου, τ. 2, 1986, σ. 509, αποδίδει λανθασμένα τη χρονολογία χάραξης (1851), όταν δηλαδή ο Πλατύς ήταν 13 χρονών! Ο Στέφανος Νικ. Δελατόλας, στη μικρή μονογραφία του *Ιωάννης Γ. Πλατύς (1838-1928). Ο χαρακτήρας, ο ξυλογλύπτης* (Αθήνα 2005, σ. 32-33, σημ. 11), τη διορθώνει: 1857.

εκθέσεις, στις οποίες και βραβεύτηκε (1873, Παγκόσμια Έκθεση Βιέννης· 1878, Παγκόσμια Έκθεση Παρισιού· 1888, Δ' «Ολύμπια», κ.ά). Υπογράφει και με το Ι.Γ.Π.¹²⁴

Πρακτικίδης Μίνως (Κρήτη). Σπουδαστής της ξυλογραφίας το 1846-47.¹²⁵

Πραουδάκης Μεθόδιος (Κρήτη 1827/29/31). Μοναχός, σπούδασε ξυλογραφία, ξυλογλυπτική, αλλά και ζωγραφική από το 1856 έως τα μέσα της δεκαετίας του 1860, ως υπότροφος της Μονής Λογγοβάρδας της Πάρου. Ασχολήθηκε κυρίως με την ξυλογλυπτική και εξέθεσε στα Α' «Ολύμπια» το 1859 (τιμήθηκε με «μνείαν προς έπαινον»), στην Παγκόσμια Έκθεση του Λονδίνου το 1862, κ.ά. Τον Νοέμβριο του 1873 προσελήφθη ως διδάσκαλος της μικροξυλογλυπτικής στο Πολυτεχνείο, όπου δίδαξε έως το 1881, οπότε εγκατέλειψε τη θέση του και έφυγε στο εξωτερικό — απολύθηκε για τον λόγο αυτό τον Οκτώβριο του 1881.¹²⁶

Πραουδάκης Θ. Ο ξυλογράφος αυτός, που το 1859, στην Α' έκθεση των «Ολυμπίων» τιμήθηκε με «μνείαν προς έπαινον», μάλλον ταυτίζεται με τον Μεθόδιο Πραουδάκη.

Πρέβεζας Τηλέμαχος (Κέρκυρα 1845/46). Σπουδαστής της ξυλογραφίας και της κοσμηματογραφίας το 1859-60.

Ράμφος Ιωάννης (Αθήνα 1841/42). Σπουδαστής της ξυλογραφίας το 1859-60.

¹²⁴ Ιωάννου Χρ. Χατζηγιάννου, *Πανελλήνιον Λεύκωμα Εθνικής Εκατονταετηρίδος, 1821-1921, Η Χρυσή Βίβλος του Ελληνισμού*, τ. Δ': *Καλαί Τέχναι*, Αθήνα 1927, σ. 92-98· Χρήστου, 1994, σ. 218· *ΛΕΚ*, τ. 4, 2000, σ. 46-47 (Δημήτρης Παυλόπουλος). Βλ. ακόμα Στέφανου Νικ. Δελατόλας, *Ιωάννης Γ. Πλατύς (1838-1928). Ο χαρακτήρας, ο ξυλογλύπτης*, ό.π.: Δημήτρη Παυλόπουλου, «Νεοελληνική εκκλησιαστική γλυπτική. Μια αδρομερής προσέγγιση», ό.π., σ. 546, 547-548· Αλέκου Ε. Φλωράκη, «Έργα μικροξυλογλυπτικής του Ιωάννη Πλατή στην Παναγία της Τήνου», ό.π., σ. 569-588.

¹²⁵ Ένας Μ.Ζ. Πρακτικίδης (ο ίδιος;) είναι βιβλιοπώλης-εκδότης στην Αθήνα, στην οδό Ρόμβης 37, από τις αρχές της δεκαετίας του 1860. Έχει δραστηριότητα έως το 1885-90. Βλ. Κώστα Χατζιώτη, *Βιβλιοπωλεία και εκδοτικοί οίκοι της Αθήνας*, τ. Α' (1831-1900), Αθήνα 2000, σ. 117-118· Ντελόπουλος, 1993, σ. 235, αρ. 379.

¹²⁶ Μπίρης, 1957, σ. 512.

Ροβέρτος / Robert / Ροβέρτ / Ρομπέρ / Ρομπέρτος Αριστείδης Λ. (Αθήνα 1835 - Αθήνα 1892). Ελβετικής καταγωγής. Σπουδαστής της ξυλογραφίας τα χρόνια 1855-61. Παρακολούθησε επίσης και τάξεις της ζωγραφικής. Ξυλογραφίες του δημοσιεύθηκαν στο περ. *Ευτέρπη*, ενώ στις αρχές του 1858 άρχισε να συνεργάζεται με το περ. *Πανδώρα*. Από τις πρώτες ξυλογραφίες του που δημοσιεύθηκαν στο περιοδικό ήταν εκείνες που απεικόνιζαν τα εκμαγεία των αριστουργημάτων της αρχαίας ελληνικής τέχνης στο Εθνικό Μουσείο της Νάπολης, τα οποία είχε δωρίσει στο Πολυτεχνείο ο βασιλιάς των Δύο Σικελιών.¹²⁷ Συνεργάστηκε και με τα περ. *Αθή-*

¹²⁷ Ενδεικτικά αναφέρονται οι εξής ξυλογραφίες που δημοσιεύθηκαν στην *Πανδώρα*: Πλάτων (τχ. 206, 15 Οκτωβρίου 1858, σ. 340), *Αγγείον ελληνικόν* (τχ. 211, 1 Ιανουαρίου 1859, σ. 460), *Λυχνία* (τχ. 216, 15 Μαρτίου 1859, σ. 543) και *Σφιγξ* (τχ. 223, 1 Ιουλίου 1859). Στο Πολυτεχνείο υπήρχαν αρχικά λίγα αντίγραφα (περίπου 27) γλυπτών της αρχαίας ελληνικής τέχνης που κρίνονταν ως απαραίτητα για τη διδασκαλία. Γρήγορα η έλλειψη ξεπεράστηκε με μια σειρά δωρεών. Ο βασιλιάς της Νάπολης και των Δύο Σικελιών Φερδινάνδος Β', υπήρξε ένας από τους σημαντικότερους ευεργέτες προς αυτήν την κατεύθυνση. Το 1845, 1852 και το 1858 δώρισε γύψινα αντίγραφα γλυπτών από τα Μουσεία της Νάπολης και της Πομπηίας, ανάμεσα στα οποία και το σύμπλεγμα του *Φαρνεσίου Ταύρου*. Βλ. Καυταντζόγλου, 1846, σ. 10· εφ. *Αιών*, 19 Μαρτίου 1852: «Ο Φαρνέσιος Ταύρος», εφ. *Αιών*, 29 Νοεμβρίου 1852· Καυταντζόγλου, 1858, σ. 15-16. Το 1854 η αγγλική κυβέρνηση δώρισε μια σειρά αντιγράφων ανάγλυφων του Παρθενώνα, ενώ το 1856 η γαλλική κυβέρνηση αντίγραφα γλυπτών του Παρθενώνα που βρισκόταν στο Μουσείο του Λούβρου, καθώς και αντίγραφο της Αφροδίτης της Μήλου. Βλ. εφ. *Αθηνά*, 19 Ιανουαρίου, 1855· Καυταντζόγλου, 1856, σ. 31· Μπίρης, 1957, 105. Το 1858 ο Γρηγόριος Υψηλάντης δώρισε 32 αντίγραφα διασήμεων γλυπτών της αρχαιότητας σε σμίκρυνση, προερχόμενα από διάφορα ευρωπαϊκά μουσεία. Βλ. Καυταντζόγλου, 1858, σ. 19-21 (όπου δημοσιεύεται και πλήρης κατάλογος των γλυπτών): εφ. *Αιών*, 31 Μαρτίου και 3 Απριλίου 1858· «Δώρα του φιλογενεστάτου κ. Υψηλάντου», εφ. *Αθηνά*, 5 Απριλίου 1858. Τα έργα αυτά πλούτιζαν το «μικρόν μουσείον του σχολείου», ενώ στόχος του Καυταντζόγλου ήταν η συγκέντρωση σε αντίγραφα όλων των έργων της αρχαίας γλυπτικής που βρισκόταν διασκορπισμένα σε ευρωπαϊκά μουσεία. Βλ. Καυταντζόγλου, 1856, σ. 31. Στην *Πανδώρα* (τχ. 243, 1 Μαΐου 1860, σ. 71) δημοσιεύθηκε μια ακόμη ξυλογραφία του Ροβέρτου, ο *Σάτυρος* (σύνθεση που όπως επισημαίνεται είχε βραβευθεί στους σπουδαστικούς διαγωνισμούς του Πολυτεχνείου). Το πρότυπό της προέρχεται από τον *Φαύνο με αυλό* της Συλλογής Borghese στο Μουσείο του Λούβρου. Γύψινο αντίγραφο του γλυπτού υπήρχε στο Πολυτεχνείο καθώς ήταν μέρος της δωρεάς Υψηλάντη.

ναιον (1858), *Ο Αριστοφάνης και η Μαγνητιζομένη* (1858),¹²⁸ κ.ά. Το 1859 ξυλογραφία του με θέμα τον βασιλιά *Όθωνα* τιμήθηκε με αργυρό μέταλλο β' τάξεως στην Α' έκθεση των «Ολυμπίων». Το 1859 χάραξε ακόμα στο ξύλο τα εμβλήματα επτά ατμόπλοιων με μυθολογικά θέματα της Εταιρείας Παπαγιάννη και Μουσαβίνη, η οποία έδρευε στο Λίβερπουλ και στο Μάντσεστερ.¹²⁹ Το 1860 του ανατέθηκε, όπως και σε άλλους διαπρέψαντες σπουδαστές του Πολυτεχνείου, με σχετική αντιμισθία υπό τύπον υποτροφίας, η διδασκαλία στις κατώτερες τάξεις του μαθήματος της ξυλογραφίας ως βοηθός του Αγαθάγγελου.¹³⁰ Κατά μία πληροφορία,¹³¹ συμπλήρωσε τις σπουδές του στο Μόναχο. Το 1861 φιλοτέχνησε ξυλογραφία του Πατριάρχη Γρηγορίου Ε', με αφορμή την εύρεση της προσωπογραφίας του από τον καθηγητή της Χημείας των

¹²⁸ Στο περιοδικό αυτό θα δημοσιευθεί αρνητικό σχόλιο για τον Ροβέρτο, αφού εμφανίζεται να αθετεί τα συμφωνημένα με αποτέλεσμα να καθυστερήσει η έκδοση του περιοδικού για έναν μήνα. Ο διευθυντής του εντύπου Σοφοκλής Καρύδης αναφέρει χαρακτηριστικά: «Τη αυτή στιγμή παρουσιασθείς και ο Συντάκτης του Αριστοφάνους απελογήθη ειπών ότι αιτία της καθυστέρησης του ΙΣΤ' φυλλαδίου υπήρξε η διαγωγή του ξυλογράφου Α. Ρομπέρ, όστις οφείλων καθ' ην είχε συμφωνίαν να παραδώσει εις το Γραφείον του Αρ.[ιστοφάνους] προ του τέλους του π. μ. την εικόνα των Ωραίων της Τήνου, των οποίων το σχέδιον του είχε δωθεί προ 20 ημερών, ωφεληθείς εκ της απουσίας του περιοδεύοντος συντάκτου, ενασχολήθη εις άλλας ιδιωτικές εργασίας, εξαπατών το παιδάριον αυτό τους υπαλλήλους του γραφείου μέχρι της 3ης 7μβρίου, οπότε επεστρέψας ο Συντάκτης είδε παρά πάσαν προσδοκίαν του, ότι ούτε αρχή είχε κάμει, δια το οποίον έπαυσε να δίδει του λοιπού εις αυτόν εργασίας». Βλ. «Του Διαβόλου το Κατάστιχον», περ. *Ο Αριστοφάνης και η Μαγνητιζομένη*, τχ. 16-17, 15 Σεπτεμβρίου 1858, σ. 267. Χαρακτηριστική ωστόσο είναι και η περιήπτωση ενός χαρακτηριστικού του Ροβέρτου, με θέμα με μια ξαπλωμένη γυναίκα με ανατολίτικα ρούχα, που δημοσιεύθηκε την ίδια μέρα σε δύο διαφορετικά περιοδικά, εικονογραφώντας το ποίημα «Η Βέησσα» αλλά και το διήγημα «Η μνηστή της Αβύδου». Βλ. «Η Βέησσα», περ. *Ο Αριστοφάνης και η Μαγνητιζομένη*, τχ. 3, 15 Φεβρουαρίου 1858, σ. 43· «Η μνηστή της Αβύδου. Διήγημαν Τουρκικόν του Λόρδου Βύρωνος, μεταφρασθέν υπό Παναγιώτου Ματαράγκα», περ. *Αθήναιον*, τχ. 13, 15 Φεβρουαρίου 1858, σ. 410.

¹²⁹ Στο περ. *Πανδώρα* (τχ. 215, 1 Μαρτίου 1859, σ. 522, 523, 525) δημοσιεύθηκαν τρία από αυτά τα εμβλήματα: *Αχιλλεύς*. Σύμβολον ατμοπλοίου «Θεσσαλία», *Ιπποκένταυροι*. Σύμβολον ατμοπλοίου «Λακωνία», *Άρτεμις*. Σύμβολον ατμοπλοίου «Αρκαδία». Στο ίδιο τεύχος του περιοδικού (σ. 522), ο Ροβέρτος κρίνεται άξιος συστάσεως «και δια την ευφυϊαν και δια την επιμέλειαν και δια την ένδειάν» του.

¹³⁰ Μπίρης, 1957, σ. 98.

¹³¹ Μπίρης, 1957, σ. 505.

Τεχνών στο Πολυτεχνείο Ξαβιέρο Λανδερέρ, και τον ίδιο χρόνο δούλεψε για το περιοδικό *Κόσμος*, για το οποίο δημιούργησε ξυλογραφία ως εικονογράφηση του ποιήματος «Κυρα-Φροσύνη» του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη. Τον Ιανουάριο του 1865 διορίστηκε καθηγητής της ξυλογραφίας και της χαλκογραφίας στο Πολυτεχνείο, όπου δίδαξε έως τον Ιανουάριο του 1892. Τον Απρίλιο του 1868 διορίστηκε ελεγκτής τραπεζικών γραμματίων στην Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος. Το 1875, στην έκθεση των Γ' «Ολυμπίων», ήταν ελλανοδίκης στη συναγωγή των «Γραφικών Τεχνών και των Τεχνών του Χάρτου», ενώ δύο ξυλογραφίες του αναδημοσιεύθηκαν(;) στο *Αττικόν Ημερολόγιον Ειρηναίου Ασωπίου*. Τον Ιανουάριο του 1876 υπέβαλε αίτηση προς τη διεύθυνση του Πολυτεχνείου για αύξηση του μηνιαίου μισθού του· επειδή όμως δεν έλαβε απάντηση, υπέβαλε την παραίτησή του.¹³² Με έγγραφη αναφορά τους προς τη διεύθυνση, δώδεκα μαθητές του ζητούσαν την ικανοποίηση του αιτήματος του καθηγητή τους, εκφράζοντας έτσι την εκτίμηση και τον σεβασμό που έτρεφαν προς εκείνον.¹³³ Το αίτημά του ικανοποιήθηκε, παρέμεινε στο Πολυτεχνείο και αυξήθηκε ο μισθός του από 80 σε 100 δρχ. μηνιαίως.¹³⁴ Σύμφωνα με στοιχεία του Ιστορικού Αρχείου της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος, το 1886 ταξίδεψε στο Λονδίνο, προκειμένου να συνεννοηθεί για εκτύπωση τραπεζογραμματίων της.¹³⁵ Γνωρίζουμε μία χαλκογραφία του, την *Προσωπογραφία του Δημητρίου Σκαλιστήρη*, που πρέπει να χαράχθηκε γύρω στο 1873,¹³⁶ όταν ο Σκαλιστήρης – μέχρι τότε διευθυντής του Βασιλικού Πολυτεχνείου από το 1864– παραιτήθηκε από τη θέση του· η χαλκογραφία μαρτυρεί τις ικα-

¹³² Εφ. *Εφημερίς*, 12 Μαρτίου 1876. Βλ. ακόμα αίτηση του Αριστείδη Λ. Ροβέρτου προς τη διεύθυνση του Σχολείου των Τεχνών, 9 Ιανουαρίου 1876 (Αρχείο Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου).

¹³³ Έγγραφη αναφορά των μαθητών της ξυλογραφίας προς τον διευθυντή του Σχολείου των Τεχνών, 8 Μαρτίου 1876 (Αρχείο Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου).

¹³⁴ Έγγραφο του Υπουργείου των Εσωτερικών, 29 Ιανουαρίου 1876 (Αρχείο Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου). Το αίτημα, από ό,τι προκύπτει, είχε ικανοποιηθεί νωρίτερα.

¹³⁵ Ε.Χ. Κάσδαγλη, *Γιάννης Κεφαλληνός, ο χαρακτήρας*, Αθήνα 1991, σ. 236.

¹³⁶ Η χαλκογραφία αντιγράφηκε με μικρή παραλλαγή από μαθητή του Ροβέρτου,

νόητες του στην τεχνική και αποτυπώνει την ακρίβεια του σχεδίου του. Πέθανε από οξεία πνευμονική νόσο στην Αθήνα στις 5 Ιανουαρίου 1892.¹³⁷ Η προτομή του φιλοτεχνήθηκε το 1893 από τον συνάδελφό του στο Πολυτεχνείο, γλύπτη Γεώργιο Βρούτο, και στήθηκε το 1894 στο ταφικό μνημείο του στο Α΄ Νεκροταφείο Αθηνών. Έργα του βρίσκονται στην Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου, στο Μουσείο Χαρακτικής - Πινακοθήκη Γρηγοράκη και σε ιδιωτικές συλλογές. Υπογράφει και με τα Α.Ρ., Α.Α.¹³⁸

Σάμιος Νικόλαος (Αθήνα 1844). Ξυλουργός, σπουδαστής της Ξυλογραφίας το 1864-65.

Σαραντίδης Νικόλαος (Αθήνα). Σπουδαστής της Ξυλογραφίας το 1846-47. Στη συνέχεια και μέχρι το 1854 σπούδασε ζωγραφική.

Σαχίνης Μιλτιάδης (Αθήνα 1845). Σπουδαστής της Ξυλογραφίας και της κοσμηματογραφίας το 1859-60.

Σεραφόπουλος Κωνσταντίνος (Ανδριανούπολη 1835). Σπουδαστής της χαλκογραφίας και της κοσμηματογραφίας το 1860-61.

Σκιαδόπουλος Περικλής (Κορώνη Πελοποννήσου¹³⁹ 1833 - Αθήνα 1875). Σπουδαστής της Ξυλογραφίας τα χρόνια 1845-50. Το 1850-52 και το 1855 φιλοτέχνησε συνθέσεις για την *Ευτέρπη*. Για το περιοδικό δημιούργησε ανάμεσα σε άλλες και Ξυλογραφία ως

ίσως τον Βασίλειο Σάββα, ως Ξυλογραφία σε όρθιο ξύλο τον Ιούνιο του 1883 και δημοσιεύθηκε στο περ. *Αττικόν Μουσείον*, τχ. 5, σ. 65 (εξώφυλλο).

¹³⁷ Εφ. *Νέα Εφημερίς*, 6 και 10 Ιανουαρίου 1892.

¹³⁸ Χρήστου, 1994, σ. 216-217· ΛΕΚ, τ. 4, 2000, σ. 100 (Δημήτρης Παυλόπουλος)· Μπόλης-Παυλόπουλος, 2003, σ. 35-67· Παυλόπουλος, 2011, σ. 78. Ήταν γαλλοελβετικής καταγωγής, συγγενής του Γάλλου ταγματάρχη Φραγκίσκου Ρομπέρ, που ήρθε στην Ελλάδα το 1821 και πολέμησε υπό τον Φαβιέρο. Το επώνυμο του Φρ. Ρομπέρ φέρει από το 1893 (έγκριση 1698) δρόμος της Αθήνας στο Κουκάκι. Βλ. Κώστα Η. Μπίρη, *Τοπωνυμικά των Αθηνών*, Αθήνα 1945, σ. 184-185· «μικροσυλλεκτικά», περ. *συλλογές*, τχ. 224, Ιούνιος 2003, σ. 777.

¹³⁹ Δεν γεννήθηκε στην Κέρκυρα, όπως αναφέρεται, μολοντί οικογένεια με το επώνυμό του απαντά στο νησί, στο χωριό Ψωραροί, από το οποίο πολλοί μετοίκησαν στο χωριό Βαρυπατάδες, αλλά και στην Κεφαλλονιά και στη Ζάκυνθο. Βλ. Λεωνίδα Χ. Ζώη, *Λεξικόν Ιστορικών και Λαογραφικών Ζακύνθου*, τ. Α΄: *Ιστορικών - Βιογραφικών, Μέρος δεύτερον*, Αθήνα 1963, σ. 593.

εικονογράφηση του ποιήματος «Η μήτηρ» του Γ.Χ. Ζαλοκώστα.¹⁴⁰ Το 1850 ξεκίνησε τη μόνιμη συνεργασία του με την *Πανδώρα*, στην οποία οι ξυλογραφίες τίτλου και το μεγαλύτερο μέρος των ξυλογραφιών που δημοσιεύθηκαν σ' αυτήν φέρουν την υπογραφή του. Σε άρθρο του περιοδικού, με τη συμπλήρωση του πρώτου χρόνου της κυκλοφορίας του, η διεύθυνσή του με υπερηφάνεια δηλώνει ότι «ενεπιστεύθη εις την γλυφίδα ενός των ικανωτέρων Ελλήνων ξυλογράφων [...] πολλάς των εικόνων [...] και ελπίζει ότι δεν θέλει καταγνωσθή αυτή καύχησις αν είπη, ότι πολλάς, ουδ' ο γεγυμνασμένος οφθαλμός δεν θέλει διακρίνει ευκόλως από των Γαλλικών».¹⁴¹ Το 1850 μια ομάδα Κερκυραίων φιλογενών, ύστερα από τη δημοσίευση στο περιοδικό της ξυλογραφίας του *Ο απόστολος Ματθαίος βάπτων τον κάλαμον προς συγγραφήν του Ιερού Ευαγγελίου*, θα τον ενισχύσει οικονομικά για την αγορά των απαραίτητων ξυλογραφικών εργαλείων,¹⁴² ενώ το 1853 ομογενείς από την Αγγλία, επιθυμώντας να συμβάλουν στην ανάπτυξη της ξυλογραφίας στην Ελλάδα, θα του δωρήσουν «κιβώτιον περιέχον συλλογήν ξυλογραφικών εργαλείων».¹⁴³ Η *Πανδώρα* με κάθε ευκαιρία υπογραμμίζει την ποιότητα της εργασίας του και καλεί την κυβέρνηση να τον ενισχύσει. Για το περιοδικό θα χαράξει ξυλογραφίες για διηγήματα (π.χ. «Οι υφάνται της Άνσης»¹⁴⁴ και «Ληστρικά διηγήματα»¹⁴⁵ του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή) και επίσης θα δημιουργήσει σειρά συνθέσεων με ελληνικά κυρίως θέματα, τα οποία παρουσιάζουν την πρωτοτυπία ότι δημοσιεύο-

¹⁴⁰ «Η μήτηρ», περ. *Εντέρπη*, τχ. 4, 1 Νοεμβρίου 1852, σ. 89.

¹⁴¹ «Ξυλογραφία», περ. *Πανδώρα*, τχ. 25, 1 Απριλίου 1851, σ. 603.

¹⁴² Περ. *Πανδώρα*, τχ. 11, 1 Σεπτεμβρίου 1850, σ. 263-264 (αναδημοσιεύεται και η ξυλογραφία με τον Απόστολο Ματθαίο), τχ. 15, 1 Δεκεμβρίου 1850, σ. 363-364.

¹⁴³ «Οι εν Μαγχεστρία Έλληνες», περ. *Πανδώρα*, τχ. 79, 1 Ιουλίου 1853, σ. 175. Ο Σκιαδόπουλος, προκειμένου να τους ευχαριστήσει για την προσφορά τους, θα χαράξει ξυλογραφία με θέμα τον *Γιωργάκη Ολύμπιο*, που θα δημοσιευτεί σε παράρτημα του περιοδικού. Βλ. «Γεώργιος Ολύμπιος», ό.π., τχ. 91, 1 Ιανουαρίου 1854, σ. 526.

¹⁴⁴ Αλεξάνδρου Ρίζου Ραγκαβή, «Οι υφάνται της Άνσης», περ. *Πανδώρα*, τχ. 41, 1 Δεκεμβρίου 1851, σ. 971-981 και τχ. 42, 15 Δεκεμβρίου 1851, σ. 1000-1004.

¹⁴⁵ Του ίδιου, «Ληστρικά διηγήματα», περ. *Πανδώρα*, τχ. 52, 15 Μαΐου 1852, σ. 72-79.

νται εκτός κειμένων, σε ξεχωριστό περγαμνηνοειδές χαρτί. Από το 1856 έως το 1859 βρέθηκε, με υποτροφία του ελληνικού κράτους, για σπουδές στο Παρίσι και στην Αγγλία. Το 1857, η *Πανδώρα* καλεί τους συνδρομητές της να συμβάλλουν οικονομικά και να στηρίζουν τον ξυλογράφο: «Επειδή η χορηγούμενη αυτώ παρά της Κυβερνήσεως χρηματική βοήθεια δεν είναι ανάλογος προς τας σημερινάς δαπάνας της Γαλλίας το ταμείον της *Πανδώρας* συνέτρεξε και θέλει έτι συντρέξει αυτόν το κατά δύναμιν. Αλλ' οι πόροι του συγγράμματος τούτου εισί μικροί, και δια τούτο αναγκαζόμεθα να προστρέξωμεν προς τους φιλοκάλους συνδρομητάς και να τους παρακαλέσωμεν να συντελέσωσι μεθ' ημών εις την ταχύτεραν τελειοποίησιν του εμπείρου ξυλογράφου, όπως επανελθών κοσμή και αύθις την *Πανδώραν* δια των έργων αυτού». ¹⁴⁶ Ο τρόπος με τον οποίο ο Σκιαδόπουλος κατόρθωσε να εξασφαλίσει την υποτροφία προκάλεσε αντιδράσεις και αμφισβητήσεις. Το 1858 φιλοτέχνησε την ξυλογραφία τίτλου της *Πανδώρας*, επιλέγοντας ένα ελληνικό θέμα –τη γενική απόψη της Αθήνας με τον βράχο και τα μνημεία της Ακρόπολης να δεσπόζουν. Επιστρέφοντας στην Ελλάδα, εξακολούθησε τη συνεργασία του με την *Πανδώρα* μέχρι το 1863, ενώ το 1862 το όνομά του αναμίχθηκε στον αθηναϊκό Τύπο για τη θέση του διδασκάλου της χαρακτικής στο Σχολείο των Τεχνών, σε αντικατάσταση του Αγαθάγγελου. Από το 1863 εικονογράφησε το περ. *Χρυσάλλις* –από το 1865 η ξυλογραφία τίτλου του περιοδικού ήταν δική του. Συνεργάστηκε επίσης και με άλλα περιοδικά: *Μνημοσύνη* (1852), *Η Φιλόστοργος Μήτηρ* (1863-64), *Εθνική Βιβλιοθήκη* (1866-67), *Παρθενών* (1871-73) –στα τρία τελευταία φιλοτέχνησε και τις ξυλογραφίες τίτλου–, κ.ά. Το 1866, το 1867, το 1873 και το 1874 εικονογράφησε το *Αττικόν Ημερολόγιον Ειρηναίου Ασωπίου* (των ετών 1867, 1868, 1874 και 1875 αντίστοιχα). Ξυλογραφίες του αναδημοσιεύθηκαν σε περιοδικά και ημερολόγια μετά τον θάνατό του: *Παρθενών* (1879), *Αττικόν Ημερολόγιον Ειρηναίου Ασωπίου* (των ετών 1881, 1883, 1884, 1885 και 1886), *Αττικόν Μουσείον* (1883), κ.ά. Στις αρχές

¹⁴⁶ «Ξυλογράφος Πανδώρας», περ. *Πανδώρα*, τχ. 169, 1 Απριλίου 1857, σ. 23.

της δεκαετίας του 1870 ταξίδεψε στην Ευρώπη και το 1872 άνοιξε στην Αθήνα ξυλογραφείο, στο οποίο μπορούσε κανείς να βρει «ποικίλα είδη και κοσμήματα της χαρακτηριστικής εν γένει επί χάρτου, χαλκού ή λίθου». ¹⁴⁷ Ο Σκιαδόπουλος κατόρθωσε να γίνει ο πιο περιζήτητος χαράκτης, με την πιο συστηματική παρουσία. Η μαρτυρία του περιοδικού *Παρθενών* το 1873 είναι χαρακτηριστική της αποδοχής και της εκτίμησης που έχαιρε καθώς και της επιθυμίας των εκδοτών να συμπεριλάβουν ξυλογραφίες του στις σελίδες των εντύπων τους: «Εκτός δε του εκλεκτού της ύλης, κατεβάλομεν πάσαν προσπάθειαν όπως κοσμήσομεν τον Παρθενώνα δι' εικόνων ων τινές εχαράχθησαν εν Ευρώπη, αι πλείσται δε υπό του παρ' ημίν διακεκριμένου καλλιτέχνη Περ. Σκιαδόπουλου». ¹⁴⁸ Συμμετείχε στις παγκόσμιες εκθέσεις του Παρισιού (1855), του Λονδίνου (1862) και της Βιέννης (1873 – τιμήθηκε με «δίπλωμα αναγνωρίσεως»). Έργα του βρίσκονται σε ιδιωτικές συλλογές. Υπογράφει με το Π.Σ και το Σ. ¹⁴⁹

Σκόρτης Κωνσταντίνος (Κέρκυρα). Σπουδαστής της ξυλογραφίας το 1848-49.

Σκούταρης Ιωάννης (Τήνος 1839/40). Σπουδαστής της ξυλογραφίας και της κοσμηματογραφίας το 1859-60.

Σοβαΐδης Δημ. (Προύσα 1846/47). Σπουδαστής της ξυλογραφίας και της κοσμηματογραφίας το 1859-60.

¹⁴⁷ Εφ. Αυγή, 19 Δεκεμβρίου 1872.

¹⁴⁸ «Παρθενώνος Έτος Τρίτον», περ. *Παρθενών*, τχ. 22, Ιανουάριος 1873, σ. 1236.

¹⁴⁹ Τώνη Σπητέρη, *Τρεις αιώνες νεοελληνικής τέχνης, 1660-1967*, τ. Γ', Αθήνα 1979, σ. 261· Χρήστου, 1994, σ. 215· Νίκου Γρηγοράκη, «Χαράκτες της Κέρκυρας. Από τα πρώτα έργα του 19ου αιώνα στους τρεις πατριάρχες της νεοελληνικής χαρακτηριστικής», ό.π.· Αργύρη Βουρνά, «“άγνωστοι” Έλληνες χαράκτες», περ. *συλλογές*, τχ. 100, Μάρτιος 1992, σ. 227, 228· Δανόπουλος - Χατζοπούλου, 1997, σ. 376, 378, 379, 391· ΛΕΚ, τ. 4, 2000, σ. 171-172 (Δημήτρης Παυλόπουλος)· Παναγιώτη Μπίκα, «Καταγράφοντας τα γεγονότα. Ο Περικλής Σκιαδόπουλος και ο Οδυσσεάς Φωκάς στα ελληνικά εικονογραφημένα περιοδικά», στο *Χρυσάνθος Χρήστου, αφιέρωμα*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 205-214. Βλ. ακόμα εφ. *Το Μέλλον της Πατρίδος*, 9 Δεκεμβρίου 1859· εφ. *Αιών*, 27 Σεπτεμβρίου 1862· εφ. *Αυγή*, 19 Δεκεμβρίου 1872, 2 Σεπτεμβρίου 1875.

Σούτσος Δημήτριος (Αθήνα 1846/47). Σπουδαστής της ξυλογραφίας και της καλλιγραφίας το 1859-60.

Σοφόπουλος Νικόλαος (Κρήτη 1843/44). Σπουδαστής της ξυλογραφίας και της στοιχειώδους γραφικής το 1859-60.

Σταθόπουλος Νικόλαος (Αθήνα 1840). Σπουδαστής της ξυλογραφίας το 1862-63.

Σταματιάδης Αριστ. (Σάμος 1844). Μαθητής γυμνασίου, σπουδαστής της ξυλογραφίας το 1859-60.

Σταματίδης Εμμανουήλ (Θεσσαλονίκη 1847). Σπουδαστής της ξυλογραφίας το 1865-66.

Συνεσίου Κίμων (Αθήνα 1846). Σπουδαστής της ξυλογραφίας και της στοιχειώδους γραφικής το 1861-62.

Σωνιέρως Ό. Σπουδαστής της ξυλογραφίας το 1846-47.¹⁵⁰

Τζουράς Ιωάννης. Σπουδαστής της ξυλογραφίας, το 1859, στην Α' έκθεση των «Ολυμπίων», τιμήθηκε με «μνείαν προς έπαινον».

Τρων Όθων (Αθήνα 1846/47). Σπουδαστής της ξυλογραφίας και της κοσμηματογραφίας το 1859-60.

Φώτιας Μιχαήλ (Αθήνα 1844). Σπουδαστής της ξυλογραφίας και της στοιχειώδους γραφικής το 1859-60.

Χάουκολ Ερρίκος (Αθήνα 1842). Σπουδαστής της ξυλογραφίας το 1859-60. Βασική κατεύθυνση σπουδών του τη δεκαετία του 1860 ήταν η γλυπτική.

Χαραλάμης Ε. Σπουδαστής της ξυλογραφίας το 1844-45.

Χριστοδούλου Αργύριος (Αίγινα 1846). Σπουδαστής της χαλκογραφίας το 1861-62.

Χριστοφίδης Γεώργιος (Αθήνα 1843). Σπουδαστής της ξυλογραφίας το 1859-60.

¹⁵⁰ Ο (συγγενής του;) Ζακυνθινός στρατιωτικός και αγωνιστής του 1821 Σπυρίδων Σωνιέρως (1798-1863) έδωσε το όνομά του σε δρόμο της Πλατείας Βάθης. Βλ. Κώστα Η. Μπίρη, *Τοπωνυμικά των Αθηνών*, ό.π., σ. 200, 201.

Χρυσάνθος / Χρυσάνθου Δημ. (Χίος 1851). Σπουδαστής της ξυλογραφίας τα χρόνια 1861-62 και 1863-64.

Χρυσούδης Γεώργιος (Βόλος 1842/43). Σπουδαστής της ξυλογραφίας και της αγαλαματογραφίας το 1856-60.

Ψαράς Ποθητός. Σπουδαστής της ξυλογραφίας το 1846-47.

Ψυλλιάκος Κωνσταντίνος (Σίφνος). Σπουδαστής της ξυλογραφίας το 1849-50.

Όπως φάνηκε ήδη, για ένα μεγάλο αριθμό μαθητών αυτής της περιόδου, η παρακολούθηση των τάξεων της χαρακτηριστικής αποτελεί συμπληρωματική επιλογή στη βασική κατεύθυνση σπουδών τους, που είναι, κατά κύριο λόγο, η ζωγραφική, αλλά και η γλυπτική και η κοσμηματογραφία. Επιπλέον όμως, και σε περιπτώσεις όπως των Γ. Γραμμανδάνη και Ν. Γύζη, που οι επιδόσεις τους στην ξυλογραφία και τη χαλκογραφία κρίνονται ως εξαιρετικές, η ενασχόλησή τους μ' αυτές εντοπίζεται αποκλειστικά κατά τη διάρκεια των σπουδών τους. Στο Μαθητολόγιο εμφανίζονται επίσης εγγεγραμμένοι διάφοροι μαθητές που η φοίτησή τους, κατά κανόνα, περιορίζεται σε μία και μόνο σχολική περίοδο. Πρόκειται συνήθως για διάφορους ιδιώτες τεχνίτες και επαγγελματίες που ενδιαφέρονται να αποκτήσουν κάποιες στοιχειώδεις γνώσεις, και γι' αυτό επιλέγουν κυρίως τα μαθήματα της στοιχειώδους γραφικής, της κοσμηματογραφίας και της χαρακτηριστικής. Έτσι, στις τάξεις της ξυλογραφίας και της ξυλογλυφίας συναντάμε από μαθητές σχολείων έως βασιλικούς ιπποκόμους(!), φαρμακοποιούς(!), υποδηματοποιούς(!), ξυλουργούς και λεπτουργούς —οι τελευταίοι διδάσκονται από τον Αγαθάγγελο τους βασικούς κανόνες της ξυλογλυπτικής.

Σε μαθητές όπως οι Γ.Ι. Βιδάλης, Π.Ι. Κέσκακας, Σ. Κονσιώτης, Κ.Σ. Κοσμίδης, Η.Γ. Μελαχούρης και Γ.Σ. Παναγιωτάκης, που σπουδάζουν συστηματικά ξυλογραφία, θα δοθεί η δυνατότητα να εργαστούν ως εικονογράφοι σε περιοδικά όπως η *Ευτέρπη* και η *Μνημοσύνη*. Στη συνέχεια όμως δεν καταγράφεται καμιά άλλη δραστηριότητά τους αναφορικά με τη χαρακτηριστική, γιατί την περίοδο αυτή, εκτός από την *Πανδώρα*, δεν υπάρχει κανένα άλλο

έντυπο (περιοδικό, εφημερίδα, ή και βιβλίο) που να μπορεί να ανταποκριθεί με συνέπεια στο υψηλό κόστος μιας συνεχούς εικονογραφημένης έκδοσης. Μόνο οι Π. Σκιαδόπουλος, Αρ. Λ. Ροβέρτος και Ι.Γ. Πλατύς – και οι τρεις τακτικοί συνεργάτες της *Πανδώρας* – αλλά και ο Κ.Ν. Ορφανουδάκης θα εργαστούν επαγγελματικά ως ξυλογράφοι: πιο πολύ όμως ο Σκιαδόπουλος, αφού ο Ροβέρτος θα ασχοληθεί με τη διδασκαλία της χαρακτικής στο Πολυτεχνείο, ο Πλατύς και με την ξυλογλυπτική, και ο Ορφανουδάκης με τη γελοιογραφία.

Από τα βασικότερα γνωρίσματα των οικογενειακών περιοδικών της περιόδου είναι η σημασία που απέδιδαν στην εικονογράφηση,¹⁵¹ με τον αριθμό των δημοσιευμένων ξυλογραφιών σε αυτά να είναι πραγματικά εντυπωσιακός. Η πλούσια εικονογράφηση ανέβαζε την αναγνωσιμότητά τους, αν και τις περισσότερες φορές συνιστούσε αιτία οικονομικών προβλημάτων – πρωταρχική αιτία διακοπής της κυκλοφορίας τους. Με ύλη «εκλεκτή» και «ηθική», με ενδιαφέροντα θέματα και περιεχόμενα, με ένα διάχυτο ιδεαλιστικό πνεύμα και μια ξεκάθαρη διαφωτιστική διάθεση αλλά και μια αξιοσημείωτη αποστασιοποίηση από τις σύγχρονες τους πολιτικές πραγματικότητες και καταστάσεις,¹⁵² τα περιοδικά αυτά στόχευαν σε ένα ευρύ φάσμα αναγνωστών, συνδύαζαν το «τερπνόν μετά του ωφελίμου», ενώ δεδηλωμένη ήταν η πίστη των εκδοτών τους ότι, μέσα από τα κείμενα των εντύπων τους, λειτουργούσαν ως ευεργέτες, εξυπηρετούσαν και βοηθούσαν την κοινωνική και οικονομική πρόοδο και σταθερότητα, έπρατταν «ωφέλιμον τι και δια την τιμήν αυτής της πατρίδος»,¹⁵³ εκπλήρω-

¹⁵¹ Για την εικονογράφηση των διδακτικών και οικογενειακών περιοδικών του 19ου αιώνα και για τους χαρακτές οι οποίοι συνεργάστηκαν με αυτά βλ. Μπίκας, 2004, σ. 86-101.

¹⁵² Ο Απόστολος Σαχίνης σημειώνει χαρακτηριστικά για την *Πανδώρα*: «ο αναγνώστης που διαβάζει σήμερα τις σελίδες της σχηματίζει την εντύπωση πως το περιοδικό βρισκόταν κατά κάποιον τρόπο, έξω από τον χρόνο, έξω από την ιστορία». Βλ. Απόστολου Σαχίνης, *Συμβολή στην ιστορία της Πανδώρας και των παλαιών περιοδικών*, ό.π., σ. 50.

¹⁵³ «Έτος Ζ' της Πανδώρας», περ. *Πανδώρα*, τχ. 143, 1 Μαρτίου 1856, σ. 618.

ναν το εθνικό τους χρέος. Μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1870, η κυριαρχία της *Πανδώρας* ήταν αδιαμφισβήτητη. Η παρουσία της σηματοδοτεί την πρώτη φάση του οικογενειακού περιοδικού στον ελληνικό Τύπο, συνοψίζει και ολοκληρώνει τα χαρακτηριστικά, τις επιλογές και τις κατευθύνσεις του. Τα περισσότερα περιοδικά που εκδίδονται ταυτόχρονα μ' αυτήν και σε γενικές γραμμές την πλαισιώνουν και ακολουθούν τα βήματά της, χωρίς ωστόσο να κατορθώνουν να την ανταγωνιστούν, δημοσιεύαν περιστασιακά ξυλογραφίες, εμπιστευόμενα και αυτά τους Έλληνες χαρακτές. Κάποια υπήρξαν συνεπέστερα ως προς την εικονογράφηση: *Μνημοσύνη* (1852-54), *Αθήναιον* («Σύγγραμμα περιοδικόν εκδιδόμενον κατά δεκαπενθήμερον», 1857-58), *Ο Αριστοφάνης και η Μαγνητιζομένη* (1858-59), Εθνική Βιβλιοθήκη («Σύγγραμμα περιοδικόν δι' όλους εκδιδόμενον κατά Σάββατον», 1865-67), *Παρθενών* (α' περίοδος, 1871-73). Παρ' όλο που τα πρώτα ελληνικά περιοδικά που εκδόθηκαν από ομογενείς στο εξωτερικό¹⁵⁴ τη δεκαετία του 1860 –όπως ο *Βρετανικός Αστήρ* του Στέφανου Ξένου στο Λονδίνο και τα *Μύρια όσα* του Ισίδωρου Σκυλίτση στο Παρίσι–, είχαν εντυπωσιακή εικονογράφηση οι ελληνικές υπογραφές απουσιάζουν.

Οι νεαροί καλλιτέχνες, σπουδαστές ή απόφοιτοι του Πολυτεχνείου, καλούνταν να χαράξουν συνθέσεις που συνόδευαν τα οδοιπορικά, τα ιστορικά, τα περιηγητικά ή τα ενημερωτικά-ειδησεογραφικά κείμενα, τις κάθε είδους επιστημονικές μελέτες και ανακοινώσεις, αλλά και τα άρθρα εκείνα που το κύριο γνώρισμά τους ήταν ο φιλοπερίεργος χαρακτήρας και το ενδιαφέρον για το άγνωστο και το εξωτικό· να αποτυπώσουν κλασικά μνημεία και νεώτερα κτήρια-σημεία της πρωτεύουσας,¹⁵⁵ απόψεις επαρχιακών πόλεων ή περιοχών με έντονο ιστορικό-αρχαιολογικό ενδιαφέρον· να αποδώσουν ζώα και φυτά, επιτεύγματα της τεχνο-

¹⁵⁴ Για τα εικονογραφημένα ελληνικά περιοδικά που κυκλοφόρησαν στην Ευρώπη κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα βλ. Μπίκας, 2004, σ. 312-323.

¹⁵⁵ Γενικότερα για την εικονογράφηση της πόλης στα ελληνικά περιοδικά του 19ου αιώνα βλ. Μπίκας, 2004, σ. 202-216.

λογίας και της μηχανικής, μακρινούς τόπους, ήθη και έθιμα, παραδόσεις και ενδυμασίες ξένων λαών, παράξενες συνήθειες και αξιοθαύμαστες εφευρέσεις· να φιλοτεχνήσουν προσωπογραφίες βασιλέων, στρατιωτικών, ηρώων της Επανάστασης του 1821,¹⁵⁶ Ελλήνων και ξένων πολιτικών, ανθρώπων των γραμμάτων και των τεχνών· να εικονογραφήσουν τα διηγήματα και τα μεταφρασμένα, κυρίως από τα γαλλικά, μυθιστορήματα που δημοσιεύονται σε συνέχειες αλλά και τα πρώτα διηγήματα και μυθιστορήματα Ελλήνων λογοτεχνών.¹⁵⁷ να δημιουργήσουν ξυλογραφίες τίτλου και διακοσμητικές βινιέτες¹⁵⁸ να αναπαράγουν φημισμένους πίνακες και γλυπτά της δυτικοευρωπαϊκής τέχνης, αλλά και τα πρώτα ενθαρρυντικά δείγματα της νέας ελληνικής τέχνης.¹⁵⁹

Οι εικονογραφήσεις σκοπό είχαν να προκαλέσουν και να εξάψουν τη φαντασία του κοινού, να το βοηθήσουν στην ανάγνωση και στην ευκολότερη κατανόηση των όσων περιγράφονταν στα κείμενα. Για τη δημιουργία τους οι χαρακτές αρκετές φορές αντέγραφαν ξένα πρότυπα, ενώ συχνή ήταν η χρήση φωτογραφιών καθώς και σχεδίων που πραγματοποιούσαν οι ίδιοι «εκ του φυσικού». Ο αριθμός των ξυλογραφιών που είχαν δημιουργηθεί από Έλληνες χαρακτές επιβεβαίωνε την οικονομική ευρωστία και τη δύναμη, την επιρροή και το κύρος του κάθε περιοδικού. Το 1862, η *Πανδώρα* έκανε απολογισμό των ξυλογραφιών που δημοσιεύθηκαν σε τεύχη της από την έναρξή της. Σε διάστημα έντεκα χρόνων (1 Απριλίου 1850 - 31 Μαρτίου 1862) και σε έναν αριθμό 288 τευχών, παρουσιάστηκαν συνολικά 718 ξυλογραφίες, η συντριπτική πλειοψηφία των οποίων είχαν φιλοτεχνηθεί από «εμπειροτάτους»

¹⁵⁶ Για την εικονογράφιση της Επανάστασης του 1821 αλλά και γενικότερα της ελληνικής ιστορίας στα περιοδικά του 19ου αιώνα, βλ. Μπίκας, 2004, 154-174.

¹⁵⁷ Για την εικονογράφιση της λογοτεχνίας στον περιοδικό Τύπο του 19ου αιώνα, βλ. Μπίκας, 2004, σ. 128-153.

¹⁵⁸ Για τη διακοσμητική εικονογράφιση στα περιοδικά του 19ου αιώνα, βλ. Μπίκας, 2004, σ. 175-183.

¹⁵⁹ Για τη δημοσίευση έργων τέχνης στα εικονογραφημένα περιοδικά του 19ου αιώνα, βλ. Μπίκας, 2004, σ. 184-201.

Έλληνες χαρακτές. Δίπλα τους εμφανίζονται αγγλικές, γαλλικές και ιταλικές ξυλογραφίες, αλλά με διαρκώς περιορισμένη συχνότητα. Οι δαπάνες για όλες αυτές τις εικόνες, αν και «αδρότατες», παραβλέπονται μπροστά στην «πολιτική» του περιοδικού για την προώθηση και την ανάδειξη της ελληνικής τέχνης. Το 1863, και πάλι η Πανδώρα διαφήμιζε ότι «το προηγούμενο έτος φιλοτεχνηθήσαν 59 εικόνες [...] άπασαι πλην δύο φιλοτεχνηθείσαι εν Ελλάδι υπό των καλλιτεχνών Σκιαδόπουλου και Πλατύ [...] προς τούτο δε και τινές λιθογραφηθέντες εν τω εθνικώ τυπογραφείω».¹⁶⁰ Οικονομικοί είναι οι λόγοι που στα τελευταία χρόνια της κυκλοφορίας της (1866 κ.ε.) σταμάτησε να δημοσιεύει ξυλογραφίες στις σελίδες της.

Ο Σκιαδόπουλος είναι ο σημαντικότερος και πιο αριστοτέχνης ξυλογράφος μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1870. Θα δώσει έναν μεγάλο αριθμό συνθέσεων -αντιγραφές αλλά και πρωτότυπες συλλήψεις. Σε κάποιες απ' αυτές αξίζει να γίνει μια ξεχωριστή αναφορά. Το 1851 ξυλογραφεί τον πίνακα του E. Turner *Αι αρμονίαι του φθινοπώρου*,¹⁶¹ ενώ το 1852 την εικόνα χορού σε γαλλικό πλοίο, το οποίο είχε αγκυροβολήσει στο λιμάνι του Πειραιά,¹⁶² και την *Αποκαθήλωση του Ρούμπενς*, που εικονογραφεί το άρθρο «Ρουβήνσιος» —ίσως την πρώτη παρουσίαση του μεγάλου Ολλανδού δασκάλου στο ελληνικό κοινό.¹⁶³ Το 1854 χαράσσει δύο από τους Ευαγγελιστές —αντιγραφές των αγιογραφιών του Βαυαρού ζωγράφου και δάσκαλου της ανωτέρας ζωγραφικής στο Πολυτεχνείου Λουδοβίκου Θείρσιου στον ρωσικό ναό του Νικοδήμου, στην Αθήνα—,¹⁶⁴ ενώ ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι

¹⁶⁰ «Ειδήσεις περί Πανδώρας», περ. *Πανδώρα*, τχ. 312, 15 Μαρτίου 1863, σ. 614-615.

¹⁶¹ «Αι αρμονίαι του φθινοπώρου», περ. *Εντέρπη*, τχ. 48, 15 Φεβρουαρίου 1851, σ. 288. Στη λεζάντα που συνοδεύει την εικόνα αναφέρεται ότι αυτή έγινε «δια να ιδή το κοινό πόσον καθεκάστην τελειοποιείται παρ' ημίν η χρησιμωτάτη της ξυλογραφίας τέχνη».

¹⁶² «Η εν Πειραιεί Γιορτή», περ. *Πανδώρα*, τχ. 53, 1 Ιανουαρίου 1852, σ. 113.

¹⁶³ «Ρουβήνσιος», περ. *Πανδώρα*, τχ. 64, 15 Νοεμβρίου 1852, σ. 373.

¹⁶⁴ Δημοσιεύθηκαν στην *Πανδώρα*: Ο Ευαγγελιστής Μάρκος (τχ. 106, 15 Αυγούστου 1854, σ. 229), Ο Ευαγγελιστής Ιωάννης (τχ. 107, 1 Σεπτεμβρίου 1854, σ. 252).

συνθέσεις του με αρχαία μνημεία και σύγχρονα κτήρια των Αθηνών –συνθέσεις στις οποίες η ακρίβεια του σχεδίου εντείνεται από την εκφραστική αντίθεση του άσπρου-μαύρου.¹⁶⁵ Το 1855 ξυλογραφεί σειρά γλυπτών του Ιωάννη Κόσσου,¹⁶⁶ το 1858 την *Παναγία και το Θείο Βρέφος* του Ραφαήλ,¹⁶⁷ το 1860 τον *Ψωμοζήτη στρατιώτη* –μια σκηνή της καθημερινότητας στην πρωτεύουσα–,¹⁶⁸ το 1863 τον γνωστό πίνακα του Γάλλου ζωγράφου Πωλ Ντελαρός *Μελαγχολία*¹⁶⁹ και τη *Ναυμαχία του Νεοκάστρου*,¹⁷⁰ και το 1866 τη σύνθεση που εικονογραφεί το ποίημα «Το Παρόν και το Μέλ-

¹⁶⁵ Οι συνθέσεις αυτές δημοσιεύθηκαν στην *Πανδώρα*. Ενδεικτικά αναφέρουμε: *Ο ναός της Νίκης* (τχ. 82, 15 Αυγούστου 1853, σ. 247), *Μητρόπολις Αθηνών* (σε παράρτημα του τχ. 91, 1 Ιανουαρίου 1854), *Τα Προπύλαια* (τχ. 92, 15 Ιανουαρίου 1854, σ. 546), *Πανεπιστήμιον Οθωνος* (τχ. 131, 1 Σεπτεμβρίου 1855, σ. 359), *Οφθαλματρείον Αθηνών* (τχ. 337, 1 Απριλίου 1864, ένθετη ξυλογραφία). Επισημαίνουμε επίσης και τις δύο ξυλογραφικές συνθέσεις που απεικονίζουν την εξωτερική και την εσωτερική όψη ενός σύγχρονου βιομηχανικού κτηρίου της πρωτεύουσας, του Μεταξουργείου του Λουκά Ράλλη. Βλ. «Το Μεταξουργείον», περ. *Πανδώρα*, τχ. 67, 1 Ιανουαρίου 1853, σ. 446-448.

¹⁶⁶ Οι ξυλογραφίες αυτές δημοσιεύονται στην *Πανδώρα* και αναπαράγουν τα πρώτα γλυπτά που δουλεύει ο Ιωάννης Κόσσος στο νέο ερμογλυφείο του: *Το μνημείο Κ. Ιπλιξή, Πλευρά του μνημείου Ιπλιξή και Προτομή του Λόρδου Βύρωνα* (τχ. 133, 1 Οκτωβρίου 1855, σ. 355, 356, 357), *Προτομή του Αλέξανδρου Υψηλάντη* (τχ. 135, 1 Νοεμβρίου 1855, σ. 409), *Ευσπλαχνία - Πλευρά του μνημείου Ιπλιξή* (τχ. 136, 15 Νοεμβρίου 1855, σ. 434), *Προτομή του Λόρδου Γκίλφορντ* (τχ. 138, 15 Δεκεμβρίου 1855, σ. 479), *Προτομή του Αδαμάντιου Κοραή* (τχ. 140, 15 Ιανουαρίου 1856, σ. 527), *Προτομή του Ρήγα Φεραίου* (τχ. 142, 15 Φεβρουαρίου 1856, σ. 579), *Ευσέβεια - Πλευρά του μνημείου Ιπλιξή* (τχ. 143, 1 Μαρτίου 1856, σ. 614).

¹⁶⁷ «Το πρώτον καθήκον της μητρός», περ. *Πανδώρα*, τχ. 187, 1 Ιανουαρίου 1858, σ. 444.

¹⁶⁸ «Ο ψωμοζήτητης στρατιώτης», περ. *Πανδώρα*, τχ. 257, 1 Δεκεμβρίου 1860, σ. 406. Η ξυλογραφία εικονογραφεί ένα ποίημα του Αλέξανδρου Σούτζου, ενώ θεματικά παραπέμπει και σε πίνακες του Διονύσιου Τσόκου. Η σύνταξη του περιοδικού σημειώνει ότι το «ξυλογράφημα» του Σκιαδόπουλου είναι «εντελέστατον, η εκτύπωσις όμως ατέχνως γινομένη [...], δεν αναδεικνύει του πρωτοτύπου την καλλονήν».

¹⁶⁹ «Μελαγχολία», περ. *Πανδώρα*, τχ. 313, 1 Απριλίου 1863, σ. 17. Σε σημείωμά του συντάκτης του περιοδικού επισημαίνει την «επιμέλειαν» της ξυλογραφικής τέχνης του Σκιαδόπουλου, αλλά και την καλή ποιότητα εκτύπωσης της εικόνας. Υπάρχει επίσης η πληροφορία ότι συνθέσεις του έχουν δημοσιευθεί σε γαλλικά περιοδικά, αλλά και η διαπίστωση ότι στην Ελλάδα διατίθενται ελάχιστοι πόροι για την χαρακτική.

¹⁷⁰ Περ. *Πανδώρα*, τχ. 352, 1 Οκτωβρίου 1863, σ. 343.

λον» —νεαρό καθισμένο ζευγάρι, το οποίο μεταμορφώνεται σε κρανίο.¹⁷¹ Ενδεικτική επίσης των δυνατοτήτων του είναι και η ολοσέλιδη σύνθεση με την αρχαιοπρεπώς ενδεδυμένη γυναίκα που άνοιγε τον δεμένο πρώτο τόμο του περιοδικού *Παρθενών*.¹⁷² Όλες οι ξυλογραφίες του αποκαλύπτουν τη στέρεη και βαθιά γνώση της τεχνικής, και διακρίνονται για την προσεγμένη σχεδίαση των μοτιβών, την επιτυχημένη φωτοσκίαση, την κομψότητα των χαράξεων — κάποιες θυμίζουν χαλκογραφίες, αφού οι πολύ λεπτές χαράξεις διασώζουν και τις παραμικρότερες ακόμα λεπτομέρειες των μορφών και του χώρου.

Η εικόνα έπαιξε σημαντικό ρόλο και στην ύλη των ημερολογίων που κυκλοφόρησαν καθόλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα.¹⁷³ Πρόκειται κατά κανόνα για καλαίσθητες πολυσέλιδες εκδόσεις με μεγάλη γκάμα θεμάτων: από πρωτότυπες και εκτενείς ιστορικές, αρχαιολογικές, λαογραφικές, θεολογικές, εθνολογικές ή γραμματολογικές μελέτες μέχρι ποιήματα, διηγήματα, μυθιστορήματα και θεατρικά έργα· και από επιστολές, απομνημονεύματα, περιηγητικές εντυπώσεις και βιογραφίες μέχρι βιβλιοκρισίες, στατιστικές πληροφορίες, επιστημονικές, καλλιτεχνικές και κάθε είδους ειδήσεις ή ακόμα ιατρικές και φυσικομαθηματικές παρουσιάσεις. Εξαιρετικής ποιότητας ήταν οι ένθετες ξυλογραφίες και λιθογραφίες ξένων χαρακτών, οι οποίες συνόδευαν τις σελίδες του *Εθνικού Ημερολογίου* (1861-1871) που εξέδιδε στο Παρίσι ο Μαρίνος Παπαδόπουλος Βρετός. Αντίθετα, Ελλήνων χαρακτών ήταν οι περισσότερες ξυλογραφίες που συμπεριλαμβάνονταν στο

¹⁷¹ «Το Παρόν και το Μέλλον», *Αττικόν Ημερολόγιον*, Αθήνα 1867, σ. 149.

¹⁷² Μια γυναίκα ντυμένη με αρχαιοπρεπή ενδυμασία, καθισμένη σε πρεβάζι, γράφει σε βράχο τα στοιχεία του περιοδικού. Στη δεξιά πλευρά της σύνθεσης παρουσιάζεται ένας δυνατός ήλιος να ανατέλλει, η θάλασσα και η ακτή με ένα δέντρο. Στα πόδια της γυναίκας βρίσκονται μοτίβα που πολύ συχνά συναντούμε σε όλες τις ξυλογραφίες τίτλου της περιόδου —άρπα, φύλλα χαρτιού και πάπυροι—, ενώ σε κορδέλα αναγράφονται τα βασικά θέματα του περιοδικού: ΜΟΥΣΙΚΗ - ΠΟΙΗΣΙΣ - ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΑ - ΠΟΙΚΙΛΙΑ.

¹⁷³ Βέρας Παπαδάκη, *Τα θαυμαστά ημερολόγια και οι εκδότες τους*, Αθήνα 1998. Βλ. ακόμα Μπίκας, 2004, σ. 335-350.

Αττικόν Ημερολόγιον (1867-1869, 1871-1890, 1896) του Ειρηναίου Ασωπίου, στο *Αθηναϊκόν Ημερολόγιον* του Φραγκίσκου Πρίντεζη (1880-1888) και στην πρώτη περίοδο της *Ποικίλης Στοάς* (1881-1899) του Ιωάννη Α. Αρσένη. Απόψεις μνημείων, αρχιτεκτονήματα, τοπία καθώς και προσωπογραφίες ήταν τα πιο προσφιλή θέματα των εικόνων που δημοσιεύονταν σε αυτά. Πλούσια ήταν η εικονογράφηση της *Νέας Ελλάδος* (*Εικονογραφημένου Εθνικού Ημερολογίου*, 1894, 1896) του Γεωργίου Δροσίνη με τη συνεργασία του Γ. Κασδόνη, αλλά και του δημοφιλούς *Ετησίου Ημερολογίου* (χρονογραφικού, φιλολογικού και γελοιογραφικού) του Κωνσταντίνου Φ. Σκόκου, η έκδοση του οποίου ξεκίνησε το 1886 και διήρκησε επί τριάντα τρία χρόνια. Εκτός από χαρακτηριστικά, εξέχουσα θέση, με την πάροδο του χρόνου, κατείχαν οι ολοσέλιδες φωτογραφίες καλλιτεχνικών έργων και η δουλειά των πιο σημαντικών σκιτσογράφων και γελοιογράφων.

Ετήσιοι σχολικοί διαγωνισμοί 1845-1865

Στο τέλος κάθε σχολικού, «καλλιτεχνικού», σύμφωνα με τον προσδιορισμό του Καυταντζόγλου, έτους οι μαθητές συμμετείχαν στους διαγωνισμούς του Σχολείου. Η καθιέρωση ετήσιων διαγωνισμών, με πρότυπο αντίστοιχους διαγωνισμούς στις ευρωπαϊκές ακαδημίες καλών τεχνών, αποτέλεσε πρωταρχικό στόχο του Καυταντζόγλου, ο οποίος υπερασπιζόταν την αξία του νέου θεσμού, που διασφάλιζε την άμιλλα, την αξιοκρατία, την ομαλή λειτουργία του Σχολείου, την άμεση και ταχύτατη πρόοδο των τεχνών.¹⁷⁴ Τα θέματα ορίζονταν από το συμβούλιο των καθηγητών και

¹⁷⁴ Διεξοδικά για τους διαγωνισμούς, βλ. Μπίρης, 1957, σ. 93-96· Μπόλης, 2000, σ. 31-32. Οι διαγωνισμοί που, σύμφωνα με τα λεγόμενα του Καυταντζόγλου το 1847, αποτελούσαν το «βέβαιον τούτο και ελατήριον μέσον της των μαθητών προόδου» ξεκίνησαν το σχολικό έτος 1844-45 και αφορούσαν αποκλειστικά στα καλλιτεχνικά μαθήματα. Τα θέματα και ο τρόπος διεξαγωγής τους καθορίζονταν ύστερα από συνεδρίαση των διδασκόντων, υπό την προεδρία του διευθυντή, και από την έγκριση με σχετικό διάταγμα του Υπουργείου των Εσωτερικών. Δικαίωμα συμμετοχής είχαν οι

εγκρίνονταν από το Υπουργείο των Εσωτερικών, ενώ οι κριτικές επιτροπές απαρτίζονταν από ξένους κυρίως καλλιτέχνες και «ειδικούς», που ο Καυταντζόγλου θεωρούσε ως τους δόκιμους κριτές και τους αδιάψευστους μάρτυρες της «αναγεννωμένης ελληνικής τέχνης», αυτούς που με την παρουσία και την κρίση τους πιστοποιούσαν την πρόοδο που συντελούνταν στον χώρο του Πολυτεχνείου.¹⁷⁵

Στους διαγωνισμούς της ξυλογραφίας και της χαλκογραφίας οι μαθητές καλούνταν να αντιγράψουν, όπως και στις παραδόσεις, αγγλικές ή γαλλικές ξυλογραφίες και χαλκογραφίες, και,

---

μαθητές οι οποίοι παρακολουθούσαν τακτικά και χωρίς απουσίες την τάξη τους κατά τη διάρκεια του σχολικού έτους, καθώς και εκείνοι που, αν και είχαν εκπληρώσει τον προβλεπόμενο χρόνο σπουδών, εξακολουθούσαν την εκπαίδευση και την εξάσκηση τους στον χώρο του Σχολείου. Το 1856, δέκα περίπου χρόνια μετά την καθιέρωση των διαγωνισμών, ο Καυταντζόγλου στον *Λόγο* του εμφάνιζε την «εντυπωσιακή» πρόοδο του Πολυτεχνείου ως συνέπεια του θεσμού των διαγωνισμών: με «την σύστασιν [...] των διαγωνισμών, εισαχθείσης της ευγενούς αμίλλης, και διατηρηθείσης όσον οίον τε της δικαίας και απροσωπολήπτου διανομής των βραβείων εις τους διαγωνιζομένους, εδυνήθη η σχολή να φθάση κατά μικρόν εις τοιούτον βαθμόν ενεργείας». Η έννοια της πρόόδου της τέχνης, κατά τον Καυταντζόγλου, είναι άμεσα συνδεδεμένη με την έννοια του διαγωνισμού, και αυτό το καταδεικνύει με κάθε ευκαιρία, όχι μόνο με επιχειρήματα αλλά και με παραδείγματα από την τέχνη της αρχαίας Ελλάδας, της Αναγέννησης και της σύγχρονης εποχής. Βλ. Καυταντζόγλου, 1847, σ. 9· Καυταντζόγλου, 1857, σ. 6, 7, 33-35. Βασικό αίτημα του Καυταντζόγλου ήταν η θεσμοθέτηση και ενός ετήσιου διαγωνισμού για τους αποφοίτους του Πολυτεχνείου, με σκοπό την αποστολή των ικανότερων αποφοίτων σε ευρωπαϊκές ακαδημίες καλών τεχνών, και ιδιαίτερα σε αυτήν της Ρώμης, για μετεκπαίδευση. Πρώτине, δηλαδή, τη δημιουργία ενός αντίστοιχου με το «Βραβείο της Ρώμης» θεσμού, που είχε καθιερώσει η Γαλλική Ακαδημία των Τεχνών. Βλ. Καυταντζόγλου, 1857, σ. 28-29· Καυταντζόγλου, 1858, σ. 21.

¹⁷⁵ Για τη σύνθεση των κριτικών επιτροπών, βλ. Μπίρης, 1957, σ. 94· Μπόλης, 2000, σ. 32-33. Στα πρώτα καλλιτεχνικά έτη συμμετείχαν και οι καθηγητές και οι διδάσκαλοι του Σχολείου, οι οποίοι όμως στη συνέχεια αποκλείστηκαν για τη διασφάλιση της, όσο το δυνατόν, αντικειμενικότητας και την εξάλειψη φαινομένων ευνοιοκρατίας. Στις επιτροπές προήδρευε ο διευθυντής, που είχε αποποιηθεί το δικαίωμα ψήφου, ενώ συμμετείχε και εκπρόσωπος του Υπουργείου των Εσωτερικών, και αυτός χωρίς δικαίωμα ψήφου, περιορισμένος στα καθήκοντα του εφόρου της ψηφοφορίας και της εξαγωγής των αποτελεσμάτων. Στις σημειώσεις που ακολουθούν και αναφέρονται διεξοδικά σε κάθε καλλιτεχνικό έτος της περιόδου 1844-62 καταγράφονται τα ονόματα των μελών των επιτροπών.

πιο σπάνια, «εκ του φυσικού» γύψινα εκμαγεία γλυπτών της αρχαίας τέχνης ή πίνακες ζωγραφικής, ώστε να αποδείξουν τη δεξιοτεχνία τους στην τεχνική αλλά και την ακρίβεια και την ποιότητα του σχεδίου τους, τη φυσικότητα με την οποία απέδιδαν τα θέματα. Τα βραβεία (πρώτα και δεύτερα) ήταν η χορήγηση μηνιαίων υποτροφιών για το επόμενο ακαδημαϊκό έτος.¹⁷⁶ Για τη χαρακτηριστική η αξία τους κυμαινόταν από 8 έως 22 δρχ. τον μήνα, ανάλογα με την τάξη. Όταν το μάθημα της ξυλογραφίας έγινε τριετές και στη συνέχεια τετραετές, οι διαγωνισμοί στις δύο κατώτερες τάξεις γίνονταν συνήθως «επί τιμή», χωρίς να δίνονται χρηματικές αμοιβές, με κάποιες ωστόσο εξαιρέσεις, όταν ο προϋπολογισμός του Σχολείου το επέτρεπε. Ένα άλλο είδος υποτροφίας, που κάποιοι αριστούχοι μαθητές και απόφοιτοι εξασφάλιζαν, ήταν η δυνατότητα να διδάξουν με κάποια αμοιβή στις κατώτερες τάξεις. Έτσι το 1860 στις μισθολογικές καταστάσεις

¹⁷⁶ Για τις υποτροφίες, βλ. Μπίρης, 1957, σ. 96-98· Μπόλης, 2000, σ. 33-34. Το ποσό των υποτροφιών ήταν αρχικά περίπου 300 δρχ. και στη συνέχεια ανέβηκε στις 500 δρχ. μηνιαίως, ενώ από το 1848 οι υποτροφίες έγιναν ανάλογες του αριθμού των μαθημάτων και των τάξεων που αντιστοιχούσαν σε αυτά, και χορηγούνταν κυρίως στους δύο πρώτους νικητές των διαγωνισμών. Μόνιμο αίτημα του Καυταντζόγλου ήταν η αύξηση των υποτροφιών και η, όσο γινόταν, μεγαλύτερη οικονομική ενίσχυση των μαθητών, ιδιαίτερα των απόρων. Είναι ενδεικτική η συγκινησιακά φορτισμένη αίτηση του ορφανού και απόρου, «ευπειθεστάτου», όπως υπογράφει, Γεωργίου Παπαγεωργίου προς το Υπουργείο των Εσωτερικών στις 14 Αυγούστου 1844 προκειμένου να καταταχθεί υπότροφος του Πολυτεχνείου στη ζωγραφική και την ξυλογραφία (Αρχείο Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου): «Ο ευσεβάστως υποφαινόμενος, ορφανός από πατέρα και μητέρα, εκ πατρίδος Ξηροχωρίου του Δήμου Ιστιαίων, πένης υστερούμενος και αυτού του επιουσίου άρτου, αναφέρω ότι, έχων μικράν τινά ιδέαν της ζωγραφικής και ξυλογραφίας και επιθυμών να τελειοποιηθώ εις τας αυτάς επιστήμας αλλά μην έχοντας τους τρόπους, παρακαλώ το Σ. τούτο υπουργείον να ευαρεστηθή και διατάξη ώστε να καταταχθώ υπότροφος εις το Σχολείον του Β. Πολυτεχνείου, και τοιουτοτρόπως να δυνηθώ να τελειοποιηθώ εις τας αυτάς επιστήμας διά να δύναμαι μετά τούτο να πορίζομαι τα προς το ζην αναγκαία.

»Είμαι εύελπις ότι η φιλόανθρωπος ψυχή του εκλαμπροτάτου Κ. υπουργού δεν αμφιβάλλω [sic] ότι θέλη με αφήση αποτυχών [sic] της αιτήσεώς μου ταύτης, αλλά μάλλον ελπίζω ότι θέλη παραδεχθή αυτήν και κατατάξη, ως είρισται, νέον έκθυμον και απροστάτευτον εις το Σχολείον, και του οποίου οι γονεείς έπεσαν μαχόμενοι υπέρ της πατρίδος».

συναντάμε και το όνομα του Ροβέρτου, ο οποίος εμφανίζεται να διδάσκει το μάθημα της ξυλογραφίας ως βοηθός του Αγαθάγγελου.¹⁷⁷

Με τη λήξη των διαγωνισμών, κάθε έτος, ο Καυταντζόγλου διοργάνωνε έκθεση με έργα των μαθητών και καθηγητών, την οποία τιμούσαν με την παρουσία τους οι βασιλείς και πολλοί επίσημοι. Στις εκθέσεις, εκτός από τους μαθητές και τους καθηγητές του Σχολείου, μπορούσαν να παρουσιάσουν έργα τους και δόκιμοι καλλιτέχνες που ζούσαν και εργάζονταν στην Αθήνα, απόφοιτοι του Σχολείου, τεχνίτες («βιομήχανοι», που εξέθεταν δείγματα των «εργοστασίων» τους), ακόμα και κυρίες της «καλής» αθηναϊκής κοινωνίας. Σε μια Αθήνα όπου απουσίαζαν σχεδόν ολοκληρωτικά οι καλλιτεχνικές εκδηλώσεις, οι εκθέσεις του Πολυτεχνείου ήταν ίσως η μοναδική ευκαιρία που είχαν οι καλλιτέχνες να δείξουν τα έργα τους σε ένα ευρύτερο κοινό. Η κάθε έκθεση παρουσιαζόταν από τον Καυταντζόγλου ως ένα μικρό αλλά σημαντικό βήμα για την πρόοδο των τεχνών και την επάνοδο «της μεταναστευούσης ελληνικής τέχνης εις την πατρίδα αυτής».¹⁷⁸ Την ημέρα της έναρξης αυτών των εκθέσεων, μέσα σε ένα υποβλητικό, εξεζητημένο και θεατρικό περιβάλλον,¹⁷⁹ ο διευθυντής, με επισημότητα και χαρακτηριστικό στόμφο, εκφωνούσε

¹⁷⁷ Μπίρης, 1957, σ. 98.

¹⁷⁸ Συνολικά, την περίοδο διεύθυνσης του Σχολείου από τον Καυταντζόγλου, πραγματοποιήθηκαν 14 εκθέσεις. Η αριθμότητά τους ξεκινάει από το 1845: η πρώτη «επίσημη» έκθεση αντιστοιχεί στο «Α' Καλλιτεχνικόν έτος» (σχολικό έτος 1844-45), όταν το Πολυτεχνείο άρχισε να λειτουργεί με ένα διαμορφωμένο πρόγραμμα σπουδών. Μέχρι και το 1856, οι εκθέσεις κρατούν μια κανονικότητα — με κάποιες εξαιρέσεις: αρχικά πραγματοποιούνταν τον Ιούλιο, με τη λήξη της σπουδαστικής περιόδου και των διαγωνισμών, και από το 1850 το φθινόπωρο. Η έναρξή τους ανακοινωνόταν στο αθηναϊκό κοινό από τη Διεύθυνση του Πολυτεχνείου μέσω του Τύπου και η διάρκειά τους κυμαινόταν από δεκαπέντε ημέρες έως ένα μήνα ή και περισσότερες. Μετά το 1856, πραγματοποιήθηκε μόνο μία έκθεση — η τελευταία — το 1858 (σχολικό έτος 1856-57). Αναλυτικά για τις εκθέσεις βλ. Μπίρης, 1957, σ. 98· Μπόλης, 2000, σ. 34-35, 38-39.

¹⁷⁹ Στην εφ. Αθηνά (8 Δεκεμβρίου 1856) διασώζεται μία μοναδική περιγραφή της ημέρας των εγκαινίων των ετήσιων εκθέσεων. Η περιγραφή, μολονότι αναφέρεται

τους περίφημους *Λόγους* του, χαιρέτιζε την επιστροφή των τεχνών στην αρχαία κοιτίδα τους, μιλούσε για τη «γεωμετρική» πρόοδο που συντελούνταν στο Πολυτεχνείο, παρέδιδε μαθήματα, αρθρώνοντας έναν θεωρητικό λόγο για την τέχνη.¹⁸⁰ Η «αξιωματική» ανωτερότητα και υπεροχή της αρχαίας ελληνικής τέχνης, η πίστη στους αιώνιους κανόνες της και στην αυστηρή, χωρίς παρεκκλίσεις, τήρησή τους, η τέχνη γενικότερα ως έκφραση και δείκτης πολιτισμού, η σπουδή των τεχνών και η καλλιτεχνική καλλιέργεια ως παράγοντες κοινωνικής προόδου, η σύζευξη ηθικών και καλλιτεχνικών αξιών, η αναγκαιότητα συνδυασμού θεωρητικής κατάρτισης και πρακτικής εφαρμογής, αποτελούσαν μερικά από τα θέματα που ανέλυε και αποδείκνυε με πλήθος επιχειρημάτων και παραδειγμάτων ο Καυταντζόγλου. Ταυτόχρονα, παρουσίαζε διεξοδικά όλα εκείνα τα στοιχεία που αφορούσαν την ετήσια λειτουργία του Σχολείου, τις εξαιρετικές επιδόσεις των μαθητών. Οι *Λόγοι* του φανερώνουν την πρόθεση και τη φιλοδοξία του να διαδραματίσει ενεργό και πρωταρχικό ρόλο και να

στην έκθεση του 1856, είναι ενδεικτική του τελετουργικού και της μεγαλοπρέπειας που επικρατούσε και στις προηγούμενες αλλά και στις επόμενες διοργανώσεις: Ο βασιλιάς Όθων καθόταν σε θρόνο, ανάμεσα σε δύο μεγάλους μαρμάρινους λυχνιστάτες, έργα του Κρίστιαν Ζίγκελ, που είχαν εκτεθεί και βραβευτεί στην Παγκόσμια Έκθεση του Παρισιού το 1855· λίγο πιο πίσω βρίσκονταν οι επίσημοι και συμμετρικά, γύρω-γύρω, στην αίθουσα ήταν τοποθετημένα γύψινα αντίγραφα έργων κυρίως της κλασικής αρχαιότητας· ο διευθυντής εκφωνούσε τον πανηγυρικό λόγο σε ειδικά διαμορφωμένο βήθο, ανάμεσα στα αγάλματα της Αιγυπτιακής Αθηνάς και της Αφροδίτης της Μήλου.

¹⁸⁰ Ο Καυταντζόγλου κατηγορήθηκε ότι δεν ήταν ο ίδιος ο συντάκτης των *Λόγων*, τους οποίους «παρεσκεύαζεν άλλος τις επί αγυρτεία και κακοηθεία επίσημος ανήρ» (εφ. *Εθνόφυλαξ*, 6 Δεκεμβρίου 1862). Ο Μπίρης, 1957 (σ. 148-149) υποθέτει ότι ο συγγραφέας των *Λόγων* του Καυταντζόγλου ήταν ο καθηγητής της Καλλιτεχνολογίας και Μυθολογίας στο Σχολείο Γρηγόριος Γ. Παππαδόπουλος. Γενικά για τους *Λόγους* του Καυταντζόγλου, βλ. Φιλιππίδης, 1995, σ. 133 κε., όπου εκτενής παρουσίαση και σχολιασμός τους· Μπόλης, 2000, σ. 35-38· Φανής Σπαχίδου, *Τέχνη και Ιδεολογία. Οι Λόγοι του Λύσανδρου Καυταντζόγλου στο Πολυτεχνείο, 1845-1862*, δακτυλογραφημένη μεταπτυχιακή εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1994. Στις σημειώσεις που ακολουθούν και αναφέρονται διεξοδικά σε κάθε σχολικό έτος της περιόδου 1844-62 παρουσιάζεται επιγραμματικά το περιεχόμενο του καθενός *Λόγου*.

παρέμβει άμεσα στη διαμόρφωση της τέχνης του νεοσύστατου κράτους. Παράλληλα συνιστούν μοναδικής αξίας πηγές για την εικαστική ζωή της οθωνικής περιόδου, για την κατεύθυνση που δόθηκε στις καλλιτεχνικές σπουδές και για τις προσπάθειες του να θέσει ακαδημαϊκές βάσεις σε ένα «υποτυπώδες» σχολείο καλλιτεχνικής εκπαίδευσης, όπως ήταν το Πολυτεχνείο εκείνα τα χρόνια.

Τα στοιχεία που ακολουθούν αποτελούν λεπτομερή καταγραφή για τη διδασκαλία της χαρακτηριστικής, τους μαθητές, τους διαγωνισμούς και τις υποτροφίες την περίοδο που δίδαξε ο Αγαθάγγελος και προέρχονται, κατά κύριο λόγο, από το φακέλου του Αρχείου του Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου και τους Λόγους του Καυταντζόγλου, αλλά και από τον αθηναϊκό ημερήσιο και περιοδικό Τύπο της εποχής – κυρίως τη συστηματική δημοσίευση ξυλογραφιών των μαθητών αρχικά στην *Ευτέρπη* και στη συνέχεια στην *Πανδώρα*, καθώς τα δύο αυτά περιοδικά επιδίωκαν και εξασφάλιζαν συνεργασία με τους καλύτερους. Από το 1850 δημοσιεύονται στην *Πανδώρα* οι βραβευμένες στους διαγωνισμούς ξυλογραφίες, συνθέτοντας μια αρκετά ολοκληρωμένη εικόνα για την πρόοδο των μαθητών.

1845 (σχολικό έτος 1844-45).¹⁸¹ Στην τάξη της ξυλογραφίας (θέμα *Άνθος λείριον*) με το πρώτο βραβείο τιμήθηκε ο Γ.Α. Γραμμανδά-

¹⁸¹ Την κριτική επιτροπή των διαγωνισμών (Ιούνιος 1845) αποτελούσαν ο «υπότροφος αρχιτέκτων της εν Πετρούπολει ακαδημίας των καλών τεχνών Μονιγέτης», οι αρχιτέκτονες E. Ridel, Δημήτριος Ζέζος, ο γλύπτης Κρίστιαν Ζίγκελ, ο ζωγράφος Ραφαέλο Τσέκολι, και οι καθηγητές/διδάσκαλοι του Σχολείου (Γεώργιος και Φίλιππος Μαργαρίτης, Αλέξανδρος Σούτσος, Γρηγόριος Γ. Παππαδόπουλος Αγαθάγγελος Τριανταφύλλου). Τα εγκαίνια της έκθεσης πραγματοποιήθηκαν με επισημότητα στις 22 Ιουλίου 1845, παρουσία του βασιλιά Όθωνα, του πρωθυπουργού Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου, των πρεσβευτών της Γαλλίας, της Αυστρίας και της Ισπανίας, επισήμων και πλήθους κόσμου. Τον πανηγυρικό της ημέρας εκφώνησε ο Γρηγόριος Γ. Παππαδόπουλος. Στον Λόγο του, που προκάλεσε αίσθηση ώστε ο Όθων να ζητήσει αντίτυπό του, ο Παππαδόπουλος συγκρίνει τον ελληνικό με τους άλλους αρχαίους πολιτισμούς, επικεντρώνεται στην αδιάκοπη συνέχεια της ελληνικής τέχνης και τις αντανakλάσεις της μέσα στους αιώνες, καταδεικνύει τη σημασία του Πολυτεχνείου,

νης¹⁸² και με το δεύτερο ο Θ. Γεωργιάδης.

1846 (σχολικό έτος 1845-46).¹⁸³ Στους διαγωνισμούς της πρώτης τάξεως (θέμα *Στέφανος εκ δάφνης*) οι Μ. Άκακος και Η.Γ. Μελαχούρης ισοψήφισαν και μοιράστηκαν το ποσό που προβλεπόταν για τους δύο πρώτους νικητές (25 δρχ.). Στους διαγωνισμούς της δευτέρας τάξεως (θέμα *Σύμβολον μελλούσης αναστάσεως*) με το πρώτο βραβείο (18 δρχ.) τιμήθηκε ο Γ.Α. Γραμμανδάνης,¹⁸⁴ εξα-

---

την αξία της καλλιτεχνικής εκπαίδευσης και τη σύζευξη καλλιτεχνικών και ηθικών αξιών, αναφερόμενος επίσης εκτενέστατα στη λειτουργία και στις ανάγκες του Σχολείου. Στην έκθεση, εκτός από τους βραβευμένους, συμμετείχαν και οι εξής μαθητές της Ξυλογραφίας: Περ. Δημητρίου, Γ. Μαριόπουλος, Π. Νικολάου, Ε. Χαραλάμπης, Α.Ν. Καλβοκορέσης, Μ. Ακακος, Δ. Κρίτης, Χ. Κονσίδης, Β. Κτενάς, Π. Βασιλείου και Δ. Βρουσιάνος. Βλ. *Λόγος περί του Ελληνικού Πολυτεχνείου συνταχθείς υπό Γ.Γ. Παπαδοπούλου, εκφωνηθείς δε κατά την επέτειον της εκθέσεως τελετήν*, Αθήνα 1845. Βλ. ακόμα εφ. *Αθηνά*, 12 και 15 Αυγούστου 1845· Μπίρης, 1957, σ. 79-84· Φιλιππίδης, 1995, σ. 136-137· Μπόλης, 2000, σ. 295-296.

¹⁸² Η Ξυλογραφία *Ευαγγελισμός* του Γραμμανδάνη, που δημοσιεύθηκε στο περ. *Πανδώρα* μερικά χρόνια αργότερα, μάλλον ταυτίζεται με το βραβευμένο έργο. Απεικονίζεται ο αρχάγγελος να κρατάει κρίνο και σταυρό, τη στιγμή που σπεύδει να αναγγείλει τη χαρμόσυνη είδηση της άμωμης σύλληψης στην Παναγία. Με σιγουριά υποθέτουμε ότι αντιγράφει μικρογραφία από ξενόγλωσση, ιταλική ίσως, έκδοση. Βλ. «Ξυλογραφία», περ. *Πανδώρα*, τχ. 25, 1 Απριλίου 1851, σ. 604. Για τις βραβευμένες Ξυλογραφίες των σπουδαστών του Πολυτεχνείου και τα πρότυπά τους βλ. Γεωργιάς Μεταξά, *Βραβεία χαρακτηριστικής δημοσιευμένα στο περιοδικό «Πανδώρα» (1850-1872). Επισημάνση και πρότυπα*, δακτυλογραφημένη σεμιναριακή εργασία Α΄ κύκλου, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2007.

¹⁸³ Την κριτική επιτροπή των διαγωνισμών (Ιούνιος 1846) αποτελούσαν οι αρχιτέκτονες Α. Pacard, Α. Chaudet, C. Hansen, E. Schaubert, ο Άγγλος «χωρογράφος» Γ. Νόλσιος, κάποιος Γάλλος φιλότεχνος ονόματι Sabatière, καθώς και οι καθηγητές και οι διδάσκαλοι του Πολυτεχνείου. Τα εγκαίνια της έκθεσης πραγματοποιήθηκαν στις 20 Ιουλίου 1846, με την παρουσία του βασιλιά Όθωνα και πολλών επισήμων. Η ανωτερότητα της αρχαίας ελληνικής τέχνης και τα μνημεία της ως οι μόνοι «κανόνες και διδάσκαλοι» της αληθινής τέχνης ήταν το θέμα του *Λόγου* που εκφώνησε ο Κουταντζόγλου. Στην έκθεση, εκτός από τους βραβευμένους στους διαγωνισμούς, Ξυλογραφίες εξέθεσαν και οι Β. Κτενάς, Δ. Κρίτζας, Περ. Σκιαδόπουλος, Π. Ηλιόπουλος και Π.Ι. Κέσκακ. Βλ. Κουταντζόγλου, 1846, σ. 12, 13, 14· εφ. *Η Ταχύπτερος Φήμη*, 22 Ιουλίου 1846· εφ. *Αθηνά*, 25 Αυγούστου, 5 Σεπτεμβρίου 1846· Φιλιππίδης, 1995, σ. 137-139· Μπόλης, 2000, σ. 297-300.

¹⁸⁴ Η βραβευμένη Ξυλογραφία του, μαζί με Ξυλογραφίες άλλων μαθητών, εικονογραφούν το κείμενο «Ξυλογραφία», που δημοσιεύεται στο περ. *Πανδώρα*, τχ. 25, 1

σφαλίζοντας απόλυτη πλειοψηφία, και με το δεύτερο (12 δρχ.) ο Θ. Γεωργιάδης.

1847 (σχολικό έτος 1846-47).¹⁸⁵ Στους διαγωνισμούς της πρώτης «κατωτέρας» τάξεως (θέμα *Γαλλικός αλέκτωρ*) με το πρώτο βραβείο (12 δρχ.) τιμήθηκε ο Π. Σκιαδόπουλος, με το δεύτερο (10 δρχ.) ο Π.Ι. Κέσκακας, και με το τρίτο (8 δρχ.) ο Ι. Καλλισπέρης. Στους διαγωνισμούς της δευτέρας «ανωτέρας» τάξεως (θέμα *Ιπποκόμος οδηγών ίππων*, αντιγραφή από ξυλογραφία) με το πρώτο βραβείο (17 δρχ.) τιμήθηκε ο Η.Γ. Μελαχούρης¹⁸⁶ και με το δεύτερο (13 δρχ.) ο Θ. Γεωργιάδης. Αναφέρεται επίσης και μία τάξη «των αρχαρίων», στην οποία ως θέμα δόθηκε *Στέφανος* (αντιγραφή από ξυλογραφία). Για την τάξη αυτή δεν προβλέπονταν χρηματικά έπαθλα· με το πρώτο βραβείο τιμήθηκε ο Μ. Πρακτικίδης και με το δεύτερο ο Απ. Βούσουλας.

1848 (σχολικό έτος 1847-48).¹⁸⁷ Στους διαγωνισμούς της πρώτης τάξεως (θέμα *Αλεκτρυνών*, αντιγραφή από ξυλογραφία) με το

Απριλίου 1851, σ. 604. Και σ' αυτήν τη σύνθεση του Γραμμανδάνη το πρότυπο ανάγεται σε ιταλικό πιθανότατα χαρακτηριστικό.

¹⁸⁵ Την κριτική επιτροπή των διαγωνισμών (Ιούνιος 1847) αποτελούσαν οι αρχιτέκτονες Α. Pacard, Ι. Μ. Tetaz, Α. Chaudet, Ε. Ridet, Ρ. Tomé και οι ζωγράφοι Α. Geger και Διονύσιος Τσόκος. Τα εγκαίνια της έκθεσης πραγματοποιήθηκαν στις 20 Ιουλίου 1847, με την παρουσία του βασιλιά Όθωνα και πολλών επισήμων. Ο *Λόγος* του Καυταντζόγλου επικεντρώθηκε στην έννοια της τέχνης γενικότερα ως έκφρασης πολιτισμού ενός έθνους και ως «βαθμομέτρου» της κοινωνικής προόδου. Στην έκθεση, εκτός από τους βραβευμένους μαθητές, εξέθεσαν ξυλογραφίες και οι Ι. Γιαλάφας, Χ. Ηλιάδης, Μ. Κόλυβας, Β. Κτενάς, Κ.Σ. Κοσμιδής, Κ. Νικολάου, Ν. Σαραντίδης, Μ. Πελεκάνος, Ο. Σωνιέρως και Π. Ψαράς. Βλ. Καυταντζόγλου, 1847, σ. 12, 13, 14, 16· εφ. *Η Ταχύπτερος Φήμη*, 21 Ιουλίου 1847· εφ. *Αιών*, 23 Ιουλίου 1847· εφ. *Αθηνά*, 21 Αυγούστου 1847· Φιλιππίδη, 1995, σ. 181· Μπόλης, 2000, σ. 301-304.

¹⁸⁶ Η βραβευμένη ξυλογραφία του, ως μια εκ των εικόνων των «νέων ελλήνων ξυλογράφων», εικονογραφεί το κείμενο «Ξυλογραφία», που δημοσιεύεται στο περ. *Πανδώρα*, τχ. 25, 1 Απριλίου 1851, σ. 605.

¹⁸⁷ Την κριτική επιτροπή των διαγωνισμών (Ιούνιος 1848) αποτελούσαν οι αρχιτέκτονες Ε. Ridet, C. Hansen, Ε. Schaubert, Ρ. Dubuisson και Ι. Strom. Τα εγκαίνια της έκθεσης πραγματοποιήθηκαν στις 25 Ιουλίου 1848, με την παρουσία του βασιλιά Όθωνα, υπουργών και πολλών επισήμων. Κεντρικό θέμα του *Λόγου* που εκφώνησε ο Καυταντζόγλου ήταν η προέλευση της ελληνικής τέχνης, η απόδειξη ότι αυτή «πρέ-

πρώτο βραβείο (10 δρχ.) τιμήθηκε ο Γ. Βουλίκης,¹⁸⁸ με το δεύτερο (7 δρχ.) ο Κ.Σ. Κοσμίδης, και με το τρίτο (6 δρχ.) ο Μ. Πελεκάνος. Στους διαγωνισμούς της δευτέρας τάξεως (θέμα *Άγιος Χρυσόστομος*, αντιγραφή από ξυλογραφία) με το πρώτο βραβείο (11 δρχ.) τιμήθηκε ο Γ.Ι. Βιδάλης¹⁸⁹ και με το δεύτερο (8 δρχ.) ο Απ. Βούσουλας.

1849 (σχολικό έτος 1848-49).¹⁹⁰ Στους διαγωνισμούς της πρώτης τάξεως (θέμα *Αρτόκαρπος*, αντιγραφή από ξυλογραφία)¹⁹¹ με το

πει να νομίζονται των πρώτων κατοίκων της Ελλάδος γνήσιον αποκύημα», αντικρούοντας με επιχειρήματα διάφορες θεωρίες της εποχής, που εντόπιζαν συγγένειες και ομοιότητες ανάμεσα σε ελληνικά και αιγυπτιακά μνημεία. Στην έκθεση ο Αγαθάγγελος Τριανταφύλλου εξέθεσε «μέγαν σταυρόν γεγλυμμένον κατά το εν τω Αγίω Ορει εργαστήριον», ενώ παρουσιάστηκαν και διάφορες άλλες ξυλογραφικές σπουδές μαθητών, εκτός από τις βραβευμένες. Βλ. Καυταντζόγλου, 1848, σ. 30, 31, 32· εφ. *Η Ταχύπτερος Φήμη*, 29 Ιουλίου 1848· εφ. *Αθηνά*, 3 Αυγούστου 1848· Φιλιππίδης, 1995, σ. 182-184· Μπόλης, 2000, σ. 305-308· Μπόλης - Παυλόπουλος, 2003, σ. 25.

¹⁸⁸ Ανυπόγραφη ξυλογραφία με θέμα *Γαλλικό αλέκτορα* εικονογραφεί το κείμενο «Ξυλογραφία», που δημοσιεύεται στο περ. *Πανδώρα*, τχ. 25, 1 Απριλίου 1851, σ. 605. Στο κείμενο ο ξυλογράφος αναγράφεται λανθασμένα ως Βουλίκης Β.

¹⁸⁹ Η βραβευμένη ξυλογραφία του ταυτίζεται με εκείνη που έχει αντίστοιχο θέμα και εικονογραφεί το κείμενο «Ξυλογραφία», περ. *Πανδώρα*, τχ. 27, 1 Μαΐου 1851, σ. 658. Το πρότυπό της πρέπει να προέρχεται από κάποιο ψυχωφελές μονόφυλλο της εποχής, ενώ ως προς τη γενικότερη τυπολογία φαίνεται ότι παραπέμπει στον *Άγιο Κωνσταντίνο τον Υδραίο* του Αγαθάγγελου Τριανταφύλλου.

¹⁹⁰ Την κριτική επιτροπή των διαγωνισμών (Ιούνιος 1849) αποτελούσαν οι αρχιτέκτονες E. Ridel, P. Dubuisson και C. Hansen. Τα εγκαίνια της έκθεσης πραγματοποιήθηκαν στις 24 Ιουλίου 1849, με την παρουσία του βασιλιά Όθωνα, υπουργών και πολλών επισήμων. «Ο σκοπός της των τεχνών σπουδής και η επιρροή αυτών επί την υλικήν και ηθικήν ανάπτυξιν του εν τη κοινωνία πολιτισμού» ήταν το θέμα του *Λόγου* του Καυταντζόγλου. Στην έκθεση, εκτός από τις βραβευμένες ξυλογραφίες, παρουσιάστηκαν και ξυλογραφικές σπουδές άλλων μαθητών, ενώ ο Αγαθάγγελος Τριανταφύλλου εξέθεσε «εγκόλπιον μέγα εκ διαφόρων αναγλύφων γεγλυμμένων επί πύξου κατά το εν τω Αγίω Ορει εργαστήριον ή μάλλον κατά την Βυζαντινήν τέχνην· έτι δε και ανάγλυφον ομοίως εκ πύξου, κατά μίμησιν των εν τω Θησειώ αναγλύφων Ελληνικής τέχνης». Βλ. Καυταντζόγλου, 1849, σ. 19, 20, 21· εφ. *Η Ταχύπτερος Φήμη*, 25 Ιουλίου 1849· εφ. *Αθηνά*, 25 και 28 Ιουλίου 1849· εφ. *Αιών*, 30 Ιουλίου 1849· Φιλιππίδης, 1995, σ. 184-186· Μπόλης, 2000, σ. 309-312· Μπόλης - Παυλόπουλος, 2003, σ. 25.

¹⁹¹ Μια ανυπόγραφη ξυλογραφία με αυτό το θέμα εικονογραφεί το κείμενο «Αρτοκαρπέαι» που δημοσιεύεται στο περ. *Πανδώρα*, τχ. 35, 1 Σεπτεμβρίου 1851, σ. 847-848. Πιθανότατα πρόκειται για ένα από τα βραβευμένα έργα.

πρώτο βραβείο τιμήθηκε ο Χρ. Παναγιώτου και με το δεύτερο ο Κ. Σκόρτης. Ο διαγωνισμός στην τάξη έγινε «απλώς επί τιμή», χωρίς να προβλέπονται χρηματικά έπαθλα για τους νικητές. Στους διαγωνισμούς της δευτέρας τάξεως (θέμα *Ξυλογράφημα κροκοδείλου σπαράσσοντος όφιν, φθείροντα τα ωά αυτού*, αντιγραφή από Ξυλογραφία) με το πρώτο βραβείο (10 δρχ.) τιμήθηκε ο Γ.Ι. Γεωργιάδης¹⁹² και με το δεύτερο (8 δρχ.) ο Μ. Πελεκάνος. Στους διαγωνισμούς της τρίτης τάξεως (θέμα *Ξυλογράφημα παριστών προσκυνητάς εν τη ερήμω, υπό δίψης κατατρυχωμένους*, αντιγραφή από Ξυλογραφία) με το πρώτο βραβείο (15 δρχ.) τιμήθηκε ο Π.Ι. Κέσκας¹⁹³ και με το δεύτερο (12 δρχ.) ο Η.Γ. Μελαχούρης.

1850 (σχολικό έτος 1849-50).¹⁹⁴ Στους διαγωνισμούς της πρώτης τάξεως (θέμα *Πελαργός ιστάμενος*) με το πρώτο βραβείο (10 δρχ.) τιμήθηκε ο Κ. Ψυλλιάκος¹⁹⁵ και με το δεύτερο (8 δρχ.) ο Γ.Σ. Πανα-

---

¹⁹² Η βραβευμένη Ξυλογραφία του δημοσιεύθηκε ως εικονογράφηση του άρθρου «Περί κροκοδείλου» στο περ. *Πανδώρα*, τχ. 23, 1 Μαρτίου 1851, σ. 555-556. Το πρότυπο της Ξυλογραφίας θα πρέπει να αναζητηθεί σε κάποια πραγματεία ζωολογίας ή ίσως σε κάποια εγκυκλοπαίδεια φυσικής ιστορίας της εποχής.

¹⁹³ Η βραβευμένη Ξυλογραφία του εικονογραφεί, μαζί με άλλες Ξυλογραφίες μαθητών, το άρθρο «Ξυλογραφία», που δημοσιεύεται στο περ. *Πανδώρα*, τχ. 27, 1 Μαΐου 1851, σ. 657. Το πρότυπο και σε αυτήν την περίπτωση είναι δυτικής προέλευσης.

¹⁹⁴ Την κριτική επιτροπή των διαγωνισμών (Ιούνιος 1850) αποτελούσαν ο αρχιτέκτονας F. Thomas και οι ζωγράφοι V. Marinelli, E. Ancarani και Διονύσιος Τσόκος. Τα εγκαίνια της έκθεσης πραγματοποιήθηκαν στις 15 Οκτωβρίου 1850, με την παρουσία υπουργών και επισήμων, ενώ ο βασιλιάς Όθωνας δεν παρέστη, επειδή απουσίαζε από την Αθήνα. Ο Λόγος του Καυταντζόγλου εστίαζε στη σημασία των διαγωνισμών και στους δωρητές του Σχολείου, τονίζοντας ταυτόχρονα την ανάγκη κρατικής ενίσχυσης και προστασίας των τεχνών. Στην έκθεση, εκτός από τις βραβευμένες Ξυλογραφίες, παρουσιάστηκαν και Ξυλογραφικές μελέτες άλλων μαθητών, ενώ ο Αγαθάγγελος Τριανταφύλλου εξέθεσε Ξυλόγλυπτο με θέμα τον Ευαγγελισμό της Θεοτόκου. Βλ. Καυταντζόγλου, 1850, σ. 7, 8, 15· εφ. *Η Ταχύπτερος Φήμη*, 10 Ιουνίου, 22 Ιουλίου 1850· εφ. *Αιών*, 14 και 18 Οκτωβρίου 1850· Φιλιππίδης, 1995, σ. 186· Μπόλης, 2000, σ. 313-316· Μπόλης - Παυλόπουλος, 2003, σ. 25.

¹⁹⁵ Η βραβευμένη Ξυλογραφία του εικονογραφεί το άρθρο «Πελαργός», που δημοσιεύεται στο περ. *Πανδώρα*, τχ. 28, 15 Μαΐου 1851, σ. 681. Το πρότυπό της θα πρέπει να αναζητηθεί σε κάποιο σύγγραμμα ή χαρακτηριστικό που υπήρχε στις συλλογές του Πολυτεχνείου. Η εικονογράφηση εκδόσεων με Ξυλογραφίες ζώων, πουλιών αλλά και

γιωτάκης. Στους διαγωνισμούς της δευτέρας τάξεως (θέμα *Ο Νώε προσάγων θυσίαν τω Θεώ, κατά τον Ν. Πουσίον*, αντιγραφή από ξυλογραφία) με το πρώτο βραβείο (15 δρχ.) τιμήθηκε ο Γ.Ι. Γεωργιάδης και με το δεύτερο (8 δρχ.) ο Κ.Σ. Κοσμίδης. Στους διαγωνισμούς της τρίτης τάξεως («απολυομένης») (θέμα *Αγιος Ιωάννης, κατά τον Γ. Πιλώνα*, αντιγραφή από ξυλογραφία) νικητής αναδείχθηκε ο Π. Σκιαδόπουλος, λαμβάνοντας το ποσό των 60 δρχ. ως «βραβείον εμψυχώσεως» —ήταν η μία και μοναδική φορά που δόθηκε ένα τέτοιο βραβείο... Στους διαγωνισμούς δεν συμμετείχαν οι βραβευμένοι των προηγούμενων ετών Η.Γ. Μελαχούρης και Π.Ι. Κέσκας, επειδή, σύμφωνα με τον Καυταντζόγλου, «ηκροώντο μαθημάτων εν τω Πανεπιστημίω».

1851 (σχολικό έτος 1850-51).¹⁹⁶ Στους διαγωνισμούς της πρώτης «κατωτέρας» τάξεως (θέμα *Ιάσων του Τορβάλσεν*) με το πρώτο

φυτών ήταν αρκετά διαδεδομένη στο β' μισό του 19ου αιώνα. Στη Γαλλία π. χ. υπήρχαν ξυλογράφοι που ειδικεύονταν στην απεικόνιση ζώων σε βιβλία φυσικής ιστορίας ή σε αντίστοιχες περιοδικές εκδόσεις.

¹⁹⁶ Όπως φαίνεται από σχετικά έγγραφα (Αρχείο Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου), ο Αγαθάγγελος δεν παρέλαβε τον μισθό του (λόγω ασθένειας;) ο ίδιος από τον Μάρτιο έως τον Σεπτέμβριο του 1851· δίπλα στο όνομά του υπογράφουν ο Ξενοφών Ιωαννίδης (Μάρτιος) και ο Λύσανδρος Καυταντζόγλου (Μάιος-Σεπτέμβριος). Μάλιστα τον Νοέμβριο του 1851, όπως είδαμε, τον αντικατέστησε, άρρωστο, στη διδασκαλία της ξυλογραφίας ο μαθητής του Γ.Α. Γραμμανδάνης. Την κριτική επιτροπή των διαγωνισμών (Ιούνιος 1851) αποτελούσαν οι καλλιτέχνες V. Marinelli, G. Gotwa, Κωνσταντίνος Ιατράς, F. Vincenti και Delfico. Τα εγκαίνια της έκθεσης πραγματοποιήθηκαν στις 7 Οκτωβρίου 1851, με την παρουσία του βασιλιά Όθωνα, υπουργών και πολλών επισήμων. Η εκτενής παρουσίαση της Παγκόσμιας Έκθεσης του Λονδίνου του 1851 αποτέλεσε το κεντρικό θέμα του *Λόγου* του Καυταντζόγλου. Στην έκθεση παρουσιάστηκαν επίσης και άλλες ξυλογραφίες μαθητών, εκτός των βραβευμένων, ενώ ο Αγαθάγγελος Τριανταφύλλου εξέθεσε «εγκόλπιον παριστών την αγίαν Αλεξάνδραν και ποτήριον, έχον περίξ γεγλυμμένους τους δώδεκα Αποστόλους». Βλ. Καυταντζόγλου, 1851, σ. 10, 11, 15· «Η διεύθυνσις του Πολυτεχνείου», εφ. *Αθηνά*, 8 Οκτωβρίου 1851· εφ. *Αιών*, 10 Οκτωβρίου 1851· εφ. *Η Ταχύπτερος Φήμη*, 11 Οκτωβρίου 1851· Φιλιππίδης, 1995, σ. 186-188· Μπόλης, 2000, σ. 317-320· Μπόλης - Παυλόπουλος, 2003, σ. 25. Για τα ποσά των βραβείων, βλ. ακόμα έγγραφο «Περί διανομής υποτροφιών εις τους κατά τους διαγωνισμούς αριστεύσαντας μαθητάς του σχολείου των τεχνών», 1 Σεπτεμβρίου 1851 (Αρχείο Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου).

βραβείο (10 δρχ.) τιμήθηκε ο Ι. Λούβαρης¹⁹⁷ και με το δεύτερο (8 δρχ.) ο Γ.Ι. Βιδάλης. Στους διαγωνισμούς της δευτέρας «ανωτέρας» τάξεως (θέμα *Ιησούς Χριστός εσταυρωμένος*) με το πρώτο βραβείο (15 δρχ.) τιμήθηκε ο Γ.Σ. Παναγιωτάκης και με το δεύτερο (12 δρχ.) ο Αθ. Παναγιωτάκης.

1852 (σχολικό έτος 1851-52).¹⁹⁸ Στους διαγωνισμούς ξεχώρισαν, ανάμεσα σε άλλους μαθητές, οι Ν. Αρμάος¹⁹⁹ και Γ.Σ. Παναγιωτάκης,²⁰⁰ με ξυλογραφίες που είχαν ως θέμα *Αρχαίον αγγείον* και *Ιωνική παραστάδα* αντίστοιχα, αλλά και ο Ι. Λούβαρης.

1853 (σχολικό έτος 1852-53).²⁰¹ Στους διαγωνισμούς της πρώτης τάξεως (θέμα *Πελαργός ιστάμενος*) με το πρώτο βραβείο (5 δρχ.)

¹⁹⁷ Το 1853 δημοσιεύεται στο περ. *Πανδώρα*, τχ. 70, 15 Φεβρουαρίου 1853, σ. 514, η βραβευμένη στους διαγωνισμούς του σχολικού έτους 1850-51 ξυλογραφία του Ι. Λούβαρη, εικονογραφώντας το άρθρο «Περί της εν τω Πολυτεχνείω εκθέσεως». Το πρότυπό της είναι το ομότιτλο γλυπτό του κορυφαίου Δανού κλασικιστή γλύπτη Bertel Thorwaldsen (1770-1844), που αποτελούσε σημείο αναφοράς αλλά και σημαντική επιρροή για τους Έλληνες κλασικιστές γλύπτες της περιόδου, όπως ο Λεωνίδας Δρόσης.

¹⁹⁸ Οι διαγωνισμοί πραγματοποιήθηκαν τον Ιούνιο του 1852, ενώ η έναρξη της έκθεσης στις 12 Δεκεμβρίου 1852, με την παρουσία του βασιλιά Όθωνα, υπουργών και πολλών επισήμων. Ο Καυταντζόγλου στον *Λόγο* του (το ακριβές περιεχόμενο του οποίου δεν γνωρίζουμε, γιατί δεν τυπώθηκε) έκανε δύο παρεμβάσεις: περιέγραψε το γλυπτικό σύμπλεγμα του «Φαρνεσίου Ταύρου», αντίγραφο του οποίου είχε δωρίσει στο Πολυτεχνείο ο βασιλιάς της Νάπολης και των Δύο Σικελιών Λουδοβίκος, και παρουσίασε το έργο του Γάλλου γλύπτη David d'Angers, ο οποίος βρισκόταν στην Αθήνα και ήταν μέλος της κριτικής επιτροπής των διαγωνισμών. Επίσης αναφέρθηκε στη γενναιόδωρη προσφορά του Νικόλαου Στουρνάρη, ο οποίος στη διαθήκη του κληροδοτούσε μεγάλο χρηματικό ποσό για την ανέγερση μεγαλοπρεπούς «καταστήματος», όπου θα στεγαζόταν το Πολυτεχνείο. Στην έκθεση, εκτός από τις ξυλογραφίες των μαθητών, ο Αγαθάγγελος Τριανταφύλλου εξέθεσε ξυλόγλυπτα. Βλ. «Ειδοποίησις», εφ. *Αιών*, 25 Ιουνίου 1852· εφ. *Η Ταχύπτερος Φήμη*, 18 Δεκεμβρίου 1852, 1 Ιανουαρίου 1853· Ξ., «Περί της εν Πολυτεχνείω εκθέσεως», περ. *Πανδώρα*, τχ. 70, 15 Φεβρουαρίου 1853, σ. 515-517· Φιλιππίδης, 1995, σ. 195-196· Μπόλης, 2000, σ. 321· Μπόλης - Παυλόπουλος, 2003, σ. 26.

¹⁹⁹ Η ξυλογραφία του *Αρχαίον αγγείον* εικονογραφεί το άρθρο «Περί της εν Πολυτεχνείω εκθέσεως», περ. *Πανδώρα*, τχ. 70, 15 Φεβρουαρίου 1853, σ. 514.

²⁰⁰ Η βραβευμένη ξυλογραφία του *Ιωνική παραστάδα* δημοσιεύεται ό.π., σ. 515.

²⁰¹ Την κριτική επιτροπή των διαγωνισμών (Ιούνιος 1853) αποτελούσαν οι ζωγράφοι Ε. Ritschel και Διονύσιος Τσόκος, ο αρχιτέκτων F. Boulanger, ο «χωρογράφος» Β. Thompson και ο τμηματάρχης του Υπουργείου των Εσωτερικών Σπ. Α. Σπηλιωτάκης.

τιμήθηκε ο Ν. Γύζης.²⁰² Στους διαγωνισμούς της δευτέρας τάξεως (θέμα Έλλην κυνηγός, εκ ξυλογραφία εκ της Αγγλικής εκθέσεως, αντιγραφή από ξυλογραφία) με το πρώτο βραβείο (13 δρχ.) τιμήθηκε ο Ν. Αρμάος²⁰³ και με το δεύτερο (5 δρχ.) ο Ευ. Γ. Ευαγγελινός. Στους διαγωνισμούς της τρίτης τάξεως (θέμα *Εικόν του Αλβέρτου Δουρέρου*, αντιγραφή από ξυλογραφία) με το πρώτο

Τα εγκαίνια της έκθεσης πραγματοποιήθηκαν στις 18 Οκτωβρίου 1853, με την παρουσία του βασιλιά Όθωνα, υπουργών και πολλών επισήμων. Ο Καυταντζόγλου εκφώνησε έναν «εμπρηστικό» Λόγο με θέμα την «βιογραφίαν του καταστήματος» του Πολυτεχνείου, επιτιθέμενος και κατηγορώντας την κυβέρνηση ως υπεύθυνη για τη δυσλειτουργία και την εικόνα παρακμής που παρουσίαζε το Σχολείο των Τεχνών. Η απάντηση του Υπουργείου των Εσωτερικών ήταν άμεση: έγγραφη επίπληξη του διευθυντή, απαγόρευση να τυπώσει τον Λόγο, μελλοντική γνώση του περιεχομένου των Λόγων που επρόκειτο να εκφωνεί στο εξής. Στην έκθεση, εκτός από τις ξυλογραφίες των μαθητών, ο Αγαθάγγελος Τριανταφύλλου παρουσίασε «διάφορα μικρογλυφικά έργα και αργυρ. πινάκιον». Βλ. εφ. *Αθηνά*, 7 Ιουλίου 1853· εφ. *Αιών*, 8 Ιουλίου 1853· εφ. *Αθηνά*, 19 Οκτωβρίου 1853· εφ. *Η Ταχύπτερος Φήμη*, 22 Οκτωβρίου 1853· «Βασιλικόν Πολυτεχνικόν Σχολείον εν Αθήναις», περ. *Πανδώρα*, τχ. 88, 15 Νοεμβρίου 1853, σ. 396-400· Φιλιππίδης, 1995, σ. 196· Μπόλης, 2000, σ. 323-325· Μπόλης - Παυλόπουλος, 2003, σ. 26. Ο Μπίρης, 1957 (σ. 125-126) υποστηρίζει ότι το θέμα του Λόγου που εκφώνησε ο Καυταντζόγλου συνιστούσε μίαν «ατυχή» προσπάθειά του να αποποιηθεί της ευθύνης για τα έκδηλα συμπτώματα έκρυθμης λειτουργίας που εμφάνιζε το Πολυτεχνείο, αλλά και τις συνεχώς σγκοκόμενες αντιδράσεις για τη μη διδασκαλία του μαθήματος της αρχαιοτεχνικής. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο μπορεί να ιδωθεί και η πληροφορία που εντοπίστηκε, ότι το φθινόπωρο του 1854 διορίστηκε επιτροπή από το Υπουργείο των Εσωτερικών «διά να σκεφθή περί νέου διοργανισμού του Πολυτεχνικού Σχολείου», χωρίς ωστόσο να υπάρχει κανένα άλλο στοιχείο για την τύχη αυτής της πρωτοβουλίας. Βλ. εφ. *Αθηνά*, 13 Σεπτεμβρίου 1854. Μέλος της επιτροπής ήταν και ο καθηγητής της αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής. Βλ. Ευθύμιου Θ. Σουλογιάννη, *Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής 1809-1892. Η ζωή και το έργο του*, Βραβείο Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα 1995, σ. 51.

²⁰² Η βραβευμένη ξυλογραφία του δημοσιεύεται στο περ. *Πανδώρα*, τχ. 88, 15 Νοεμβρίου 1853, σ. 401, εικονογραφώντας το άρθρο «Περί Πελαργών». Βλ. Μαρίνου Καλλιγά, *Νικόλαος Γύζης. Η ζωή και το έργο του*, ό.π., σ. 24· Νέλλης Μισοιλή, *Γύζης*, ό.π., σ. 340.

²⁰³ Η βραβευμένη ξυλογραφία του εικονογραφεί το άρθρο «Βασιλικόν Πολυτεχνικόν Σχολείον εν Αθήναις», περ. *Πανδώρα*, τχ. 88, 15 Νοεμβρίου 1853, σ. 398. Το πρότυπο ανάγεται σε χαρακτηριστικό που δημοσιεύεται στον τρίτομο *Official Descriptive and Illustrated Catalogue of the Great Exhibition* (Λονδίνο 1851) και αναπαράγει το γνωστό σύμπλεγμα του Άγγλου κλασικιστική γλύπτη John Gibson (1790-1866).

βραβείο (16 δρχ.) τιμήθηκε ο Γ.Σ. Παναγιωτάκης²⁰⁴ και με το δεύτερο (13 δρχ.) ο Γ.Ι. Βιδάλης.

1854 (σχολικό έτος 1853-54).²⁰⁵ Στους διαγωνισμούς της πρώτης τάξεως (θέμα *Γυψ επί βράχου*) με το πρώτο βραβείο τιμήθηκε ο Σπ. Γούζελας²⁰⁶ και με το δεύτερο ο Ν. Αλβέρτος —το έτος αυτό δεν δόθηκαν στην πρώτη τάξη χρηματικά έπαθλα. Στους διαγωνισμούς της δεύτερας τάξεως (θέμα *Αγγεία ελληνικού ρυθμού εκτεθέντα κατά την εν Λονδίνω παγκόσμιον έκθεσιν, Ξυλογράφημα του Ιωάννου Γρυν, ευρισκόμενον υπ. αρ. 166 εν τω συγγράματι του κ. Ξένου, αντιγραφή από αγγλική Ξυλογραφία*) με το πρώτο βραβείο (13 δρχ.) τιμήθηκε ο Αρ. Α. Ροβέρτος²⁰⁷ και με το δεύτερο (10 δρχ.) ο Σπ. Λαμπράκης.²⁰⁸ Στους διαγωνισμούς της τρίτης τάξεως (θέμα *Σκέψεις, εικόνα Ξυλογραφική εκ των εν τη Αγγλική εφημερίδι Ιστορήσις του νέου Λονδίνου, αντιγραφή από Ξυλογραφία*) με το

²⁰⁴ Η βραβευμένη Ξυλογραφία του εικονογραφέι το άρθρο «Βασιλικόν Πολυτεχνικόν Σχολείον εν Αθήναις», περ. *Πανδώρα*, ό.π., σ. 399.

²⁰⁵ Την κριτική επιτροπή των διαγωνισμών αποτελούσαν ο αρχιτέκτων F. Boulanger, οι ζωγράφοι E. Ritschel, Βικέντιος Λάντσας και Γεώργιος Μαργαρίτης και ο τμηματάρχης του Υπουργείου των Εσωτερικών Σπ. Α. Σπηλιωτάκης. Τα εγκαίνια της έκθεσης, με την παρουσία του βασιλιά Όθωνα και πολλών επισήμων, πραγματοποιήθηκαν με αρκετά μεγάλη καθυστέρηση στις 9 Ιανουαρίου 1855, εξαιτίας της θανατηφόρας επιδημίας χολέρας που ενέσκηψε στην Αθήνα το 1854. Το Πολυτεχνείο αναγκάστηκε να διακόψει τη λειτουργία του για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα (λόγω ίσως αυτής της διακοπής το Πολυτεχνείο ουσιαστικά υπολειτούργησε το σχολικό έτος 1854-55). Βλ. Κανταντζόγλου, 1855, σ. 13, 14, 15, 19· εφ. *Αθηνά*, 17 Ιανουαρίου 1855· περ. *Πανδώρα*, τχ. 126, 15 Ιουνίου 1855, σ. 132-143· Φιλιππίδης, 1995, σ. 196-198· Μπόλης, 2000, σ. 327-331. Στην έκθεση που ακολούθησε οι μαθητές Αρ. Α. Ροβέρτος, Γ.Σ. Παναγιωτάκης, Ευ. Γ. Ευαγγελινός και Γ.Ι. Βιδάλης εξέθεσαν επίσης, εκτός από τις βραβευμένες Ξυλογραφίες, διάφορα «Ξυλογραφικά και χαλκογραφικά γυμνάσματα».

²⁰⁶ Η βραβευμένη Ξυλογραφία του δημοσιεύεται στο περ. *Πανδώρα*, ό.π., σ. 141.

²⁰⁷ Η βραβευμένη Ξυλογραφία του δημοσιεύεται στο περ. *Πανδώρα*, ό.π., σ. 138. Το πρότυπο, όπως αναφέρεται και στη διατύπωση του θέματος, προέρχεται από την Ξυλογραφία του Άγγλου καλλιτέχνη Joshua Green, η οποία δημοσιεύθηκε στο βιβλίο που κυκλοφόρησε ο Στέφανος Ξένος για την Παγκόσμια Έκθεση του Λονδίνου το 1852.

²⁰⁸ Η βραβευμένη Ξυλογραφία του δημοσιεύεται στο περ. *Πανδώρα*, ό.π., σ. 139.

πρώτο βραβείο (16 δρχ.) τιμήθηκε ο Ν. Αρμάος²⁰⁹ και με το δεύτερο (10 δρχ.) ο Ευ. Γ. Ευαγγελινός.²¹⁰

1856 (σχολικό έτος 1855-56).²¹¹ Στους διαγωνισμούς της πρώτης τάξεως (θέμα *Ιάσων του Θορβάλσενος*) με το πρώτο βραβείο τιμήθηκε ο Κ. Βάος²¹² και με το δεύτερο ο Π. Παρασκευάς – στην τάξη αυτή για ακόμα μια φορά δεν δόθηκαν χρηματικά έπαθλα. Στους διαγωνισμούς της δευτέρας τάξεως (θέμα *Θάνατος του Μ. Βόττσαρη κατά την εικόνα του Λιπαρίνου*, αντιγραφή από ξυλογραφία) με το πρώτο βραβείο (14 δρχ.) τιμήθηκε ο Σπ. Γούτζελας²¹³ και

²⁰⁹ Η βραβευμένη αυτή ξυλογραφία (δημοσιεύεται στο περ. *Πανδώρα*, ό.π., σ. 134) του χαμένου λίγο μετά την ολοκλήρωση των διαγωνισμών Αρμάου ήταν, σύμφωνα με τον Καυταντζόγλου, απόδειξη του μεγάλου ταλέντου του στην ξυλογραφική τέχνη.

²¹⁰ Η βραβευμένη ξυλογραφία του δημοσιεύεται στο περ. *Πανδώρα*, ό.π., σ. 135.

²¹¹ Την κριτική επιτροπή των διαγωνισμών (Ιούνιος 1856) αποτελούσαν ο αρχιτέκτων F. Boulanger, οι ζωγράφοι Βικέντιος Λάντσας και P. Rotta και ο τμηματάρχης του Υπουργείου των Εσωτερικών Σπ. Α. Σπηλιωτάκης. Τον χρόνο αυτόν πραγματοποιήθηκαν και οι Α' «Κοντοσταύλειοι» διαγωνισμοί στις ανώτερες τάξεις της ζωγραφικής και της γλυπτικής. Τα εγκαίνια της έκθεσης έγιναν στις 25 Νοεμβρίου 1856, με την παρουσία του βασιλιά Όθωνα, του πρεσβευτή της Αγγλίας, υπουργών και πολλών επισήμων. Βασικό θέμα του *Λόγου* του Καυταντζόγλου ήταν η διεξαγωγή του Α' «Κοντοσταύλειου» διαγωνισμού, αλλά και γενικότερα η σημασία του θεσμού των διαγωνισμών στην πρόοδο των καλών τεχνών, φέρνοντας ως παράδειγμα το ίδιο το Πολυτεχνείο. Στην έκθεση που ακολούθησε, ο Αγαθάγγελος παρουσίασε «εικονοστάσιον μικρογλυφικώς κατειργασμένον, κατά την διασωθείσαν [...] βυζαντινήν τέχνην», ενώ οι μαθητές του Αρ. Α. Ροβέρτος, Σπ. Λαμπράκης, Σπ. Γούτζελας, Ν. Γύζης, Ι.Γ. Πλατύς και Γ.Σ. Παναγιωτάκης παρουσίασαν, εκτός από τα βραβευμένα έργα, διάφορες άλλες ξυλογραφίες και χαλκογραφίες. Βλ. Καυταντζόγλου, 1856, σ. 20, 22, 23, 24· «Πολυτεχνείον Αθηνών», περ. *Πανδώρα*, τχ. 162, 15 Δεκεμβρίου 1856, σ. 417-425· «Πολυτεχνείον Αθηνών», ό.π., τχ. 163, 1 Ιανουαρίου 1857, σ. 439-445· Φιλίππιδης, 1995, σ. 199-200· Μπόλης, 2000, σ. 333-336· Μπόλης - Παυλόπουλος, 2003, σ. 26. Ειδικότερα για τους «Κοντοσταύλειους» διαγωνισμούς βλ. Καυταντζόγλου, 1856, σ. 8-23· εφ. *Αθηνά*, 1 και 19 Δεκεμβρίου 1856· «Αθλοθεσία υπέρ των τεχνών», περ. *Πανδώρα*, τχ. 138, 15 Δεκεμβρίου 1855, σ. 474-475· Μπίρης, 1957, σ. 99-103· Μπόλης, 2000, σ. 39-41.

²¹² Η βραβευμένη ξυλογραφία του δημοσιεύεται στο περ. *Πανδώρα*, τχ. 162, 15 Δεκεμβρίου 1856, σ. 419, εικονογραφώντας το άρθρο «Πολυτεχνείον Αθηνών».

²¹³ Η βραβευμένη ξυλογραφία του δημοσιεύεται ό.π., σ. 420. Το πρότυπο που αντέγραψαν οι μαθητές προέρχεται από τον αντίστοιχο πίνακα του Ιταλού φιλέλληνα

με το δεύτερο (12 δρχ.) ο Σπ. Λαμπράκης.²¹⁴ Στους διαγωνισμούς της τρίτης τάξεως (θέμα *Αφροδίτη, εκ του Βουρβωνικού μουσείου*, αντιγραφή από γύψινο πρόπλασμα του αγάλματος) με το πρώτο βραβείο (22 δρχ.) τιμήθηκε ο Ευ. Γ. Ευαγγελινός²¹⁵ και με το δεύτερο (18 δρχ.) ο Αρ. Α. Ροβέρτος.²¹⁶ Στους διαγωνισμούς για τη νεοσύστατη τάξη της χαλκογραφίας το θέμα που δόθηκε ήταν *Ο εις Εμμαούς Δείπνος*· με το πρώτο βραβείο (16 δρχ.) τιμήθηκε ο Ν. Γύζης και με το δεύτερο (14 δρχ.) ο Ι.Γ. Πλατύς. Ο Σκιαδόπουλος ήταν επίσης ο ξυλογράφος που τον χρόνο αυτόν εξασφάλισε κρατική υποστήριξη για να τελειοποιηθεί στο Παρίσι. Η υποτροφία του δόθηκε, σύμφωνα με μία μαρτυρία, ύστερα από διαγωνισμό, στον οποίο συμμετείχαν δύο ακόμα ξυλογράφοι, μαθητές του Πολυτεχνείου, ο Ευ. Γ. Ευαγγελινός και ο Αρ. Α. Ροβέρτος. Για τον διαγωνισμό η μαρτυρία προέρχεται από επιστολή μαθητών της ξυλογραφίας, αρκετά χρόνια αργότερα, το 1862, όπου καταγγέλλεται ο τρόπος με τον οποίον ο Σκιαδόπουλος κατόρθωσε να εξασφαλίσει την υποτροφία. Το απόσπασμα που ακολουθεί είναι αποκαλυπτικό: «Εις των προστατών αυτού (*ενν. του Σκιαδόπουλου*), υπουργεύσας προ τινων ετών, ηθέλησε να ανταμείψη τον προστατευόμενον του δι' υποτροφίας του δημοσίου εν Παρισίοις προς εμψύχωσιν δήθεν της ξυλογραφίας. Παραδεκτής γενομένης ασμένως της προτάσεως ταύτης, επί τω όρω όμως όπως η υποτροφία η προς αποστολήν εις την αλλοδαπήν, αποδοθή διά διαγωνισμού τω ικανωτέρω, το Σ. υπουργείον των Εσωτερικών διέταξε τον διαγωνισμόν. Τρεις έλαβον μέρος εις τον διαγωνισμόν, ο Ε.

ζωγράφου Lodovico Lipparini (1800-1856). Μια πανομοιότυπη, ανυπόγραφη ξυλογραφία με τίτλο *Ο Μάρκος Βότσαρης* είχε δημοσιευθεί μερικά χρόνια πριν στο περ. *Εντέρπη*, τχ. 73, 1 Σεπτεμβρίου 1850, σ. 23.

²¹⁴ Η βραβευμένη ξυλογραφία του δημοσιεύεται στο περ. *Πανδώρα*, τχ. 162, 15 Δεκεμβρίου 1856, σ. 421, εικονογραφώντας το άρθρο «Πολυτεχνείον Αθηνών».

²¹⁵ Η βραβευμένη ξυλογραφία του δημοσιεύεται ό.π., τχ. 163, 1 Ιανουαρίου 1857, σ. 442. Πρότυπό της ήταν το γύψινο αντίγραφο του αγάλματος της *Αφροδίτης της Καπύης* (4ος αιώνας) που προερχόταν από το Βουρβωνικό Μουσείο (σημερινό Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο) της Νάπολης και μαζί με άλλα εκμαγεία αρχαίων γλυπτών είχε δωρίσει στο Πολυτεχνείο ο «βασιλέας των δύο Σικελιών».

²¹⁶ Η βραβευμένη ξυλογραφία του δημοσιεύεται ό.π., σ. 443.

Ευαγγελινός, ο Α. Ροβέρτ και ο Π. Σκιαδόπουλος· επιτροπή δε, εκ ξένων τεχνοδικών συνισταμένη, έκρινεν άξιον του βραβείου της εν τη αλλοδαπή υποτροφία τον Ευαγγελινόν, επιλαχόντα δε τον Ροβέρτ· αλλ' αντί του βραβευθέντος αποστέλλεται εις Παρισίους, διά της μαγικής ράβδου του προστάτου, ο αποτυχών Σκιαδόπουλος· ο δε βραβευθείς Ευαγγελινός, υπό της λύτης και της ενδείας πιεζόμενος, αποδημεί μακράν της πατρίδος του εις Κωνσταντινούπολιν, καταρώμενος την αδικίαν και την παρανομίαν!». ²¹⁷ Εντύπωση πάντως προκαλεί η απουσία οποιασδήποτε αναφοράς από τον Καυταντζόγλου στον συγκεκριμένο «διαγωνισμό», ενώ αδιευκρίνιστος παραμένει ο τρόπος με τον οποίον μεθοδεύτηκε η υποτροφία. ²¹⁸

1857 (σχολικό έτος 1856-57). ²¹⁹ Στους διαγωνισμούς της πρώτης τάξεως (θέμα *Εικών του φιλοτέχνου Λουδοβίκου, του πρώην βασιλέως της Βαυαρίας*, αντιγραφή από ξυλογραφία) με το πρώτο

²¹⁷ Βλ. εφ. *Αιών*, 27 Σεπτεμβρίου 1862. Εκτενής αναφορά στην επιστολή γίνεται εδώ, σ.

²¹⁸ Σε έγγραφο (30 Μαρτίου 1856) του Υπουργείου των Εσωτερικών προς τον διευθυντή του Σχολείου των Τεχνών (Αρχείο Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου) διαβάζουμε: «Την εν τη υπ' αριθ. 26 αναφορά Σας εκτιθεμένην γνώμην, περί της διά συναγωνισμού αποστολής δημοσία δαπάνη εις Παρισίους ενός μαθητού του Πολυτεχνείου προς εκμάθησιν της Ξυλογραφικής, εύρομεν ορθήν. Επομένως Σας παραγγέλομεν να ενεργήσητε τα προς πραγματοποίησιν του συναγωνισμού τούτου και μας υποβάλητε όσον τάχιστα εις την έγκρισίν μας τους όρους αυτού διά να διατάξωμεν τα εικότα». Στο περ. *Πανδώρα* τον Απρίλιο του 1857 δημοσιεύεται ξυλογραφία του Π. Σκιαδόπουλου με θέμα την *Αφροδίτη*, που αποτελεί το θέμα των διαγωνισμών της τρίτης τάξεως της ξυλογραφίας του σχολικού έτους 1855-56, στους οποίους αρίστευσαν οι Αρ. Α. Ροβέρτος και Ευ. Γ. Ευαγγελινός. Σύμφωνα με τον συντάκτη του κειμένου που σχολιάζει τη συγκεκριμένη ξυλογραφία, πρόκειται για το τελευταίο «ατελές» (απεικονίζεται μόνο το κεφάλι της Αφροδίτης) έργο του Σκιαδόπουλου, προτού αναχωρήσει για το Παρίσι, και είχε «προτεθεί ως διαγώνισμα» το σχολικό έτος 1855-56. Βλ. «Ξυλογράφος *Πανδώρας*», περ. *Πανδώρα*, τχ. 169, 1 Απριλίου 1857, σ. 23.

²¹⁹ Την κριτική επιτροπή των διαγωνισμών αποτελούσαν ο αρχιτέκτων F. Boulanger, ο ζωγράφος P. Rotta και ο τμηματάρχης του Υπουργείου των Εσωτερικών Σπ. Α. Σπηλιωτάκης. Παράλληλα προκηρύχθηκε και ο Β' «Κοντοσταύλειος» διαγωνισμός. Τα εγκαίνια της έκθεσης πραγματοποιήθηκαν, πάρα πολύ αργοποιημένα, στις 5 Μαΐου 1858, με την παρουσία του βασιλιά Όθωνα, υπουργών και πολλών επι-

βραβείο (14 δρχ.) τιμήθηκε ο Π. Παρασκευάς²²⁰ και με το δεύτερο (12 δρχ.) ο Γ.Ι. Ιωαννίδης. Στους διαγωνισμούς της δευτέρας τάξεως (θέμα *Η Γαλλία βραβεύουσα τας τέχνας, αντιγραφή από ξυλογραφία*) με το πρώτο βραβείο (18 δρχ.) τιμήθηκε ο Σπ. Γούζελας²²¹ και με το δεύτερο (16 δρχ.) ο Σπ. Λαμπράκης. Στους διαγωνισμούς της «ανωτέρας» τρίτης τάξεως (θέμα *Λέων εκ των του Κανόβα, αντιγραφή από γύψινο εκμαγείο*) με το πρώτο βραβείο (22 δρχ.) τιμήθηκε ο Αρ. Λ. Ροβέρτος.²²² Επίσης αναφέρεται και

σήμων. Ο Λόγος του Καυταντζόγλου προβάλλει την ανάγκη προστασίας των καλών τεχνών, περιγράφει τη διεξαγωγή του Β' «Κοντοσταύλειου» διαγωνισμού, προτείνει τη σύσταση ενός κρατικού διαγωνισμού για την αποστολή αποφοίτων του Σχολείου στη Ρώμη προς τελειοποίηση των σπουδών τους και τονίζει τη σημασία της διδασκαλίας και της ανάπτυξης της αρχιτεκτονικής «ίνα αποκατασταθή εθνική και μεγάλη». Στην έκθεση ο Αγαθάγγελος Τριανταφύλλου παρουσίασε διάφορα «μικρογλυφικά έργα». Βλ. Καυταντζόγλου, 1858, σ. 6, 7, 11, 12, 13· εφ. *Αιών*, 3 Απριλίου 1858· εφ. *Αυγή*, 11 Ιανουαρίου 1858, 3, 5 και 26 Μαΐου 1858· εφ. *Αθηνα*, 3, 7 και 21 Μαΐου 1858· εφ. *Αιών*, 5 Μαΐου 1858, 19 Μαΐου 1858· περ. *Πανδώρα*, τχ. 197, 1 Ιουνίου 1858, σ. 97-109· Φιλιππίδης, 1995, σ. 200-201· Μπόλης, 2000, σ. 337-340· Μπόλης - Παυλόπουλος, 2003, σ. 35, 49. Για τους Β' «Κοντοσταύλειους» διαγωνισμούς βλ. Καυταντζόγλου, 1858, σ. 6-9. Σύμφωνα με βεβαίωση του Αγαθάγγελου Τριανταφύλλου στις 29 Μαΐου 1857 (Αρχείο Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου), τα μαθήματα της ξυλογραφίας και της χαλκογραφίας παρακολούθησαν «τακτικώς και επιμελώς [...] και έχωσι το δικαίωμα να διαγωνισθώσιν» οι μαθητές της ξυλογραφίας στην πρώτη «κατωτέρα» τάξη Π. Παρασκευάς, Γ.Ι. Ιωαννίδης και Κ. Βάος, στη δευτέρα «κατωτέρα» ο Σπ. Λαμπράκης, στην τρίτη «ανωτέρα» οι Σπ. Γούζελας (ο οποίος σαν να έχει όμως διαγραφεί), Αρ. Λ. Ροβέρτος, Ευ. Γ. Ευαγγελινός, και στην τάξη της «τιμής» για την ξυλογραφία οι Αθανάσιος Μιχαλόπουλος και Παναγής Λάζινος(ς), καθώς και οι μαθητές της χαλκογραφίας Ι.Γ. Πλατύς και Ν. Γύζης. Βλ. ακόμα και έγγραφο (3 Οκτωβρίου 1857) του Υπουργείου των Εσωτερικών προς τη Διεύθυνση του Σχολείου των Τεχνών (Αρχείο Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου), στο οποίο καθορίζονται τα ποσά των βραβείων.

²²⁰ Η βραβευμένη ξυλογραφία του δημοσιεύεται στο περ. *Πανδώρα*, τχ. 197, 1 Ιουνίου 1858, σ. 104. Το πρότυπο της ξυλογραφίας θα πρέπει να αναζητηθεί στην προτομή του Λουδοβίκου της Βαυαρίας που είχε φιλοτεχνήσει ο Bertel Thorwaldsen και μαρμάρινό της αντίγραφο υπήρχε στη Γλυπτοθήκη του Μονάχου.

²²¹ Η βραβευμένη ξυλογραφία του δημοσιεύεται ό.π., σ. 101. Θεματικά η ξυλογραφία παραπέμπει σε πίνακες του γαλλικού νεοκλασικισμού και ρομαντισμού, χωρίς όμως να μπορεί να εντοπισθεί το ακριβές πρότυπό της.

²²² Η βραβευμένη ξυλογραφία του δημοσιεύεται ό.π., σ. 100. Το λιοντάρι ως σύμβολο ισχύος, δύναμης και ηρωισμού, το ενσωμάτωσε ο Antonio Canova σε πολλά ταφικά, κυρίως, μνημεία που φιλοτέχνησε για σημαντικές προσωπικότητες της επο-

μία τάξη «των αρχαρίων» για το μάθημα της ξυλογραφίας, στο οποίο διακρίθηκαν οι Ν. Βορνόβαλης και Π. Διονυσίου. Στην τάξη της χαλκογραφίας το θέμα των διαγωνισμών ήταν ο *Απόστολος Ιάκωβος ο αδελφόθεος*: με το πρώτο βραβείο (16 δρχ.) τιμήθηκε ο Ν. Γύζης και με το δεύτερο (14 δρχ.) ο Ι.Γ. Πλατύς.

1859 (σχολικό έτος 1858-59).²²³ Στους διαγωνισμούς της πρώτης τάξεως (θέμα *Κόσμημα ελληνικών*) με το πρώτο βραβείο τιμήθηκε ο Αθ. Α. Πάλλης και με το δεύτερο ο Κ.Ν. Ορφανουδάκης. Στους διαγωνισμούς της δευτέρας τάξεως (θέμα *Κεφαλή Σωκράτους*, αντιγραφή από χαλκογραφία) με το πρώτο βραβείο τιμήθηκε ο Α. Μακρής και με το δεύτερο ο Π. Παρασκευάς. Στους διαγωνισμούς της τρίτης τάξεως (θέμα *Προσωπογραφία*, αντιγραφή από ελαιογραφία) με το πρώτο βραβείο τιμήθηκε ο Αρ. Λ. Ροβέρτος και με το δεύτερο ο Σπ. Γουζέλας. Στην τάξη «της τιμής» για το μάθημα της ξυλογραφίας διακρίθηκαν οι Σωτ. Μάνιος και Ι. Ζαχαρίου. Στην τάξη της χαλκογραφίας με θέμα τον *Κοραή* (αντιγραφή από

χής του. Το πρότυπο που αντιγράφουν στη συγκεκριμένη περίπτωση οι σπουδαστές της χαρακτικής προέρχεται πιθανότατα από τα λιοντάρια που κοσμούν το μνημειακό γλυπτικό σύνολο, που δημιούργησε ο Canova για τον τάφο του πάπα Κλήμη XIII στον Άγιο Πέτρο της Ρώμης.

²²³ Την κριτική επιτροπή των διαγωνισμών (Ιούνιος 1859) αποτελούσαν ο αρχιτέκτων Τ. Hansen, οι ζωγράφοι Ρ. Rotta και C. Rahl, ο Λουδοβίκος Δήμερ, ο Ερρίκος Κέλερ, ο Χ. Χύβνερ και ο τμηματάρχης του Υπουργείου των Εσωτερικών Σπ. Α. Σπηλιωτάκης. Βλ. «Πρόγραμμα των κατά το έτος 1859 διαγωνισμάτων» (Αρχείο Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου, χ.χ. αναδημ.: Μπίρης, 1957, σ. 116): «Πολυτεχνείον Αθηνών», περ. *Πανδώρα*, τχ. 242, 15 Απριλίου 1860, σ. 43, 45 και τχ. 243, 1 Μαΐου 1860, σ. 69, 71, όπου δημοσιεύονται «ξυλογραφήματά τινα φιλοτεχνηθέντα υπό των διαγωνισαμένων μαθητών» (πιο συγκεκριμένα, παρουσιάζονται οι ξυλογραφίες *Όμηρος*, *Αρχαία αγγεία* και *Σωκράτης*, χωρίς να αναφέρονται οι μαθητές που τις φιλοτέχνησαν, καθώς και ο *Σάτυρος* του Αρ. Λ. Ροβέρτου). Το απώτερο πρότυπο της ξυλογραφίας με θέμα τον Όμηρο θα πρέπει να αναζητηθεί στη μαρμάρινη προτομή που φυλάσσεται στο Μουσείο του Λούβρου. Στο ίδιο Μουσείο θα πρέπει να αναζητηθεί και το πρότυπο της ξυλογραφίας με θέμα τον *Σωκράτη* και πιο συγκεκριμένα στην μαρμάρινη προτομή του φιλόσοφου, αντίγραφο έργο του Λυσίππου. Τα βραβευμένα έργα παρουσιάστηκαν, μαζί με άλλες ξυλογραφίες και χαλκογραφίες μαθητών στην Α' Έκθεση των «Ολυμπίων», που πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα το φθινόπωρο του 1859. Βλ. Μπόλης, 2000, σ. 341-342: Μπόλης - Παυλόπουλος, 2003, σ. 35, 55.

γύψινη προτομή) με το πρώτο βραβείο τιμήθηκε ο Ν. Γύζης και με το δεύτερο ο Γ.Ι. Ιωαννίδης.

1860, 1861, 1862 (σχολικά έτη 1859-60, 1860-61, 1861-62). Το 1860, το 1861 και το 1862 ο Ν. Γύζης διακρίνεται με το πρώτο βραβείο στην τάξη της χαλκογραφίας.²²⁴

1863, 1864, 1865 (σχολικά έτη 1862-63, 1863-64, 1864-65). Τα θέματα που δόθηκαν στους διαγωνισμούς του σχολικού έτους 1862-63 ήταν τα εξής: στην πρώτη τάξη ο *Καποδίστριας*, στη δεύτερα ο *Εσταυρωμένος* (αντιγραφή από ξυλογραφία) και στην τρίτη, όπως και στην τάξη της χαλκογραφίας, *Αντιγραφή εκ λιθογραφίας της εν Μονάχω συλλογής του Κορνηλίου*.²²⁵ Για τα υπόλοιπα δύο σχολικά έτη δεν εντοπίστηκε κανένα στοιχείο.

Μετά το 1858, το Πολυτεχνείο εμφανίζει εικόνα στασιμότητας και οπισθοδρόμησης, ενώ όλα έδειχναν να βρίσκουν τον δρόμο τους και να προχωρούν προς τα εμπρός. Το όνομα του Καυταντζόγλου συνδέεται πλέον με δραστηριότητες έξω από τον χώρο του Σχολείου.²²⁶ Οι διαγωνισμοί συνεχίστηκαν κανονικά, οι εκθέσεις όμως και οι επίσημες τελετές διακόπηκαν διακριτικά. Ο διευ-

²²⁴ Μπίρης, 1957, σ. 88-89, όπου δημοσιεύεται το από 25ης Οκτωβρίου 1864 πιστοποιητικό σπουδών στο Πολυτεχνείο του Ν. Γύζη.

²²⁵ Έγγραφο της 10ης Ιουνίου 1863, όπου καταγράφονται τα θέματα των διαγωνισμών του σχολικού έτους 1862-63 (Αρχείο Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου). Βλ. και Μπόλης, 2000, σ. 343-344.

²²⁶ Ο Φιλιππίδης, 1995 (σ. 204-207), αναφέρει χαρακτηριστικά ότι η υπόθεση του Πολυτεχνείου κλείνει για τον Καυταντζόγλου άδοξα γύρω στο 1858, αν και τυπικά θα συνεχίσει να είναι διευθυντής μέχρι την αποπομπή του. Το 1859 είναι μέλος της εκτελεστικής επιτροπής των Α' Ολυμπίων και ελληνοδίκης για τα έργα της αρχιτεκτονικής. Το 1861 εκφωνεί τον πανηγυρικό λόγο στο ταφικό μνημείο Τσοίτσα (Α' Νεκροταφείο Αθηνών), σχεδιασμένο από τον ίδιο και εκτελεσμένο από τους γλύπτες Γεώργιο και Λάζαρο Φυνάλη. Το 1862 επιτίθεται, με άρθρο του που δημοσιεύεται στην εφ. *Αιών*, στους επιτρόπους του ναού της Γοργοεπηκόου για τις καταστροφές που προξένησαν στη βυζαντινή εκκλησία. Βλ. εφ. *Αθηνά*, 1 Απριλίου 1859, 28 Οκτωβρίου 1859: «Λόγος εκφωνηθείς επί του ανδριάντος εις τον εν μακαρία τη λήξει Μιχαήλ Τσοίτσαν, τη 7 Μαΐου 1861, ημέρα της των λειψάνων αυτού ανακομιδής, υπό Λυσάνδρου Καυταντζόγλου, του και το μνημείον αρχιτεκτονήσαντος», εφ. *Αυγή*, 13 Μαΐου 1861: «Βανδαλική καταστροφή», εφ. *Αιών*, 9 Ιουλίου 1862.

θунτής δεχόταν επιθέσεις και είχε να αντιμετωπίσει συνεχείς κατηγορίες, με σημαντικότερη την «αδιαφορία» του για την ανάπτυξη των τεχνικών σπουδών και τη μη διδασκαλία του μαθήματος της αρχιτεκτονικής.²²⁷ Ταυτόχρονα, ο φανατισμός εναντίον του Καυταντζόγλου εντεινόταν, λόγω της φιλοσθωνικής του τοποθέτησης, σε μια περίοδο που ο αντισθωνικός αγώνας κορυφωνόταν, ενώ η επικίνδυνα φορτισμένη πολιτική κατάσταση οδηγούσε και σε ακρότητες —το 1860 καταγράφονται δύο προσπάθειες πυρπόλησης του Πολυτεχνείου.²²⁸ Η επανάσταση της 10ης Οκτωβρίου 1862 έφερε την έξωση του Όθωνα και σήμανε τη λήξη της θητείας του Καυταντζόγλου, ο οποίος αναγκάστηκε να υποβάλει την παραίτησή του μέσα σε ατμόσφαιρα έντονου φανατισμού.²²⁹ Οι εφημερίδες έκαναν με μένος επίθεση εναντίον

²²⁷ Η μη διδασκαλία της αρχιτεκτονικής παρέβαινε το ίδιο το καταστατικό της ίδρυσης του Πολυτεχνείου. Ο Καυταντζόγλου μετέθετε τις ευθύνες στην αδιαφορία της πολιτείας, στην έλλειψη ικανοποιητικής οικονομικής ενίσχυσης από το κράτος, αλλά και στην απουσία δομών. Το 1860 το Υπουργείο των Εσωτερικών τον κάλεσε να συντάξει έκθεση-απολογισμό της πορείας του Πολυτεχνείου στα χρόνια της διεύθυνσής του. Η εκτενής αναφορά που υπέβαλε επικεντρωνόταν κυρίως στην ανάπτυξη των καλλιτεχνικών σπουδών, χωρίς όμως να δίνει καμιά ικανοποιητική και ουσιαστική απάντηση για τις κατηγορίες που δεχόταν. Βλ. Μπίρης, 1957, σ. 123-141, όπου δημοσιεύεται αυτούσιο το απόσπασμα της αναφοράς του Καυταντζόγλου για την ανάπτυξη των καλλιτεχνικών σπουδών και την πετυχημένη πορεία των αποφοίτων του Σχολείου.

²²⁸ Σύμφωνα με δημοσίευμα της εποχής, αποκαλυπτικό της φιλοσθωνικής στάσης του Καυταντζόγλου ήταν το γεγονός ότι, αμέσως μετά την Επανάσταση και λίγες ημέρες πριν την απόλυσή του, διατηρούσε σε αίθουσα του Πολυτεχνείου τις προσωπογραφίες του βασιλιά Όθωνα και βασίλισσας της Αμαλίας, που αφαιρέθηκαν από επιτροπή πολιτών, με την παρουσία του διευθυντή της Αστυνομίας, και κήκαν στην πλατεία Ομονοίας. Βλ. εφ. *Το Μέλλον της Ελλάδος*, 4 και 7 Νοεμβρίου 1862. Για τις προσπάθειες πυρπόλησης του Πολυτεχνείου, βλ. εφ. *Αιών*, 9 και 27 Ιουλίου 1860. Ο Μπίρης, 1957 (σ. 143-145), αποδίδει τις ενέργειες αυτές σε απογοητευμένους μαθητές, που αντιδρούσαν τόσο στη φιλοσθωνική στάση του διευθυντή όσο και στον αυταρχισμό με τον οποίο διοικούσε το Σχολείο. Μια ισχυρή κατηγορία αφορούσε εξάλλου στην προώθηση των ευνοουμένων του και στον παραμερισμό των ικανότερων μαθητών.

²²⁹ Για εκτενή παρουσίαση των γεγονότων κατά την έξωση του βασιλιά Όθωνα και για τη δεινή θέση που βρέθηκε ο Καυταντζόγλου, βλ. Μπίρης, 1957, σ. 145-151. Ο τότε πρόεδρος του Πανεπιστημίου Κωνσταντίνος Φρεαρίτης (*Η μετά την αποπεράτω-*

του,²³⁰ τονίζοντας ότι, κατά τα χρόνια της διεύθυνσής του, είχε μεταβάλει το Πολυτεχνείο σε «κουραχανεϊόν»(!),²³¹ ενώ οι μαθητές διαδήλωναν και συνέτασσαν υπομνήματα προς την προσωρινή κυβέρνηση για να σταματήσει η «άγονος και κακή

---

*σιν και ανακαίνισιν του Εθνικού Πανεπιστημίου καλλιτεχνική ονομασθείσα εξέτασις του αρχιτέκτονος Λ. Κανταντζόγλου, Αθήνα 1865, σ. 53) αναφέρει ότι ο Κανταντζόγλου, τρομοκρατημένος από την επαναστατική εξέγερση κατέφυγε «εις ξενικήν προστασίαν, δεκάπηχυν επί του οίκου αυτού αλλογενή εμπήξας σημαίαν επί δεκαπέντε ημέρας»! Είχε προηγηθεί η κατά μέτωπον επίθεση του Κανταντζόγλου εναντίον του Φρεαρίτη, με αφορμή τα έργα που είχαν γίνει στο Πανεπιστήμιο κατά τη διάρκεια της πρωτανείας του δεύτερου. Βλ. Λύσανδρου Κανταντζόγλου, *Καλλιτεχνική εξέτασις των κατά την αποπεράτωσιν και ανακαίνισιν του Εθνικού Πανεπιστημίου έργων του πρώην πρυτάνεως Κωνσταντίνου Φρεαρίτου*, Αθήνα 1865. Βλ. ακόμα Βραχύς τις έλεγχοι της του αρχιτέκτονος Κ.Α. Καφταντζόγλου καλλιτεχνικής εξέτασεως των παρά του πρυτάνεως Κ.Κ. Φρεαρίτου γενομένων έργων κατά την αποπεράτωσιν και ανακαίνισιν του Εθνικού Πανεπιστημίου, υπό Αναστασίου Ι. Θεοφιλά, υπολοχαγού του Μηχανικού, επιτετραμμένον τας αρχιτεκτονικάς εργασίας, Αθήνα 1865. Για την αντιπαράθεση Κανταντζόγλου και Φρεαρίτη, βλ. Φιλιππίδης, 1995, σ. 263-268.*

²³⁰ Οι επιθέσεις εναντίον του Κανταντζόγλου είχαν ξεκινήσει νωρίτερα. Χαρακτηριστικό είναι δημοσίευμα της εφ. *Εθνοφύλαξ* το 1862, το οποίο παρουσιάζει μια εικόνα παρακμής και εγκατάλειψης του Πολυτεχνείου, αφού «η σχολή διεύθνεται κακώς» και η «διδασκαλία γίνεται ατελώς και ανεπιστημόνως». Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην ατυχή και κακή επιλογή των καθηγητών, οι οποίοι αναλαμβάνουν να διδάξουν τις καλές τέχνες. Βλ. «Πολυτεχνικόν Σχολεϊόν», εφ. *Εθνοφύλαξ*, 21 Ιουλίου 1862.

²³¹ Η εφ. *Εθνοφύλαξ* της 6ης Δεκεμβρίου 1862 καταγγέλλει: «Διευθυντής [ο Κανταντζόγλου]αυτό [το Σχολείο] ως πασάς κατώρθωσε να το καταστήση όχι πολυτεχνεϊόν, αλλά κουραχανεϊόν, ως το ωνόμαζεν ο μακαρίτης Γεννάδιος. Κατέτρεξε τους ικανούς, ευφυείς και φιλοτίμους νέους, προσπάθησε ουδείς αυτών να μη αναδειχθή, και εν γένει εδιοίκησε την επαρχίαν του απαράλλακτα όπως ο αφέντης του, ο τρισέβαστος άναξ Όθων την Ελλάδα με την διαφοράν ότι κατ' έτος εξεφώνει αγυρτικώ τω τρόπω γελοίους και αγραμμάτους λόγους, τους οποίους παρεσκευζεν άλλος τις επί αγυρτεία και κακοηθεία επίσημος ανήρ, εν οίς εξεθείαζε τους παλαιούς Έλληνας, τον Φειδιαν, τον Περικλέα, τον Όθωνα και εαυτόν. Τοιούτος μεν εκείνος, ούτος δικαίως εθεωρείτο ως εν των επιβλαβεστάτων τσιμπουριών του κοινωνικού μας σώματος. Αφίνομεν ότι ήτο κόλαξ και κατάσκοπος των ξένων πρεσβειών [...]». Η ίδια εφημερίδα είχε χαιρετίσει την «απόλυση» του Κανταντζόγλου με το παρακάτω χαρακτηριστικό απόσπασμα (6 Νοεμβρίου 1862): «Ο διευθυντής του δήθεν Πολυτεχνείου κ. Λύσανδρος Κανταντζόγλου, ο αενάως εργαζόμενος προς εξαχρείωσιν επιστήμων τινών υπάρξεων, απελύθη της υπηρεσίας. Η πράξις αύτη είναι παντός επαίνου ανωτέρα, διότι απαλλάσσονται αι τέχναι βαρείας και καταστρεπτικής τυραννίας»!

διεύθυνσις» και να απαλλαγεί το Πολυτεχνείο από «του αμαθούς και αισχρού ατόμου».²³²

Αμέσως μετά την επανάσταση, ξεκίνησε μια σειρά εκκαθαρίσεων καθηγητών και διδασκάλων με φιλοσθωνικά αισθήματα, οι οποίοι ταυτόχρονα θεωρούνταν φίλοι και ευνοούμενοι του Καυταντζόγλου. Εξαιρετικά σκληρές ήταν οι επιθέσεις εναντίον του Γεώργιου Φυτάλη και του Αγαθάγγελου Τριανταφύλλου. Ειδικότερα για τον δεύτερο, οι κατηγορίες ήταν ιδιαίτερα δοριμείες: προβαλλόταν κυρίως η ακαταλληλότητά του ως διδασκάλου της ξυλογραφίας και της χαλκογραφίας, καθώς η ειδικότητά του ήταν αποκλειστικά η ξυλογλυπτική. Οι επιθέσεις είχαν ξεκινήσει από νωρίτερα. Ενδεικτικό είναι το άρθρο που δημοσιεύθηκε στην εφ. *Εθνοφύλαξ* τον Σεπτέμβριο του 1862, λίγο πριν το ξέσπασμα της επανάστασης, όταν ο Καυταντζόγλου ήταν ακόμα διευθυντής. Ο συντάκτης του άρθρου αυτού τόνιζε ότι ο Αγαθάγγελος «ούτε εσπούδασεν ούτε γινώσκει το παραμικρόν» για τις τεχνικές της ξυλογραφίας και της χαλκογραφίας, και πρότεινε στη θέση του τον Περικλή Σκιαδόπουλο, ο οποίος είχε τελειοποιηθεί στο Παρίσι, είχε επιστρέψει και εργαζόταν στην Αθήνα και προφανώς επιθυμούσε να αναλάβει τη διδασκαλία της χαρακτικής στο Πολυτεχνείο. Σύμφωνα πάντα με το δημοσίευμα, ο Καυταντζόγλου αντιδρούσε έντονα στην προοπτική αντικατάστασης του Αγαθάγγελου από τον Σκιαδόπουλο, χαρακτηρίζοντας τον δεύτερο «αγύρτη» και «δημοκόπο», που θα «αναστάτωνε» την ομαλή λειτουργία του Σχολείου, ενώ απειλούσε ότι, αν συνέβαινε κάτι τέτοιο, θα υπέβαλε και ο ίδιος την παραίτησή του. Ο συντάκτης παρουσίαζε τους μαθητές να εκφράζουν τα παράπονά τους για την ανικανότητα του δασκάλου τους στον διευθυντή, ο οποίος τους καθισύχαζε, υποστηρίζοντας «ότι η πρόοδος των είναι

²³² Έγγραφο αναφορά μαθητών του Πολυτεχνικού Σχολείου προς την Προσωρινή Κυβέρνηση της Ελλάδος, 7 Σεπτεμβρίου 1862 (Αρχείο Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου αναδημ.: Μπίρης, 1957, σ. 147-148). Ανάμεσα στα ονόματα των 14 μαθητών που υπογράφουν την αναφορά συναντάμε και αυτά των μετέπειτα σημαντικών γλυπτών Δημήτριου Φιλιππότη και Γεώργιου Βρούτου (Πούντρου).

αρκετή, αν δ' αυτοί την αρνώνται, τούτο πράττουσιν ένεκα υπερβολικής μετριοφροσύνης»! Το άρθρο ολοκληρωνόταν καταγγέλλοντας τον μακιαβελικό τρόπο, με τον οποίον ο Καυταντζόγλου διηύθυνε το Πολυτεχνείο, επιδιώκοντας συστηματικά να έχει δίπλα του πειθήνιους και ανίκανους καθηγητές και διδασκάλους, εμποδίζοντας την πρόοδο των νεαρών και ταλαντούχων σπουδαστών.²³³

Η απάντηση ήταν άμεση. Με επιστολή τους προς την εφ. Αιών δέκα μαθητές της χαρακτηρισκής υπερασπίζονταν τον Αγαθάγγελο και κατήγγελλαν ως ψευδή, ανυπόστατα και συκοφαντικά όσα υποστήριζε ο ανώνυμος συντάκτης του *Εθνοφύλακος*, εκφράζοντας τη λύπη τους, αφού, σύμφωνα με τα γραφόμενά του, εμφανίζονταν οι ίδιοι ως παραπονούμενοι για την ικανότητα του δασκάλου τους και ζητούσαν την απομάκρυνσή του. Το απόσπασμα της επιστολής που παρατίθεται είναι χαρακτηριστικό: «Αλλά λυπούμεθα και δυσχεραίνωμεν μεγάλως, ότι ο αρθρογράφος, προς υποστήριξιν των συκοφαντιών του, φέρει ως μάρτυρας και ημάς τους μαθητάς της Ξυλογραφίας, παριστών ημάς ως αγνώμονας και κακοήθεις, όταν λέγη ψευδόμενος, ότι παρεπονέθημεν εις τον Διευθυντήν περί της ανικανότητος του σεβαστού διδασκάλου ημών, τον οποίον ουχί μόνον ημείς, αλλά και οι προ χρόνων χρηματίσαντες μαθηταί, πλην του αγνώμονος Σκιαδοπούλου, εθεωρήσαμεν και θεωρούμεν ουχί απλώς διδάσκαλον της τέχνης της Ξυλογραφίας, αλλά και ως φιλόστοργον πατέρα διά τας πολυειδώς υπ' αυτόν καταβαλλομένας προσπαθείας υπέρ της προόδου και μορφώσεως ημών, θυσιάζων το ίδιον αυτού συμφέρον διά της παραχωρήσεως των εις αυτόν διδομένων παραγγελιών προς μόνον το ημέτερον όφελος: διότι διανέμει αναλόγως μεταξύ ημών των μαθητών τας διδομένας αυτό παραγγελίας, εν ω ηδύνατο να συστήση αυτός εργοστάσιον, και να απολαμβάνη αυτός μόνος τας ωφελείας αντί ημών». Παράλληλα, οι μαθητές δεν δίσταζαν να επιτεθούν με δριμύτητα στον Σκιαδόπουλο, να

²³³ «Πολυτεχνικόν Σχολείον», εφ. *Εθνοφύλαξ*, 4 Σεπτεμβρίου 1862.

τον προκαλέσουν σε διαγωνισμό, να τον χαρακτηρίσουν «χειρώνακτα» και «απλούν αντιγραφέα επί ξύλου», να αμφισβητήσουν τις τρίχρονες σπουδές του στο Παρίσι, να στηλιτεύσουν τη δήθεν «ηθικότητά» του, υπενθυμίζοντας τον τρόπο με τον οποίο εξασφάλισε τη συγκεκριμένη υποτροφία, και να καταγγείλουν δημόσια την «αισχροή παρανομία», με την οποία επιθυμούσε να αντικαταστήσει τον πρώην δάσκαλό του. Τέλος, για να τεκμηριώσουν την προσφορά και την ποιότητα της διδασκαλίας του Αγαθάγγελου, αναφέρονταν στην πρόοδο της ξυλογραφικής τέχνης από το 1844 και μετά, και ως αδιάψευστους μάρτυρες έφεραν το περ. *Πανδώρα*, όπου δημοσιεύονταν ξυλογραφίες μαθητών, αλλά και τις βραβεύσεις του Αγαθάγγελου και μαθητών του σε παγκόσμιες εκθέσεις.²³⁴

Ο Αγαθάγγελος, παρ' όλες τις επιθέσεις, κατόρθωσε να διατηρήσει τη θέση του και συνέχισε να διδάσκει για δύο περίπου χρόνια ακόμα, έως τις αρχές του 1865.

Συμμετοχή σε εκθέσεις

Στη Διεθνή Έκθεση του Λονδίνου το 1851 η συμμετοχή της Ελλάδας ήταν εξαιρετικά περιορισμένη: ανάμεσα στα ελάχιστα καλλιτεχνικά έργα Ελλήνων καλλιτεχνών²³⁵ ξεχώριζαν τα ξυλόγλυπτα του Αγαθάγγελου που απέσπασαν θετικές κριτικές.²³⁶

²³⁴ Η επιστολή υπογραφόταν από τους Ι.Γ. Πλατύ, Θ. Διαμαντόπουλο, Αθ. Καρατζούλη, Μ. Πραουδάκη, Μ. Αναστασίου, Σπ. Γούζελη, Ν. Γύζη, Αθ. Κοτρώτσο, Αθ. Αναγν. Πάλλη και Κ.Ν. Ορφανουδάκη. Βλ. εφ. *Αιών*, 27 Σεπτεμβρίου 1862.

²³⁵ Για την ελληνική καλλιτεχνική συμμετοχή στη Διεθνή Έκθεση του Λονδίνου, βλ. Μυκονιάτης, 1981, σ. 142-148.

²³⁶ *Official Descriptive and Illustrated Catalogue of the Great Exhibition 1851*, τ. 3, Λονδίνο 1851, σ. 1407, αρ. 59, πίν. 88, 89, 158· εφ. *Αιών*, 31 Μαρτίου 1851· «Έκθεσις του Λονδίνου. Εκ των *Εωθινών Χρονικών* της 10ης Μαΐου 1851», εφ. *Αιών*, 26 Μαΐου 1851· Στέφανου Θ. Ξένου, *Η Παγκόσμιος Εκθεσις. Δημοσιευθείσα εις την ΑΜΑΛΘΕΙΑΝ, και ΑΘΗΝΑΝ, το 1851*, Λονδίνο 1852, σ. 162-163· Μυκονιάτης, 1981, σ. 146-147· Μπόλης - Παυλόπουλος, 2003, σ. 25.

Στη Διεθνή Έκθεση του Παρισιού το 1855, μαζί με τα έργα ζωγραφικής και γλυπτικής της ελληνικής συμμετοχής — που, αν και μικρή, θεωρήθηκε αξιοπρεπής και ελπιδοφόρα —,²³⁷ παρουσιάστηκαν επίσης έργα του Αγαθάγγελου και των μαθητών του Π. Σκιαδόπουλου και Γ.Σ. Παναγιωτάκη. Ο Αγαθάγγελος συμμετείχε με μικρό ξυλόγλυπτο εικονοστάσιο που έφερε παραστάσεις από την Αγία Γραφή,²³⁸ και οι Σκιαδόπουλος και Παναγιωτάκης με ξυλογραφίες που απεικόνιζαν τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο και την «αρχαίαν μητρόπολιν» των Αθηνών αντίστοιχα.²³⁹ Η επιλογή των δύο συγκεκριμένων ξυλογράφων δεν πρέπει να καθορίστηκε αποκλειστικά και μόνο από τις ικανότητές τους στη χαρακτηριστική ο Σκιαδόπουλος, απόφοιτος του Σχολείου, γνώριζε ιδιαίτερη προβολή ως συνεργάτης του περ. Πανδώρα, ενώ αποφασιστικό ρόλο στην επιλογή του Παναγιωτάκη θα έπαιξαν οι συνεχείς βραβεύσεις του στις τάξεις της ξυλογραφίας, αν και δεν ήταν ο μόνος μαθητής με αυτές τις επιδόσεις. Τα έργα των καθηγητών και των μαθητών του Σχολείου που προοριζόνταν για την έκθεση, πριν την αποστολή τους στο Παρίσι, παρουσιάστηκαν

²³⁷ Για την ελληνική καλλιτεχνική συμμετοχή στη Διεθνή Έκθεση του Παρισιού, βλ. Μυκονιάτης, 1981, σ. 148-154.

²³⁸ *Exposition Universelle de 1855. Explication des ouvrages de peinture, sculpture, lithographie et architecture des artistes vivants étrangers et français, exposés au Palais des Beaux-Arts, avenue Montagne, le 15 mai 1855*, Παρίσι 1855, αρ. 2297· εφ. *Ηλιος*, 2 Δεκεμβρίου 1855· Λύσανδρου Κουταντζόγλου, *Περιγραφή των καλλιτεχνικών έργων, των σταλέντων εξ Ελλάδος εις την εν Παρισίους Παγκόσμιον Έκθεσιν*, Αθήνα 1855, σ. 29-30 [το κείμενο δημοσιεύεται ως παράρτημα στον *Λόγο* του 1855 του Κουταντζόγλου και αναδημοσιεύεται με τον τίτλο «Έργα καλλιτεχνικά σταλέντα εξ Ελλάδος εις Παρισίους», στο περ. Πανδώρα, τχ. 124, 15 Μαΐου 1855]· Μυκονιάτης, 1981, σ. 154· Μπόλης - Παυλόπουλος, 2003, σ. 26.

²³⁹ Λύσανδρου Κουταντζόγλου, *Περιγραφή των καλλιτεχνικών έργων, των σταλέντων εξ Ελλάδος εις την εν Παρισίους Παγκόσμιον Έκθεσιν*, ό.π., σ. 30-32, όπου εκτενής παρουσίαση των έργων. Ο Κουταντζόγλου στο συγκεκριμένο κείμενό του δεν αναφέρεται στο σύνολο των ελληνικών καλλιτεχνικών συμμετοχών, αλλά μόνο σε εκείνες που συνδέονται με το Πολυτεχνείο. Εκτός από τον Αγαθάγγελο, ξυλόγλυπτα με θέματα εμπνευσμένα από την αρχαιότητα εξέθεσαν οι Φίλιππος Πέμματος και Αντώνιος Φραγκούλης, οι οποίοι ήταν σπουδαστές στο Πολυτεχνείο και μάλλον δίδαχτηκαν την τέχνη της ξυλογλυπτικής από τον Αγαθάγγελο.

στις αίθουσες του Πολυτεχνείου για το αθηναϊκό κοινό. Ο Καυταντζόγλου, όπως ήταν φυσικό, πρόβαλε αποκλειστικά τη συμμετοχή του Σχολείου, αναφερόμενος στην πρόοδο των τεχνών σ' αυτό· ειδικότερα οι ξυλογραφίες των Σκιαδόπουλου και Παναγιωτάκη πιστοποιούσαν, σύμφωνα με την εκτίμησή του, τον «υψηλόν βαθμόν εντελείας» στον οποίο είχε φτάσει η τεχνική της ξυλογραφίας με τη διδασκαλία της στο Πολυτεχνείο, «ώστε αν τα τυπογραφεία ελάμβανον την δέουσαν πρόνοιαν εις την εκτύπωσιν, και μετεχειρίζοντο κατάλληλον μελάνην, βεβαίως τα ξυλογραφήματα ημών δεν ήθελον είσθαι ως προς την εργασίαν κατώτερα των εν τη αλλοδαπή γενομένων».²⁴⁰

Το φθινόπωρο του 1859 πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα η Α' έκθεση των «Ολυμπίων», διοργάνωση που θεσπίστηκε με πρότυπο τις διεθνείς και παγκόσμιες εκθέσεις και φιλοδοξούσε να αποτυπώσει το σύνολο της ελληνικής παραγωγής σε όλους τους τομείς.²⁴¹ Τα εκθέματα παρουσιάστηκαν ταξινομημένα σε κατηγορίες («κλάσεις»): η ξυλογραφία, η χαλκογραφία και η λιθογραφία συμπεριλήφθηκαν στην 20ή κλάση («Σχέδιον και πλαστική εφηρμοσμένη εις την βιομηχανίαν»), που επικεντρωνόταν κυρίως στην «κοινωφελεστάτην και θείαν» τέχνη της τυπογραφίας.²⁴² Την επιτροπή των ελλανοδικών στη συγκεκριμένη κλάση αποτελούσαν ο υποέφορος της Βασιλικής Βιβλιοθήκης Γεώργιος Αποστολίδης-Κοσμητής (ως εισηγητής), ο Αγαθάγγελος Τριανταφύλλου και ο λιθογράφος του Βασιλικού Λιθογραφείου Νικόλαος Στερογιάννης (π. 1810-1869).²⁴³ Η εισηγητική τους έκθεση συνιστά

²⁴⁰ Λύσανδρου Καυταντζόγλου, *Περιγραφή των καλλιτεχνικών έργων, των σταλέντων εξ Ελλάδος εις την εν Παρισίοις Παγκόσμιον Έκθεσιν*, ό.π., σ. 32.

²⁴¹ Γενικά για τις εκθέσεις των «Ολυμπίων», βλ. Μυκονιάτης, 1994, σ. 76 κε.· Μπόλης, 2000, σ. 59 κε.

²⁴² *Ολύμπια του 1859. Γενική έκθεση, υποβληθείσα εις την Α.Μ. τον Βασιλέα, υπό του Προέδρου της επί των Ολυμπίων Επιτροπής*, Αθήνα 1860, σ. 9-11, όπου στο άρθρο 11 του προγράμματος και του κανονισμού της έκθεσης δημοσιεύεται αναλυτικά η ταξινόμηση «των προϊόντων της εθνικής ενεργείας» σε 22 «κλάσεις». Για την 20ή κλάση, βλ. επίσης Μυκονιάτης, 1994, σ. 84· Μπόλης, 2000, σ. 71-72 κε.

²⁴³ *ΛΕΚ*, τ. 4, 2000, σ. 230 (Δημήτρης Παυλόπουλος).

ένα εκτενές χρονικό, ένα μοναδικό τεκμήριο για την ιστορία και την ανάπτυξη της τυπογραφίας στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος, παρέχοντας επίσης σημαντικά στοιχεία για την ξυλογραφία, τη χαλκογραφία, τη λιθογραφία, αλλά και τη «νεωτάτην εφεύρεσιν» της φωτογραφίας.

Στο τμήμα («συναγωγή») της ξυλογραφίας συμμετείχαν έντεκα μαθητές του Αγαθάγγελου –ο ιερομόναχος παρουσίασε ξυλόγλυπτα στην κλάση «των ωραίων τεχνών της γραφικής και πλαστικής» και τιμήθηκε με ένα από τα ανώτερα βραβεία που προβλέπονταν από τον κανονισμό της έκθεσης, το χρυσό μετάλλιο β' τάξεως.²⁴⁴ Η επιτροπή των ελλανοδικών στην εισήγησή της αναγνώριζε και μέσα από μια επίσημη διοργάνωση την προσφορά του Αγαθάγγελου στην εισαγωγή και τη διάδοση της ξυλογραφίας στο ελληνικό κράτος: «η αναγκαιότητα εις τε τας τέχνας και τας επιστήμας Ξυλογραφική τέχνη, μόλις προ 18 ετών εισήχθη εν τω σχολείω των τεχνών, διδασκομένη υπό του ιεροδικόνου Κυρίου Αγαθαγγέλου όστις καίτοι μη ων εξ επαγγέλματος ξυλογράφος αναπληροί την στέρησίν μας ταύτην».²⁴⁵ Τόσο η ξυλογραφία όσο και η χαλκογραφία διδάσκονται αποκλειστικά στο Πολυτεχνείο. Ο Αρ. Λ. Ροβέρτος, που παρουσίασε ξυλογραφική εικόνα του Όθωνα,²⁴⁶ τιμήθηκε με αργυρό μετάλλιο β' τάξεως, ενώ με ειδική «μνείαν προς έπαινον» οι υπόλοιποι μαθητές.²⁴⁷ Ειδικότερα για τον Ροβέρτο και για έναν ακόμα μαθητή,

²⁴⁴ Μυκονιάτης, 1994, σ. 83-84· Μπόλης, 2000, σ. 71, 413· Μπόλης - Παυλόπουλος, 2003, σ. 27.

²⁴⁵ Η έκθεση των ελλανοδικών στο *Ολύμπια του 1859*, ό.π., σ. 91-95.

²⁴⁶ Η ξυλογραφία αυτή ίσως ταυτίζεται με το βραβευμένο έργο (*Προσωπογραφία*, αντιγραφή από ελαιογραφία) του χαράκτη στους ετήσιους σπουδαστικούς διαγωνισμούς του 1858-59.

²⁴⁷ Συγκεκριμένα εξέθεσαν οι μαθητές της ξυλογραφίας Σπ. Γούζελης, Π. Γιασεμίδης, Α. Μακρής, Π. Παρασκευάς, Θ. Πρασουδάκης, Αθ. Αναγν. Πάλλης, Κ.Ν. Ορφανουδάκης, Αθ. Μπορνόβαλης, Ι. Τζουράς και Γ.Ι. Ιωαννίδης. Γενικότερα για τις συμμετοχές χαρακτών στις εκθέσεις των Ολυμπίων, βλ., Ελένη-Μαρία Βαβούρη, *Η συμμετοχή των ξυλογράφων στις εκθέσεις των Ολυμπίων (1859, 1870, 1875, 1888)*, δακτυλογραφημένη εργασία Α' Κύκλου Μεταπτυχιακών Σπουδών στην Ιστορία της

τον Π. Γιασεμίδη, η επιτροπή πρότεινε την οικονομική τους ενίσχυση από το κράτος για την τελειοποίηση των σπουδών τους στη Γαλλία: «εάν τοιούτοι νέοι επέμποντο εις Παρισίους, ίνα τελειοποιηθώσι, δεν υπάρχει αμφιβολία, ότι μετά δύο έτη θέλουν επιστρέψει τέλειοι ξυλοχαράκτα».²⁴⁸

Στο τμήμα της χαλκογραφίας συμμετείχαν μόνο δύο μαθητές του Αγαθάγγελου, οι Ν. Γύζης και Γ.Ι. Ιωαννίδης, οι οποίοι εξέθεσαν από μία χαλκογραφία του «αιοδίδιμου Κοραή» και τιμήθηκαν με χάλκινο μετάλλιο. Για τον Γύζη η επιτροπή εξέφρασε επίσης την ευχή της «να επέμπετο και ούτος εις την αλλοδαπήν, προς τελειοποίησίν του».²⁴⁹ Στην έκθεση παρουσιάστηκαν ακόμα τα βραβευμένα έργα των μαθητών των τάξεων της χαρακτηριστικής στους διαγωνισμούς του σχολικού έτους 1858-59, καθώς και διάφορες άλλες ξυλογραφικές και χαλκογραφικές σπουδές τους.

Ενδιαφέρουσα, μολονότι μικρή, ήταν η παρουσίαση ξυλόγλυπτων και ξυλογραφιών δίπλα στα έργα ζωγραφικής και γλυπτικής της ελληνικής συμμετοχής στη Διεθνή Έκθεση του Λονδίνου το 1862.²⁵⁰ Οι ιερομόναχοι Αγ. Τριανταφύλλου και Μ. Πραουδάκης εξέθεσαν ξυλόγλυπτα, ενώ ο Π. Σκιαδόπουλος δύο ξυλογραφίες («Ξυλόγλυπτα»): τη *Μάχη του Γρανικού* και την *Εκδίωξη των εμπόρων από τον ναό*.²⁵¹

Τέχνης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Αθηνών, χειμερινό εξάμηνο 2006-07.

²⁴⁸ Ολύμπια του 1859. Γενική έκθεσις, υποβληθείσα εις την Α.Μ. τον Βασιλέα, υπό του Προέδρου της επί των Ολυμπίων Επιτροπής, ό.π., σ. 95.

²⁴⁹ Ό.π.

²⁵⁰ Για την ελληνική καλλιτεχνική συμμετοχή στη Διεθνή Έκθεση του Λονδίνου, βλ. Μυκονιάτης, 1981, σ. 154-160.

²⁵¹ Για τη συμμετοχή τους, βλ. *International Exhibition 1862. Official Catalogue of the Fine Art Department*, Λονδίνο 1862, σ. 276 (στον κατάλογο, εκτός από τους Μ. Πραουδάκη και Περ. Σκιαδόπουλο, εμφανίζεται και κάποιος Κ. Παπαγεωργίου [C. Papageorgiou], ο οποίος εκθέτει ξυλόγλυπτο-ιερή μικρογραφία [sacred micrography]: «Τα ελληνικά προϊόντα εν τη παγκοσμίω εκθέσει», εφ. *Αιών*, 2 Ιουλίου 1862: «Το εν τη διεθνεί εκθέσει ελληνικόν δωμάτιον», εφ. *Μέριμνα*, 24 Ιουλίου 1862: εφ. *The Art Journal*, Λονδίνο, 1 Ιανουαρίου 1863· Μυκονιάτης, 1981, σ. 158-160· Μπόλης - Παυλόπουλος, 2003, σ. 27.

Το Πολυτεχνείο από το 1862 έως τα πρώτα χρόνια του 20ού αιώνα

Τον Οκτώβριο του 1862 η προσωρινή κυβέρνηση, λόγω της γενικότερης ταραγμένης και έκρυθμης πολιτικής κατάστασης, αλλά και της εκρηκτικής ατμόσφαιρας, που επικρατούσε στο Πολυτεχνείο, αναγκάστηκε να διακόψει τη λειτουργία του και, παράλληλα, επιτροπή με επικεφαλής τον ταγματάρχη του Μηχανικού Γεράσιμο Μεταξά ανέλαβε τη διεύθυνση και τη σύνταξη νέου οργανισμού.²⁵² Με το θέσπισμα της 26ης Αυγούστου 1863 («Περί νέου διοργανισμού και διευθύνσεως του Σχολείου των Τεχνών») γινόταν μια προσπάθεια αναδιοργάνωσης του Πολυτεχνείου σε μια νέα βάση επαναπροσδιορισμού του ρόλου του. Η εκπαίδευση διαχωριζόταν σε τεχνική («Καθημερινόν Σχολείον») και καλλιτεχνική («Καλλιτεχνικόν Σχολείον»)²⁵³ Η διάρκεια των καλλιτε-

²⁵² Τα άλλα μέλη της επιτροπής ήταν οι καθηγητές του Πανεπιστημίου Σταμάτιος Κρίνος και Ιωάννης Παπαδάκης. Σταδιακά η ηρεμία επανήλθε στο Σχολείο, τα μαθήματα συνεχίστηκαν, ύστερα από μια μεγάλη διακοπή (Οκτώβριος 1862 - Φεβρουάριος 1863), και οι διαγωνισμοί πραγματοποιήθηκαν κανονικά για το σχολικό έτος 1862-63. Για την κατάσταση που επικράτησε στο Πολυτεχνείο αμέσως μετά την Επανάσταση και για την περίοδο της προσωρινής διεύθυνσης από την τριμελή επιτροπή, βλ. Μπίρης, 1957, σ. 159-164. Η μικρή έκθεση που διοργανώθηκε το φθινόπωρο του 1863 έμοιαζε να αποτελεί τον «θλιβερό» επίλογο της περιόδου Κανταντζόγλου. Βλ. «Τα εν τω Πολυτεχνείω εκτεθέντα του έτους τούτου διαγωνίσματα», περ. *Χρυσάλλης*, τχ. 22, 15 Νοεμβρίου 1863, σ. 295-296. Τον Μάιο του 1863 συγκροτήθηκε επιτροπή για τη σύνταξη νέου οργανισμού του Σχολείου, με μέλη τους Αλ. Ρίζο Ραγκαβή, Ε.Μ. Μανιτάκη, Γεω. Μεταξά, Κ. Αλεξανδρόπουλο, Δ. Στρούμπο και Στ. Κρίνο. Βλ. Μπίρης, 1957, σ. 159· Ευθύμιου Θ. Σουλογιάννη, *Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής 1809-1892. Η ζωή και το έργο του*, ό.π., σ. 53.

²⁵³ Σύμφωνα με το πρώτο άρθρο του θεσπίσματος, προορισμός του Πολυτεχνείου ήταν η «θεωρητική και πρακτική μόρφωση των τεχνιτών και εργοστασιαρχών εις τας αναγκαioτέρας τέχνας, οίον την οικοδομικήν, την σιδηρουργίαν, την λεπτουργίαν, την γλυπτικήν, την ζωγραφικήν, την κεραμοποιίαν, την βυρσοδεψικήν, την σαπωνοποιίαν κτλ». Στα υπόλοιπα δεκατέσσερα άρθρα καθορίζονταν με ακρίβεια όλα τα θέματα, οργανωτικά και διοικητικά, που αφορούσαν στη λειτουργία του. Εκτός από το «Καθημερινόν» και το «Καλλιτεχνικόν» Σχολείο, διατηρούνταν και το Σχολείο «των Κυριακών», ενώ συγκροτούνταν Συμβούλιο, αποτελούμενο από τους καθηγητές

χνικών σπουδών οριζόταν πενταετής και στο πρόγραμμα —διαμορφωμένο από την εμπειρία της προηγούμενης περιόδου— προβλεπόταν η διδασκαλία των μαθημάτων της ζωγραφικής, της πλαστικής, της προοπτικής και της σκηνογραφίας, της ξυλογραφίας, της χαλκογραφίας και της λιθογραφίας, της ανατομίας, της ιστορίας της καλλιτεχνίας και της μυθολογίας. Οι σπουδές των «ωραίων» τεχνών εμφανίζονταν εκ των πραγμάτων περισσότερο εξειδικευμένες, συστηματοποιημένες και ολοκληρωμένες από τις «ανύπαρκτες» σχεδόν τεχνικές. Οι Δημήτριος Σκαλιστήρης (1815-1883),²⁵⁴ Δημήτριος Αντωνόπουλος (1821-1885),²⁵⁵ Γεράσιμος Ευστ. Μαυρογιάννης (1823-1906)²⁵⁶ και Αναστάσιος Ι. Θεοφιλάς (1827-1901)²⁵⁷ ανέλαβαν διαδοχικά τη διεύθυνση του Σχολείου: 1863-73, 1873-76, 1876-78 και 1878-1901. Όλοι τους, με εξαίρεση τον Μαυρογιάννη, ήταν στρατιωτικοί. Οι Σκαλιστήρης και Αντωνόπουλος, μέσα σε ένα θετικιστικό πνεύμα, εστίασαν τις προσπάθειές τους στην ανάπτυξη των τεχνικών σπουδών,²⁵⁸ επιδεικνύοντας αδιαφορία, προκλητική, κάποιες φορές (ιδιαίτερα ο δεύτερος), για τις καλλιτεχνικές. Ενδεικτικά των νέων κατευθύνσεων που θα κυριαρχήσουν στο Πολυτεχνείο μετά το 1863 είναι όσα αναφέρει ο Σκαλιστήρης, με την ανάληψη των καθηκόντων του ως διευθυντής: «Το σχολείον τούτο από της μεταπολιτεύσεως του 1843 εξέκλινεν ολοσχερώς του προσορισμού του, και την σήμερον ήκιστα ή μάλλον παντάπασιν ομοιάζει προς τα πρότυπα σχολεία, κατά μίμησιν των οποίων ευσυστήθη. Ούτω, π.χ., ενώ εις εκείνα η πρω-

---

και τους διδασκάλους, και Εφορεία, η οποία επόπτευε την τήρηση του κανονισμού και των διατάξεων της λειτουργίας του. Για εκτενή παρουσίαση του θεσπίσματος, βλ. Μπίρης, 1957, σ. 164-171.

²⁵⁴ Μπίρης, 1957, σ. 504-505.

²⁵⁵ Μπίρης, 1957, σ. 511-512.

²⁵⁶ Μπίρης, 1957, σ. 514. Για τον Μαυρογιάννη γενικά, βλ. Σταυροχριστόφορου Π. Βουτσινά [Χρήστου Βουνά], *Γεράσιμος Ευστ. Μαυρογιάννης 1823-1906, ο δεύτερος εθνικός ποιητής*, Αθήνα 1966 [= *Εκείνοι που διώξαν τους Βρεταννούς από την Επτάνησο*, τ. 2].

²⁵⁷ Μπίρης, 1957, σ. 517-518.

²⁵⁸ Για την περίοδο διεύθυνσης του Πολυτεχνείου από τους Δημήτριο Σκαλιστήρη και Δημήτριο Αντωνόπουλο, βλ. Μπίρης, 1957, σ. 180-250· Μερτύρη, 2000, σ. 193-214.

τεύουσα και κυρία εκπαίδευσις είναι αι μηχανικαί τέχναι, εις τούτο επλάσθησαν και ανεφύησαν διάφοροι, ούτως ειπεῖν, σχολαί, κατόπιν του ωραίου τρέχουσαι και μηδεμίαν σχέσιν προς τας μηχανικάς τέχνας έχουσαι [...]. Επιθυμητόν είναι η Σχολή μικρόν και κατ' ολίγον να επανέλθη εις τον αρχικόν της σκοπόν [...].»²⁵⁹ Ταυτόχρονα, η αυστηρότητα, το πνεύμα πειθαρχίας και διάφορες «ακρότητες» στρατιωτικού τύπου κυριάρχησαν, διαμορφώνοντας κλίμα δυσφορίας και αντίδρασης από τους καθηγητές αλλά και τους μαθητές του Καλλιτεχνικού Τμήματος.²⁶⁰

²⁵⁹ Έγγραφο αναφορά του Δ. Σκαλιστήρη προς το Υπουργείο των Εσωτερικών, 12 Οκτωβρίου 1864 (Αρχείο Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου· αναδημ.: Μπίρης, 1957, σ. 180-181). Οι προσπάθειες του Δ. Σκαλιστήρη για την ανάπτυξη των τεχνικών σπουδών ευοδώθηκαν με την προώθηση νέου οργανισμού το 1867, σύμφωνα με τον οποίον το «Καθημερινόν Σχολείον» μετονομάστηκε «Βιοτεχνικόν», χωρίστηκε σε τρία τμήματα (της Μηχανικής, της Αρχιτεκτονικής και της Χωρομετρίας), αποτελώντας πλέον σχολείο μέσης τεχνικής εκπαίδευσης, θεωρητικής και πρακτικής. Ο οργανισμός του 1867 παραμένει άγνωστος στο σύνολό του. Βλ. «Το Πολυτεχνείον», εφ. *Νέα Εφημερίς*, 26 Σεπτεμβρίου 1887· Μπίρης, 1957, σ. 184-185. Για τα νέα αιτήματα που διαμορφώνονται σχετικά με την τεχνική εκπαίδευση στην Ελλάδα τη δεκαετία του 1860, βλ. Ελένης Καλαφάτη, «Το Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο στο γύρισμα του αιώνα. Επαγγελματικές διέξοδοι των αποφοίτων και θεσμικό καθεστώς του ιδρύματος», ό.π., σ. 172-178.

²⁶⁰ Η θεσμοθέτηση Σπουδαστικού Καλλιτεχνικού Συμβουλίου το 1873 — που προέκυψε από τον νέο κανονισμό λειτουργίας του Σχολείου, συνταγμένο από 15μελή επιτροπή στρατιωτικών και καθηγητών του Πανεπιστημίου— και η σύσταση δευτέρης «έδρας» ζωγραφικής το 1875, με σκοπό να προταθεί στον Νικόλαο Γύζη να επιστρέψει στην Ελλάδα και να την αναλάβει — αν και η πρωτοβουλία Αντωνόπουλου μπορεί να ερμηνευτεί περισσότερο ως κίνηση «εκφοβισμού» του Νικηφόρου Λύτρα στη διαρκώς αυξανόμενη μεταξύ τους ένταση και αντιπαράθεση— αποτέλεσαν θετικές εξελίξεις, σε περίοδο που το Σχολείο διοικείται από στρατιωτικούς. Βλ. εφ. *Αυγή*, 5 Μαΐου 1873· Μπίρης, 1957, σ. 200-201· αναφορά Δ. Αντωνόπουλου προς το Υπουργείο των Εσωτερικών, 13 Σεπτεμβρίου 1875 (Αρχείο Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου· αναδημ.: Μπίρης, 1957, σ. 239-240). Η διαρκής παραγνώριση όμως των δικαιωμάτων του Καλλιτεχνικού Τμήματος και η συνεχής υποβάθμισή του (κατάργηση του μαθήματος της καλλιτεχνολογίας, μείωση του αριθμού των υποτρόφων και του ποσού των υποτροφιών μεταξύ των άλλων) στάθηκε η αιτία της ρήξης ανάμεσα στον Αντωνόπουλο και τον Λύτρα, ο οποίος εμφανιζόταν ως ο «εκπρόσωπος» του Καλλιτεχνικού Τμήματος. Η αφορμή δόθηκε με την αποβολή κάποιων μαθητών, ένας από τους οποίους ήταν και ο Γ. Ιακωβίδης, που με «ζωηρότατο» τρόπο εξέφρασαν τα παράπονά τους, ζητώντας ταυτόχρονα τη βελτίωση των συνθηκών των σπουδών. Ο Λύτρας,

Ο Μαυρογιάννης στη συνέχεια, ένας πολιτικός διευθυντής, ενδιαφέρθηκε περισσότερο για τη συστηματοποίηση των καλλιτεχνικών σπουδών,²⁶¹ χωρίς να υποβαθμίσει όμως τις τεχνικές, τον περιορισμό της στρατιωτικής παρουσίας, την επικράτηση ενός πιο ελεύθερου πνεύματος, και τη γενικότερη διοικητική οργάνωση του Σχολείου.²⁶²

Η αναβάθμιση των σπουδών, η απόδοση των μαθητών και η επιβολή αυστηρής τάξης και πειθαρχίας αποτέλεσαν πρωταρχι-

---

ύτερα από μια βίαιη σκηνή με τον Αντωνόπουλο, υπέβαλε την παραίτησή του και σταμάτησε τις παραδόσεις των μαθημάτων του. Το θέμα έλαβε διαστάσεις, στον Τύπο άρχισαν να δημοσιεύονται κείμενα υπέρ και εναντίον του Λύτρα, ενώ οι μαθητές προχώρησαν σε κινητοποιήσεις και διαβήματα. Η απροκάλυπτη κάλυψη που προσέφερε το Υπουργείο των Εσωτερικών στον ζωγράφο, μη δεχόμενο την παραίτησή του, αλλά και η συνεχιζόμενη αποχή του από το μαθήματά του, οδήγησαν τον Αντωνόπουλο σε παραίτηση. Βλ. εφ. *Παλιγγενεσία*, 22 και 31 Ιανουαρίου 1876, 11 Φεβρουαρίου 1876· εφ. *Εφημερίς*, 28 Ιανουαρίου 1876· εφ. *Αλήθεια*, 11 Μαρτίου 1876· εφ. *Στοά*, 16 Μαρτίου 1876, 16 Απριλίου 1876· Μπίρης, 1957, σ. 249-250· Μπόλης, 2000, σ. 44-45.

²⁶¹ Ενδεικτικά της ώθησης που δόθηκε στις καλλιτεχνικές σπουδές ήταν: α. Η αποδοχή των προτάσεων του συμβουλίου του Καλλιτεχνικού Τμήματος, που εισηγήθηκε τη διεύθυνση και τη συστηματοποίηση των καλλιτεχνικών σπουδών, με την αύξηση των ετών διδασκαλίας των μαθημάτων της ζωγραφικής και της γλυπτικής από πέντε σε επτά. Ο Μαυρογιάννης, με αναφορά του προς το Υπουργείο των Εσωτερικών, θεωρούσε ως «αναγκαίαν» την έγκριση αυτών των προτάσεων ώστε «να αποβή η διδασκαλία της Καλλιτεχνίας τελειότερα και λυσιτελεστέρα εις την σπουδάζουσαν νεολαίαν». Βλ. αναφορά Γεφ. Μαυρογιάννη προς το Υπουργείο των Εσωτερικών, 27 Οκτωβρίου 1876 (Αρχείο Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου· αναδημ.: Μπίρης, 1957, σ. 252-253)· β. Η επαναφορά του μαθήματος της καλλιτεχνολογίας, που είχε καταργηθεί για οικονομικούς λόγους από τον Αντωνόπουλο. Ο Μαυρογιάννης ανέλαβε μάλιστα ο ίδιος τη διδασκαλία του μαθήματος. Βλ. Μπίρης, 1957, σ. 251· γ. Η οργάνωση της Πινακοθήκης του Σχολείου, που συγκροτήθηκε με βάση κυρίως αντίγραφα έργων ευρωπαϊκής τέχνης, τα περισσότερα προερχόμενα από δωρεές που είχαν γίνει στο Σχολείο από την ίδρυσή του και στη συνέχεια. Συνολικά περιελάμβανε 114 έργα, μεταξύ των οποίων και πίνακες του Αριστεΐδη Οικονόμου και του Νικόλαου Κουνελάκη. Η Πινακοθήκη άνοιξε για το αθηναϊκό κοινό το 1878. Βλ. «Η Πινακοθήκη του Σχολείου των Τεχνών», εφ. *Παλιγγενεσία*, 21 Ιουνίου 1878· εφ. *Ωρα*, 22 Ιουνίου 1878· εφ. *Αλήθεια*, 28 Ιουνίου 1878· «Η πινακοθήκη του εν Αθήναις Σχολείου των Τεχνών», περ. *Εστία*, τχ. 132, 9 Ιουλίου 1878, σ. 447-448· Μπίρης, 1957, σ. 255-257.

²⁶² Για την περίοδο διεύθυνσης του Πολυτεχνείου από τον Γεράσιμο Ευστ. Μαυρογιάννη, βλ. Μπίρης, 1957, σ. 251-264· Μερτύρη, 2000, σ. 214-220.

κούς στόχους του Θεοφιλά, που επιδίωξε να προσδώσει στο Πολυτεχνείο το απαιτούμενο κύρος ενός σοβαρού εκπαιδευτικού ιδρύματος.²⁶³ Προτεραιότητα δόθηκε στις τεχνικές σπουδές, χωρίς όμως να παραμεληθούν και οι καλλιτεχνικές. Το 1879 ο Θεοφιλάς είχε ήδη επεξεργαστεί προσχέδιο «νέου οργανισμού», το οποίο προέβλεπε τη δημιουργία δύο αυτόνομων τμημάτων, του «Βιοτεχνικού Σχολείου» και του «Καλλιτεχνικού», καθώς και ενός «προτεχνικού» τμήματος. Το «Καλλιτεχνείον» θα περιελάμβανε τρία επιμέρους τμήματα: της Αρχιτεκτονικής, της Γραφικής και της Πλαστικής, καθώς και ένα τμήμα τετραετούς φοιτήσεως ως παράρτημα, στο οποίο θα διδάσκονταν η Ξυλογραφία, η Χαλκογραφία και η Ξυλογλυπτική.²⁶⁴ Ο Θεοφιλάς ενδιαφέρθηκε για τη μεταρρύθμιση της δομής και, ύστερα από συντονισμένες προσπάθειες, ιδρύθηκε το 1887 το «Σχολείον των Βιομηχάνων Τεχνών», που πλέον πρόσφερε ανώτερη τεχνική εκπαίδευση.²⁶⁵ Μετά την ίδρυσή του, η ανάγκη ανασυγκρότησης του Καλλιτεχνικού Τμήματος, που συνέχιζε να λειτουργεί με την παλιά δομή του, πρόβαλε επιτακτική, ενώ η βούληση του Θεοφιλά υπήρξε σταθερή προς αυτήν την κατεύθυνση. Τη δεκαετία του 1890 το Καλλιτεχνικό Τμήμα εμφάνιζε μια διαρκώς αυξανόμενη εικόνα παρακμής και εγκατάλειψης, προκαλώντας τις έντονες αντιδράσεις των καθηγητών και των σπουδαστών του.²⁶⁶ Τόσο το 1889 όσο και το

²⁶³ Για την περίοδο διεύθυνσης του Πολυτεχνείου από τον Αναστάσιο Ι. Θεοφιλά, βλ. Μπίρης, 1957, σ. 265-368· Μερτύρη, 2000, σ. 221-260.

²⁶⁴ Στο Αρχείο του Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου σώζεται το «Σχέδιον Οργανισμού του Σχολείου των Τεχνών» που επεξεργάστηκε ο Θεοφιλάς.

²⁶⁵ Το «Σχολείον των Βιομηχάνων Τεχνών», που περιελάμβανε τρία τμήματα (πολιτικών μηχανικών, μηχανουργών, εργοδηγών και γεωμετρών), ιδρύθηκε με τον νόμο ΑΦΜΑ' της 27ης Μαΐου 1887 («Περί οργανισμού του εν Αθήναις Σχολείου των Βιομηχάνων Τεχνών»), αντικαθιστώντας το Βιοτεχνικό Τμήμα. Για την ίδρυση του «νέου» Σχολείου και το καταστατικό λειτουργίας του, βλ. Μπίρης, 1957, σ. 304-310· Μερτύρη, 2000, σ. 239-242.

²⁶⁶ Χαρακτηριστική αυτού του κλίματος ήταν η «απεργία» των μαθητών του Τμήματος το 1895, με αφορμή τη βίαιη συμπεριφορά του επιστάτη του Σχολείου. Προβαίνοντας σε διαδηλώσεις και υπομνήματα, απαιτούσαν τη βελτίωση των συνθηκών και τον εμπλουτισμό του προγράμματος σπουδών, ενώ προχώρησαν και στην ίδρυση

1899 ο Θεοφιλιάς είχε έτοιμα νομοσχέδια για την ανασυγκρότηση του Τμήματος, ενώ στην καμπή του 20ού αιώνα το αίτημα αυτονομίησης, ανάπτυξης και μετεξέλιξης του Τμήματος σε ακαδημία καλών τεχνών κυριάρχησε στο εξής.²⁶⁷

«ανεξάρτητης» καλλιτεχνικής σχολής, με δασκάλους τους Δημήτριο Φιλιππότη και Πολυχρόνη Λεμπέση. Βλ. «Απεργία των μαθητών του Πολυτεχνείου - Παράπονο κατά του διευθυντού και του επιστάτου - Παρακμή της Ζωγραφικής Σχολής», εφ. *Ακρόπολις*, 15 Φεβρουαρίου 1895· «Η απεργία των μαθητών του Πολυτεχνείου», εφ. *Ακρόπολις*, 16 Φεβρουαρίου 1895· «Οι μαθηταί της Καλλιτεχνικής Σχολής», εφ. *Ακρόπολις*, 17, 18, 20 και 22 Φεβρουαρίου 1895, 23 Φεβρουαρίου 1895· «Αθήναις», εφ. *Ακρόπολις*, 22 Φεβρουαρίου 1895· «Η νέα Καλλιτεχνική Σχολή», εφ. *Ακρόπολις*, 16 Μαΐου 1895· «Καλλιτεχνική Σχολή», εφ. *Εστία*, 16 Μαΐου 1895.

²⁶⁷ Το 1889 ο Θεοφιλιάς είχε έτοιμο προσχέδιο νόμου για την ίδρυση ανεξάρτητης Καλλιτεχνικής Σχολής, που θα απασχολούσε δώδεκα καθηγητές και έναν γραμματέα, θα περιελάμβανε τρία τμήματα (ζωγραφικής, γλυπτικής, αρχιτεκτονικής) και θα μπορούσε να λειτουργήσει, αν ψηφιζόταν το νομοσχέδιο τον Σεπτέμβριο του 1890. Βλ. Ν., «Πολυτεχνείον και Καλλιτεχνική Σχολή», εφ. *Επιθεώρησις*, 15 και 17 Σεπτεμβρίου 1889· «Καλλιτεχνική Σχολή», εφ. *Ακρόπολις*, 13 Νοεμβρίου 1889. Ο Θεοφιλιάς είχε αρχίσει να επεξεργάζεται το προσχέδιο ήδη από το 1887, ενώ εντατικοποίησε τις προσπάθειές του το καλοκαίρι του 1888, σε στενή συνεργασία με τους καθηγητές και τους διδασκάλους του Καλλιτεχνικού Τμήματος. Βλ. «Η γραφική εν τη σχολή των τεχνών», εφ. *Εφημερίς*, 18 Ιουλίου 1888· Γ.Κ., «Καλλιτεχνικά», εφ. *Παλιγγενεσία*, 10 Αυγούστου 1888· εφ. *Εφημερίς*, 6 και 8 Σεπτεμβρίου 1888· «Η Καλλιτεχνική Σχολή», εφ. *Εσπερινή Ακρόπολις*, 24 Νοεμβρίου 1888. Το 1889 όμως το μόνο νομοσχέδιο που προωθήθηκε στη Βουλή για το Πολυτεχνείο αφορούσε στις αμοιβές των διδασκόντων. Πιο συγκεκριμένα, για το Καλλιτεχνικό Τμήμα οι αμοιβές των καθηγητών της ζωγραφικής, της γλυπτικής και της κοσμηματογραφίας καθορίζονταν στις 250 δρχ. μηνιαίως, της Χαρακτικής στις 130 δρχ., ενώ της Ανατομίας και της Ιχθυογραφίας στις 100 δρχ. Βλ. εφ. *Παλιγγενεσία*, 3 Ιανουαρίου 1889. Το 1899 ο Θεοφιλιάς, ύστερα από εντολή του πρωθυπουργού, επεξεργάζεται εκ νέου νομοσχέδιο για την ανασυγκρότηση του Καλλιτεχνικού Τμήματος, με την προσθήκη νέων μαθημάτων στο πρόγραμμα σπουδών και τη δημιουργία αρχιτεκτονικής σχολής. Βλ. «Εις το Πολυτεχνείον», εφ. *Ακρόπολις*, 14 Οκτωβρίου 1899· «Μεταρρυθμίσεις εν τω Πολυτεχνείω», εφ. *Ακρόπολις*, 2 Δεκεμβρίου 1899. Παράλληλα την ίδια περίοδο ιδιαίτερα προβεβλημένοι ζωγράφοι, όπως οι Νικόλαος Γύζης, Γεώργιος Ιακωβίδης και Παύλος Μαθιόπουλος, αρθρογραφούν τονίζοντας την ανάγκη λήψης δραστηκών μέτρων για την αναβάθμιση της Καλλιτεχνικής Σχολής, προκειμένου να αποτελέσει, μαζί με την πινακοθήκη, —που η ίδρυσή της προωθούνταν τότε (1899),— τους πυρήνες αναζωογόνησης της καλλιτεχνικής ζωής. Ο Ιακωβίδης, ο οποίος είχε αναλάβει τότε τη διεύθυνση της νεοσύστατης πινακοθήκης, ζητούσε την αυτονόμηση του Καλλιτεχνικού Τμήματος και την ανάδειξή του σε ακαδημία καλών τεχνών, που θα περιελάμβανε τρία τμήματα (ζωγρα-

Το ίδιο αίτημα προβάλλεται και στα πρώτα χρόνια του 20ού αιώνα, όταν τη διεύθυνση του Πολυτεχνείου κράτησαν διαδοχικά, από το 1901 έως το 1902 και από το 1902 έως το 1910, οι Ιωάννης Λαζαρίμος (1849-1912)²⁶⁸ και Κωνσταντίνος Μάξ. Μητσόπουλος (1844-1911).²⁶⁹ Μέχρι το 1910 η ζωγραφική, η γλυπτική, η χαρακτική (ξυλογραφία και χαλκογραφία) και η κοσμηματογραφία εξακολούθησαν να αποτελούν τον πυρήνα του προγράμματος σπουδών του Καλλιτεχνικού Τμήματος, ενώ ανάμεσα στο διδακτικό προσωπικό του συναντάμε τους Νικηφόρο Λύτρα, Κωνσταντίνο Βολανάκη (1837-1907),²⁷⁰ Λεωνίδα Δρόση, Γεώργιο Βρούτο (1843-1909) και Γεώργιο Ιακωβίδη (1853-1932)²⁷¹ — απόφοιτοι οι περισσότεροι του Σχολείου, οι οποίοι, παρά τις εξαιρετικά δύσκολες συνθήκες, κατόρθωσαν με τη διδασκαλία τους να διατηρήσουν τις σπουδές σε υψηλό επίπεδο.

φικής, γλυπτικής, ξυλογραφίας και χαλκογραφίας). Οι προτάσεις του Ιακωβίδη κάλυπταν το σύνολο της οργάνωσης του Καλλιτεχνικού Τμήματος, ενώ για τη διεύθυνσή του προέκρινε τον Νικόλαο Γύζη, στον οποίο έγινε και επίσημη πρόταση από την ελληνική κυβέρνηση το 1900 να αναλάβει τη διεύθυνση της Καλλιτεχνικής Σχολής του Πολυτεχνείου, μετά την αναδιοργάνωσή της. Ανάλογες ήταν και οι προτάσεις του Γύζη και Μαθιόπουλου. Βλ. «Αι υπέρ της καλλιτεχνίας προτάσεις του Ιακωβίδου», εφ. *Ακρόπολις*, 26 Απριλίου 1900· Π. Μαθιόπουλου, «Καλλιτεχνική εβδομάς», εφ. *Ακρόπολις*, 29 Ιουλίου 1900· «Η καλλιτεχνική κίνησης εν Ελλάδι. Γνώμαι και προτάσεις των Ελλήνων ζωγράφων Γύζη - Ιακωβίδου», εφ. *Ακρόπολις*, 13 Οκτωβρίου 1899· «Νικόλαος Γκύζης», εφ. *Ακρόπολις*, 29 Οκτωβρίου 1900· Μπόλης, 2000, σ. 46-47.

²⁶⁸ Μπίρης, 1957, σ. 381-384, 516-517.

²⁶⁹ Μπίρης, 1957, σ. 385-425, 516.

²⁷⁰ Μανόλη Βλάχου, *Ο ζωγράφος Κωνσταντίνος Βολανάκης 1837-1907*, διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Αθήνα 1974· ΛΕΚ, τ. 1, 1997, σ. 202-205 (Μανόλης Βλάχος). Βλ. ακόμα Στέλιου Λυδάκη, *Κωνσταντίνος Βολανάκης*, Αθήνα 1997.

²⁷¹ ΛΕΚ, τ. 2, 1998, σ. 36-40 (Όλγα Μεντζαφού-Πολύζου)· Όλγα Μεντζαφού-Πολύζου, *Ο ζωγράφος Γεώργιος Ιακωβίδης και η εποχή του*, δακτυλογραφημένη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1999· της ίδιας, *Ιακωβίδης, Αθήνα 1999· Γεώργιος Ιακωβίδης. Αναδρομική, Κατάλογος έκθεσης*, Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου, Αθήνα 2005.

β. Περίοδος Αριστείδη Α. Ροβέρτου

Ο Αγαθάγγελος, όπως είδαμε, διατήρησε τη θέση του στο Σχολείο έως το 1865· με το ΒΔ της 12ης Ιανουαρίου 1865 απηλλάγη τελικώς των καθηκόντων του ως διδασκάλου της ξυλογραφίας και της χαλκογραφίας,²⁷² ενώ λίγο αργότερα υπέβαλε την παραίτησή του από διδάσκαλος της «εκκλησιαστικής ξυλογραφίας», το μάθημα καταργήθηκε και το όνομα του δεν απαντά πλέον σε έγγραφα του Πολυτεχνείου.²⁷³ Τη διδασκαλία της χαρακτηριστικής ανέλαβε, με το διάταγμα που προαναφέρθηκε, ο απόφοιτος του Πολυτεχνείου, μαθητής του Αγαθάγγελου και συνεργάτης της *Πανδώρας Αριστείδης Α. Ροβέρτος*, ο οποίος δίδαξε έως τον θάνατό του, τον Ιανουάριο του 1892.²⁷⁴ Ο Ροβέρτος ακολούθησε, σε γενικές γραμμές, το ίδιο με τον Αγαθάγγελο πρόγραμμα, διδάσκοντας την ξυλογραφία σε όρθιο ξύλο και τη χαλκογραφία με καλέμι καθημερινά, τουλάχιστον από το 1876.²⁷⁵ Μέχρι το 1874 το μάθημα της

²⁷² ΦΕΚ 14/22.2.1865, τχ. Α'. Σύμφωνα με το ίδιο διάταγμα, διδάσκαλος της ξυλογραφίας και της χαλκογραφίας διοριζόταν ο Αριστείδης Α. Ροβέρτος, ενώ ο Αγαθάγγελος διατηρούσε τη θέση του ως καθηγητής της εκκλησιαστικής ξυλογραφίας, που σημαίνει της εκκλησιαστικής ξυλογλυπτικής.

²⁷³ Σύμφωνα με το ΒΔ της 28ης Ιανουαρίου 1865, γινόταν «αποδεκτή η παραίτησις του εν τω σχολείω των τεχνών διδασκάλου της εκκλησιαστικής ξυλογραφίας κ. Ι. Αγαθαγγέλου» (ΦΕΚ 33/6.7.1865, τχ. Α'). Ο Αγαθάγγελος συνέχισε να διδάσκει την εκκλησιαστική ξυλογλυπτική μέχρι το τέλος της σπουδαστικής περιόδου 1864-65, τον Αύγουστο περίπου του 1865. Μπίρης, 1957, σ. 490, 551, 552, 553, 554, αρ. 14· Μπόλης - Παυλόπουλος, 2003, σ. 28. Με βασιλικό διάταγμα της 21ης Αυγούστου 1865 το μάθημα της εκκλησιαστικής ξυλογλυπτικής καταργήθηκε από το πρόγραμμα σπουδών και αντικαταστάθηκε από το μάθημα της καλλιτεχνικής βιομηχανίας και πλαστικής, που ανέλαβε να διδάξει ο γλύπτης Δημήτριος Κόσσοσ. Βλ. ΦΕΚ 18/2.3.1866, τχ. Α'.

²⁷⁴ Εφ. *Νέα Εφημερίς*, 6 και 10 Ιανουαρίου 1892. Βλ. ακόμα Μπίρης, 1957, σ. 505, 553, 558, αρ. 50· Ε.Χ. Κάσδαγλη, *Γιάννης Κεφαλληνός, ο χαράκτης*, ό.π., σ. 236· Μπόλης - Παυλόπουλος, 2003, σ. 36.

²⁷⁵ Πρόγραμμα των παραδιδόμενων μαθημάτων στην Καλλιτεχνική Σχολή για το σχολικό έτος 1876-77, χ.χ. (Αρχειό Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου). Σύμφωνα με αυτό, η χαρακτηριστική διδασκόταν καθημερινά, Δευτέρα-Σάββατο, 8-9 π.μ.

ξυλογραφίας συνέχισε να είναι οργανωμένο σε τρεις τάξεις και από το σχολικό έτος 1874-75 σε τέσσερις,²⁷⁶ ενώ η χαλκογραφία εξακολούθησε να διδάσκεται σε μία τάξη. Στον πενταετή κύκλο σπουδών το πρώτο έτος ήταν αφιερωμένο στην κοσμηματογραφία, στην αντιγραφή προτομών από έντυπες ξυλογραφίες και στη στοιχειώδη γραφική· το δεύτερο στην προτομογραφία (αντιγραφή προτομών σε διαφορετικό του πρωτοτύπου μέγεθος)· το τρίτο και το τέταρτο στην αντιγραφή φωτογραφιών και ελαιογραφιών αντίστοιχα· το πέμπτο στη χαλκογραφία.²⁷⁷ Από το δεύτερο έτος οι μαθητές παρακολουθούσαν και τσιγκογραφία (πρόκειται για τεχνική εσωγλυφίας σε πλάκα τσίγκου και όχι για την ομώνυμη τεχνική των γραφικών τεχνών). Μέσα στη δεκαετία του 1880 προστέθηκαν στο μάθημα της χαρακτηριστικής δύο ακόμα τάξεις, μία για την ξυλογραφία και μία για τη χαλκογραφία.²⁷⁸ Τις δύο τελευταίες δεκαετίες του 19ου αλλά και την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα η διδασκαλία της χαρακτηριστικής διαρκούσε επτά χρόνια· το 1890 δημοσίευμα του ημερολογίου *Πανελλήνιος Σύντροφος*, σχετικό με τη δομή και τη λειτουργία του Πολυτεχνείου, σημειώνει ότι το Καλλιτεχνικό Τμήμα χωριζόταν σε τέσσερις επιμέρους «Σχολές» (τμήματα): της Ζωγραφικής, της Πλαστικής, της Χαρακτικής και της Κοσμηματογραφίας (Κοσμηματογραφίας)· στις τρεις πρώτες η διδασκαλία ήταν επταετής.²⁷⁹

²⁷⁶ Δεν εντοπίστηκε κάποιο έγγραφο ούτε της Διεύθυνσης του Σχολείου ούτε του Υπουργείου των Εσωτερικών, το οποίο να αναφέρεται στην αύξηση των τάξεων της ξυλογραφίας από τρεις σε τέσσερις. Πάντως σε Πρακτικό συνεδρίασης της 26ης Μαΐου 1875 των καθηγητών και των διδασκάλων του Καλλιτεχνικού Τμήματος για τον καθορισμό των θεμάτων των διαγωνισμών του σχολικού έτους 1874-75, αναφέρονται τέσσερις τάξεις της ξυλογραφίας (Αρχείο Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου). Σε δημοσιεύματα που αφορούν τα αποτελέσματα των διαγωνισμών του ίδιου χρόνου ο Ν.Ι. Φέρμπος αριστεύει στην τετάρτη τάξη του τμήματος της ξυλογραφίας. Βλ. *Εφημερίς*, 7 Αυγούστου 1875· εφ. *Εθνοφύλαξ*, 7 Αυγούστου 1875· εφ. *Αλήθεια*, 14 Αυγούστου 1875· εφ. *Αυγή*, 16 Οκτωβρίου 1875.

²⁷⁷ Μπόλης - Παυλόπουλος, 2003, σ. 36.

²⁷⁸ Δεν μπορούμε να προσδιορίσουμε με ακρίβεια σε ποιο σχολικό έτος έγινε η συγκεκριμένη αύξηση των ετών.

²⁷⁹ Μπίσης, 1957, σ. 315.

Μαθητές Αριστείδη Α. Ροβέρτου

Μαθητές του Αριστείδη Α. Ροβέρτου είναι η πλειοψηφία των εικονογράφων ελληνικών εντύπων κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα. Για τη σύνταξη του καταλόγου που ακολουθεί οι πηγές μας είναι οι ίδιες με την περίοδο Αγαθάγγελου Τριανταφύλλου: το Αρχείο του Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου (κυρίως για τις δεκαετίες 1860 και 1870), το Μαθητολόγιο του Βασιλικού Πολυτεχνείου (για τα χρόνια 1865-70), καθώς επίσης ο ημερήσιος Τύπος της εποχής (όπου δημοσιεύονται τα αποτελέσματα των ετήσιων διαγωνισμών του Πολυτεχνείου) και τα εικονογραφημένα έντυπα.

Αγλακάκης Ιωάννης (Κρήτη 1847). Σπουδαστής της ξυλογραφίας το 1866-67.

Αλβέρτος Νικόλαος (Μέση Τήνου 1848). Σπουδάζει έως το 1868 ξυλογραφία, χαλκογραφία και ζωγραφική. Ασχολήθηκε κυρίως με την αγιογραφία: το 1888, στην Δ' έκθεση των «Ολυμπίων», εξέθεσε εικόνα με θέμα *Ιησούς Χριστός μετά της αγιογραφίας των ευαγγελιστών και προφητών*.

Βλαχόπουλος Δημ. (Αθήνα 1852). Σπουδαστής της ξυλογραφίας το 1865-66.

Γεωργιάδης Βασίλειος (Λυκία Μ. Ασίας 1852). Σπουδαστής της χαλκογραφίας το 1868-69.

Γλυμενόπουλος Περικλής (Αθήνα 1851/52). Σπουδαστής της ξυλογραφίας το 1866-67. Παράλληλα σπουδάζει και ζωγραφική.

Διβόλιας Νικόλαος (Σίκινος 1843). Σπουδαστής της ξυλογραφίας το 1866-67.

Δούκας Κ. Σπουδαστής της ξυλογραφίας το 1879-80.

Ιωαννίδης Παύλος. Σπουδαστής της ξυλογραφίας το 1875-76. Παράλληλα σπουδάζει και ζωγραφική.

Ιωαννίδης Σταύρος (Λυκία Μ. Ασίας 1849). Σπουδαστής της ξυλογραφίας το 1869-70.

Καζάνης Ελευθέριος Γ. (Αθήνα 1861 - Αθήνα 1930). Με καταγωγή από την Ήπειρο, σπούδασε χαρακτηριστική από τις αρχές της δεκαετίας του 1870 (τριτοετής της ξυλογραφίας το 1874-75) μέχρι το 1883. Παράλληλα παρακολούθησε και τάξεις της ζωγραφικής. Εικονογράφος των περ. *Η Διάπλασις των Παίδων*, *Απόλλων*, *Αττικόν Μουσείον*, κ.ά. Εργάστηκε και για πολλά άλλα έντυπα, όπως το ημερολόγιο *Ποικίλη Στοά* (1882), το *Ετήσιον Ημερολόγιον Κωνστ. Φ. Σκόκου του Έτους 1889* (1888), το *Εικονογραφημένον Ημερολόγιον του Δισέκτου Έτους 1892* (1892), το *Αττικόν Ημερολόγιον Ειρηναίου Ασωπίου του Έτους 1896* (1895), κ.ά., καθώς και για την εφ. *Ακρόπολις*, της οποίας υπήρξε από τους βασικούς συνεργάτες. Από τη δεκαετία του 1890 στράφηκε, από τους πρώτους στην Ελλάδα, και αφοσιώθηκε στην τσιγκογραφία και τη φωτοτσιγκογραφία, μαθαίνοντας και τις δύο νέες αυτές τεχνικές των γραφικών τεχνών από τον Κόνραντ Γκρούντμαν²⁸⁰ και εικονογραφώντας στη συνέχεια διάφορα περιοδικά (*Παναθήναια*, *Πινακοθήκη*, κ.ά.). Το 1907 εισήγαγε στην Ελλάδα και τα πρώτα μηχανήματα εκτύπωσης με τριχρωμία. Το φωτοτσιγκογραφείο του, «το τελειότερον εν τη Ανατολή, με τα τελειότερα μηχανή-

²⁸⁰ Ο Γερμανός Κόνραντ Γκρούντμαν (Konrad Grundmann, 1847-1896), γαμπρός και συνεργάτης του ίσως πρώτου στην Ελλάδα λιθογράφου, του Καρλ Γιόζεφ Κόλμαν (Karl Josef Kohlmann, 1812-1870), είχε ανοίξει το λιθογραφείο του επίσης στην οδό Λέκκα (Στοά Σιμοπούλου). Λιθογράφος ήταν και ο γιος του Αχιλλέας, που το 1927 πούλησε το λιθογραφείο του, το οποίο βρισκόταν στην οδό Μιλτιάδου 7, στους αδελφούς Πεχλιβανίδη. Βλ. Μποέμ [Δημήτριου Χατζόπουλου], «Εργαζόμεναι Αθήναι», εφ. *Το Άστυ*, 12 Φεβρουαρίου 1894 (αναδημ.: Νίκου Ε. Σκιαδά, *Χρονικό της Τυπογραφίας. Μαχόμενη Τυπογραφία. Σύμμικτα*, τ. Γ': 1863-1909, Αθήνα 1982, σ. 280-281, 283)· Δημήτρη Παυλόπουλου, «Οι Νέοι Μεγάλοι Εκδοτικοί Φορείς της Αθήνας. Τυπογραφία - Εκδοτικοί Οίκοι (19ος-20ός αι.)», στο *Πεντακόσια Χρόνια Εντυπής Παράδοσης του Νέου Ελληνισμού (1499-1999)*, Κατάλογος Έκθεσης, επιμέλεια Κ. Σπ. Στάικος - Τ.Ε. Σκλαβενίτης, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2000, σ. 369· Τάκη Βουλγαρίδη, *Λιθογραφία, η ζωή μου*, Αθήνα 2001, σ. 63· Νίκου Βατόπουλου, «Τα "Κλασσικά" των παιδικών μας χρόνων», εφ. *Η Καθημερινή*, 9 Ιουνίου 2002· Δημήτρη Παυλόπουλου, «Η τσιγκογραφία στην Ελλάδα», στα *Πρακτικά του 1ου Παγκόσμιου Συνεδρίου Τυπογραφίας και Οπτικής Επικοινωνίας. Ιστορία - Θεωρία - Εκπαίδευση*, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Ιούνιος 2002, Συλλογή και έκδοση κειμένων Κλήμης Μαστορίδης, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 313.

ματα», όπως διαφημιζόταν, στεγαζόταν στην οδό Λέκκα 20 και είχε βραβευτεί σε τρεις εκθέσεις (1900, Χανιά, Α' Διεθνής Έκθεση· 1903, Αθήνα, Διεθνής Έκθεση· Μπορντώ, Έκθεση Γραφικών Τεχνών), ενώ έλαβε μέρος το 1900 και στην Παγκόσμια Έκθεση του Παρισιού. Διατηρούσε επίσης και φωτογραφείο. Έργα του βρίσκονται σε ιδιωτικές συλλογές. Υπογράφει και με τα ΚΑΖΑΝ, Ε.ΚΑ.²⁸¹

Καίσαρ / Καίσαρος Μάρκος (Τήνος 1846). Σπουδαστής της ξυλογραφίας, της κοσμηματογραφίας, της καλλιγραφίας και της γλυπτικής το 1865-67. Τα αμέσως επόμενα χρόνια, μέχρι το 1875, εμφανίζεται στα έγγραφα του Αρχείου να σπουδάζει κοσμηματογραφία και κυρίως γλυπτική κάποιος Στέφανος Καίσαρ.

Καλαμαράς Νικόλαος. Πρωτοετής σπουδαστής της ζωγραφικής το 1871-72 και της ξυλογραφίας το 1872-73. Η κύρια κατεύθυνση των σπουδών του στη συνέχεια ήταν η γλυπτική.

Καλογήρου Ι. Σπουδαστής της ξυλογραφίας το 1879-80.

Καρυστινός (Μπαφαλούκας) Κωνσταντίνος (Κάρυστος / Κύμη / Σκύρος 1863 - Αθήνα 1908). Πατέρας του λογοτέχνη Μίχου Κάρη (Μιχάλη Καρυστινού). Γόνος εύπορης οικογένειας εμπόρων και караβοκέρηδων, σπούδασε χαρακτηριστική και ζωγραφική τη δεκαετία του 1880. Πολύ γρήγορα, ήδη από τα χρόνια των σπουδών του, τον απορρόφησε η εφαρμοσμένη ξυλογραφία και ξεκίνησε τη συνεργασία του με διάφορα έντυπα, όπως το ημερολόγιο *Ποικίλη Στοά* (1883), το *Ετήσιον Ημερολόγιον του Κωνστ. Φ. Σκόκου των*

²⁸¹ ΛΕΚ, τ. 2, 1998, σ. 64 (Δημήτρης Παυλόπουλος): «Ειδήσεις», περ. *Νέα Εστία*, τχ. 87, 1 Αυγούστου 1930, σ. 839· Γρηγόριου Ξενόπουλου, «Αθηναϊκά Επιστολαί: Καζάνης», περ. *Η Διάπλασις των Παιδών*, τ. 37, τχ. 35, 2 Αυγούστου 1930, σ. 416· Δημήτρη Παυλόπουλου, «Ζωγράφοι-Ξυλογράφοι εικονογραφούν το περιοδικό Η Διάπλασις των Παιδών», στο *Γρηγόριος Ξενόπουλος. Πενήντα χρόνια από το θάνατο ενός αθάνατου (1951-2001)*, Πρακτικά Συνεδρίου, 28 και 29 Νοεμβρίου 2001, επιμέλεια Κυριάκος Ντελόπουλος, Αθήνα 2003, σ. 206-211· του ίδιου, «Η τοιχογραφία στην Ελλάδα», ό.π., σ. 313-14. Το 1896 ο Καζάνης φέρεται εγγεγραμμένος στην Αθήνα στον κατάλογο συνδρομητών ενός βιβλίου. Βλ. Φίλιππου Ηλιού, «Αγιογράφοι, ζωγράφοι, χαράκτες και σταμπαδόροι. Η μαρτυρία των καταλόγων συνδρομητών», ό.π., σ. 58.

Ετών 1889 (1888) και 1890 (1889), το περ. *Απόλλων* και η *Εφημερίς των Παίδων* (1886, 1887, 1888). Το 1890-91 εικονογράφησε το βιβλίο του Φ. Πουκεβίλ *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως, ήτοι η αναγέννησις της Ελλάδος, μεταφρασθείσα υπό Ε. Ζυγούρα*. Το 1891 άνοιξε το πρώτο του ξυλογραφείο στην Αθήνα (απέναντι από τη Μητρόπολη, στην οικία Καμπά),²⁸² ενώ από τον Τύπο διαφημιζόταν ως «ικανότατος ξυλογράφος», που ξεχώριζε «διά την λεπτήν εργασίαν» του.²⁸³ Από τους παραγωγικότερους επαγγελματίες ξυλογράφους του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα, συνεργάστηκε σε περιοδικά, εφημερίδες και βιβλία. Το 1892 το εργαστήριό του στεγαζόταν στην οδό Φειδίου 4.²⁸⁴ Τον ίδιο χρόνο ξυλογραφίες του περιλαμβάνονται στον δεύτερο τόμο του βιβλίου του Κωνσταντινουπολίτη Επαμεινώνδα Κ. Κυριακίδου, *Ιστορία του Συγχρόνου Ελληνισμού, από της ιδρύσεως του Βασιλείου της Ελλάδος μέχρι των ημερών μας, 1831-1892. Μετά εισαγωγής επί των διαφόρων ιστορικών περιπετειών του έθνους, της μεγάλης επανάστασεως του 1821 και της διοικήσεως του Καποδιστρίου και εξήκοντα και πλέον εικονογραφιών*. Το 1894 δημοσιεύονται ξυλογραφίες του στο βιβλίο του Τρύφωνος Ευαγγελίδου *Ο Βίος του Ιησού Χριστού*. Το 1896 λέγεται ότι ξενυχτούσε στα γραφεία της εφημερίδας που δούλευε για να χαράξει μόνο το διαφορετικό κεφάλι στο τυποποιημένα χαραγμένο ήδη στο ξύλο σώμα των αθλητών που συμμετείχαν στους Ολυμπιακούς Αγώνες της Αθήνας, ώστε να προλαβαίνει την εκτύπωση των εφημερίδων, που έπρεπε να είναι στην κυκλοφορία το πρωί της επομένης! Τον ίδιο χρόνο ίδρυσε, μαζί με τον Δ. Σαμικό, στη Στοά Σιμοπούλου [οδός Λέκκα] 13 «νέον τέλειον ξυλογραφείον».²⁸⁵ Το 1906 εξέδωσε εφημερίδα αγγελιών με χρωμολιθογραφίες του και με δωρεάν διανομή της. Ασχολήθηκε και με τη ζωγραφική. Φιλοτέχνησε προσωπογρα-

²⁸² Εφ. *Εφημερίς*, 19 Οκτωβρίου 1891.

²⁸³ Ο.π.

²⁸⁴ Εφ. *Επιθεώρησις*, 29 Οκτωβρίου 1892.

²⁸⁵ Εφ. *Πρωΐα*, 30 Αυγούστου 1896· εφ. *Σκριπ*, 1 Σεπτεμβρίου 1896· περ. *Αττική Τρις*, 1898.

φίες, θαλασσογραφίες και ηθογραφικές σκηνές σε ένα λαϊκότροπο ύφος. Έργα του βρίσκονται σε ιδιωτικές συλλογές. Υπήρξε μέλος της «Καλλιτεχνικής Ενώσεως». Υπογράφει και με τα Κ.Κ., Κ.ΚΑΡ.²⁸⁶

Κατραβάς Νικόλαος (Πετρικάτα Κεφαλλονιάς 1873 - Αθήνα 1947). Σπουδαστής της ξυλογραφίας το 1889-90. Η κύρια κατεύθυνση των σπουδών του, τις οποίες ολοκλήρωσε το 1896, ήταν η ζωγραφική. Το 1899 παρουσίασε έργα του στην έκθεση της «Εταιρείας Φιλοτέχνων». Δούλεψε στο Αργοστόλι, όπου, εκτός από εργαστήριο ζωγραφικής, διατηρούσε και φωτογραφείο. Ζωγράφισε προσωπογραφίες και ηθογραφικές σκηνές σε ακαδημαϊκό ιδίωμα, αλλά και τοπία και θαλασσογραφίες, στις οποίες κυριαρχούν υπαιθριστικά στοιχεία. Ασχολήθηκε συστηματικά με την αγιογραφία. Οι περισσότεροι πίνακές του καταστράφηκαν στους σεισμούς της Κεφαλλονιάς το 1953. Έργα του βρίσκονται στην Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου, ενώ ελάχιστα σώζονται και στην Κεφαλλονιά.²⁸⁷

Κολλιριάτης Ιωάννης (Ναύπλιο / Κρανίδι 1854/57 - Αθήνα 1921). Τα χρόνια 1868-75 εμφανίζεται ως σπουδαστής της χαρακτικής, της ζωγραφικής, αλλά κυρίως της αρχιτεκτονικής. Στη συνέχεια σπούδασε στο Πολυτεχνείο του Μονάχου, όπου δούλεψε και ως αρχιτέκτων. Αφού επέστρεψε στην Ελλάδα, διορίστηκε τον Σεπτέμβριο του 1883 καθηγητής της αρχιτεκτονικής στο Πολυτεχνείο, διδάσκοντας ρυθμολογία και ιστορία της αρχιτεκτονικής. Τον Σεπτέμβριο του 1917 απολύθηκε για πολιτικούς λόγους. Διατέλεσε και αρχιμηχανικός του Δήμου Αθηναίων, εκτελώντας πολλά αρχιτεκτονικά έργα.²⁸⁸

²⁸⁶ ΛΕΚ, τ. 2, 1998, σ. 165-166 (Δημήτρης Παυλόπουλος). Βλ. ακόμα Δημήτρη Παυλόπουλου, 2004, σ. 80· Μίχου Κάρη, *Υστερόγραφα*, Αθήνα 2008, σ. 13-16. Ως χαρακτήρας ο Καρυστινός αναφέρεται ότι ήταν μπσέμ: του άρεσε να χαρτοπαίζει, να πίνει, να ξενυχτάει.

²⁸⁷ ΛΕΚ, τ. 2, 1998, σ. 179 (Δώρα Μαρκάτου).

²⁸⁸ Μπίρης, 1957, σ. 522.

Κονιδάρης Επαμεινώνδας (Λευκάδα 1844/45 - Οδησός 1897). Σπουδαστής της ξυλογραφίας το 1866-67. Σπούδασε ζωγραφική στη Λειψία και τη Βιέννη. Εγκαταστάθηκε μόνιμα στην Οδησό, όπου ασχολήθηκε συστηματικά με τη διδασκαλία της ζωγραφικής, της ιχνογραφίας και της καλλιγραφίας σε διάφορες σχολές (Σχολή των Ωραίων Τεχνών, Εμπορική Σχολή Αρρένων, Αυτοκρατορική Καλλιτεχνική Σχολή, κ.ά.). Το 1875 συμμετείχε στα Γ' «Ολύμπια», παρουσιάζοντας, ανάμεσα στα άλλα, και «ξυλίνας εικονογραφίας» και χαλκογραφία, ενώ τιμήθηκε με αργυρό μετάλλιο β' τάξεως. Το 1883 εκδόθηκε το βιβλίο του *Μαθήματα ζωγραφικής*. Φιλοτέχνησε προσωπογραφίες, ηθογραφίες, τοπία, ανθογραφίες και νεκρές φύσεις σε ακαδημαϊκό ύφος, με τονισμένο το ρομαντικό στοιχείο.²⁸⁹

Κοντιάδης Επαμεινώνδας. Με καταγωγή από την Κεφαλλονιά, είναι σπουδαστής της ξυλογραφίας το 1875-76. Η βασική κατεύθυνση των σπουδών του, τις οποίες ολοκλήρωσε το 1883/84, ήταν στη ζωγραφική. Το 1900 συμμετείχε στην έκθεση της «Καλλιτεχνικής Ενώσεως» στην Αθήνα, ενώ στη συνέχεια έλαβε μέρος σε διάφορες ομαδικές εκθέσεις, όπως αυτές του Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός» την περίοδο 1900-03. Η ζωγραφική του, κυρίως τοπία και προσωπογραφίες, κινείται σε ακαδημαϊκό πλαίσιο. Υπήρξε μέλος της «Εταιρείας Φιλοτέχνων». Έργα του βρίσκονται στην Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου, στη Συλλογή του Ιδρύματος Ευριπίδη Κουτλίδη, κ.ά.²⁹⁰

Κορίζης / Κορούζης Γεώργιος (Λάστα / Ζάτουνα Πελοποννήσου 1841/43 - Ερμούπολη 1883). Σπουδαστής της ξυλογραφίας το 1866-67. Η βασική κατεύθυνση των σπουδών του (1864-70/71) ήταν η ζωγραφική. Το 1875 συμμετείχε στα Γ' «Ολύμπια» και τιμήθηκε με αργυρό μετάλλιο β' τάξεως. Το 1878 εξέθεσε σε βιτρίνα αθηναϊκού καταστήματος πίνακα με ηθογραφικό θέμα. Τον ίδιο χρόνο με κρατική υποτροφία συνέχισε τις σπουδές του στο

²⁸⁹ ΛΕΚ, τ. 2, 1998, σ. 236 (Γιάννης Μπόλης).

²⁹⁰ ΛΕΚ, τ. 2, 1998, σ. 240 (Κώστας Μπαρούτας). Βλ. ακόμα *Επετηρίς Φιλοτέχνων*, Αθήνα 1901, σ. 46.

Παρίσι. Το 1881 επέστρεψε στην Αθήνα και στη συνέχεια εγκαταστάθηκε στην Ερμούπολη, όπου πέθανε από φυματίωση. Η ζωγραφική του περιλαμβάνει κυρίως προσωπογραφίες που έχουν τυπικά ακαδημαϊκό χαρακτήρα. Ασχολήθηκε επίσης με ηθογραφικά θέματα και αντιγραφές. Έργα του βρίσκονται σε ιδιωτικές συλλογές.²⁹¹

Κοτζιάς Νικόλαος. Σπουδαστής της ξυλογραφίας το 1881-83. Είχε ξεκινήσει σπουδές ζωγραφικής από το 1879.

Κουφός Μιχαήλ. Με καταγωγή από την Κύπρο, σπούδασε ξυλογραφία, χαλκογραφία και ζωγραφική τα χρόνια 1886-92. Συμμετείχε με ξυλογραφίες του στην εικονογράφηση της *Ιστορίας της Γαλλικής Επανάστασεως* (Αθήνα 1890) και του πρώτου τόμου του βιβλίου του Κωνσταντινουπολίτη Επαμεινώνδα Κ. Κυριακίδου, *Ιστορία του Συγχρόνου Ελληνισμού, από της ιδρύσεως του Βασιλείου της Ελλάδος μέχρι των ημερών μας, 1832-1892. Μετά εισαγωγής επί των διαφόρων ιστορικών περιπετειών του έθνους, της μεγάλης επαναστάσεως του 1821 και της διοικήσεως του Καποδιστρίου και εξήκοντα και πλέον εικονογραφιών* (Αθήνα 1892). Συνέχισε με σπουδές ζωγραφικής στο Μόναχο. Το 1904 επέστρεψε στην Αθήνα. Παρουσίασε έργα του σε ομαδικές εκθέσεις, όπως της «Ελληνικής Καλλιτεχνικής Εταιρείας», της οποίας ήταν μέλος, το 1907. Ασχολήθηκε κυρίως με την προσωπογραφία. Υπογράφει και με το Μ.Κ.²⁹²

Κωβαίος Λεωνίδας. Σπουδαστής της ξυλογραφίας το 1873-74, ενώ η κύρια κατεύθυνση σπουδών του τα χρόνια 1872-76 ήταν η ζωγραφική. Ξυλογραφίες του δημοσιεύθηκαν στο περ. *Παρνασσός* το 1878, κ.ά.

Μάρκου Ιωάννης Ν. (Αθήνα 1852). Σπουδαστής της ξυλογραφίας το 1871-72, ενώ παράλληλα σπουδάζει κοσμηματογραφία και ζωγραφική τα χρόνια 1868-72.

²⁹¹ ΛΕΚ, τ. 2, 1998, σ. 260 (Γιάννης Μπόλης).

²⁹² ΛΕΚ, τ. 2, 1998, σ. 322 (Γιάννης Μπόλης). Βλ. ακόμα Αργύρη Βουρνά, «“άγνωστοι” Έλληνες χαράκτες», περ. *συλλογές*, τχ. 100, Μάρτιος 1992, σ. 227, 230.

Μεταλλινός Σταμάτιος (Κέρκυρα 1843/44). Σπουδαστής της ξυλογραφίας το 1865-66, στη συνέχεια (1867-68) εμφανίζεται να σπουδάζει γλυπτική.

Μητύλας / Μυτήλιας / Μιτύλας / Μητίλας / Μιτήλας / Μιτίλας / Μυτίλιας Βασίλειος Γ. (Άνδρος 1854 - Άνδρος 1886). Σπούδασε ζωγραφική και χαρακτηριστική τα χρόνια 1869-78. Το 1875 τρεις ξυλογραφίες του (*Η βασίλισσα Ολγα ενδεδυμένη το ελληνικόν εγχώριον ένδυμα, Ο μην Μάιος, Ο μην Ιούνιος*) δημοσιεύθηκαν στον *Καζαμία ήτοι Αττικόν Ημερολόγιον του βισέκτου έτους 1876 μετ' οικονομολογικών*. Μαθητής του Νικηφόρου Λύτρα, που τον ξεχώριζε, έζησε και εργάστηκε στην Άνδρο «υπό το βάρος της μικρολόγου ζωής της επαρχιακής πολίχνης, εις την οποίαν η μοίρα τον κατεδίκασε να ζη εν μέσω περιβάλλοντος όλως απογοητευτικού». Το 1878 εξέθεσε *κεφαλήν γέροντος* στη βιτρίνα του βιβλιοπωλείου Νάκη, ενώ τον Μάρτιο του επόμενου χρόνου έργο του με θέμα *νεάνιδα πενθοφορούσαν* εκτέθηκε στις βιτρίνες των καταστημάτων Νάκη και Βούγα. Φιλοτέχνησε κυρίως ακαδημαϊκές προσωπογραφίες, για τις οποίες αμειβόταν ελάχιστα, ίσως και φορητές εικόνες με ελαιοχρώματα. Πέθανε άρρωστος από φυματίωση, «αλκοολικός και λιμοκτονών». Έργα του βρίσκονται στην Καΐρειο Βιβλιοθήκη Άνδρου και στο Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (ΕΛΙΑ).²⁹³

Μπαζαίος Νικόλαος. Σπουδαστής της ξυλογραφίας το 1882-83. Σπούδασε επίσης ζωγραφική από το 1882 έως το 1889. Ξυλογραφίες του δημοσιεύθηκαν στο *περ. Αττικόν Μουσείον* (1890, 1891), στο *Εικονογραφημένον Ημερολόγιον του δισέκτου έτους 1892*, κ.ά. Το 1893 ταξίδεψε στην Ευρώπη για να τελειοποιήσει τις γνώσεις του στη χαρακτηριστική και να προμηθευτεί και νέα εργαλεία ξυλο-

²⁹³ Όπως προκύπτει από τρεις επιστολές του το 1883 προς τον προηγούμενο της Μονής Αγίας Άνδρου Νικόδημο Βολίκα. Βλ. Δημητρίου Ι. Πολέμη, «Σημειώματα: 5. Τρεις επιστολαί του ζωγράφου Βασιλείου Μυτίλια», *περ. Πέταλον. Συλλογή ιστορικού υλικού περί της νήσου Άνδρου*, τχ. 6, Άνδρος 1995, σ. 329-334· Δημητρίου Π. Πασχάλη, *Άνδρσι καλλιτέχναι*, Συμπληρώσεις - Προσθήκες Δημήτρη Παυλόπουλου, Άνδρος 1996, σ. 20, 64-66· ΛΕΚ, τ. 3, 1999, σ. 248 (Δημήτρης Παυλόπουλος).

γραφίας. Συμμετείχε στην εικονογράφιση του πρώτου τόμου του βιβλίου του Κωνσταντινουπολίτη Επαμεινώνδα Κ. Κυριακίδου *Ιστορία του Συγχρόνου Ελληνισμού, από της ιδρύσεως του Βασιλείου της Ελλάδος μέχρι των ημερών μας, 1832-1892. Μετά εισαγωγής επί των διαφόρων ιστορικών περιπετειών του έθνους, της μεγάλης επαναστάσεως του 1821 και της διοικήσεως του Καποδιστρίου και εξήκοντα και πλέον εικονογραφιών* (Αθήνα 1892).²⁹⁴

Μπασδέκης Αθανάσιος (Χαλκίδα 1849). Σπουδαστής της ξυλογραφίας το 1865-66.

Ξανθουδίδης Ιωάννης. Σπουδαστής της ξυλογραφίας το 1874-75. Η βασική κατεύθυνση των σπουδών του από το 1871-72 ήταν στη ζωγραφική.

Οικονομόπουλος Νικόλαος. Σπούδασε ζωγραφική και χαρακτηριστική τα χρόνια 1874-81. Εργάστηκε ως ξυλογράφος σε περιοδικά όπως *Η Διάπλασις των Παίδων* (1879), *Αττικόν Μουσείον* (1883, 1884, 1890), κ.ά., καθώς και στο ετήσιο ημερολόγιο *Ποικίλη Στοά* (1885-95), στο *Αττικόν Ημερολόγιον Ειρηναίου Ασωπίου* των ετών 1882 (1881) και 1885 (1884), στο *Ετήσιον Ημερολόγιον Κωνστ. Φ. Σκόκου των Ετών 1889* (1888) και 1890 (1889) κ.ά. Ξυλογραφίες του δημοσιεύθηκαν επίσης στο περ. *Απόλλων* –από το 1885 η ξυλογραφία τίτλου του περιοδικού, με τον θεό Απόλλωνα καθισμένο σε скаμνί να ακουμπά το δεξί του χέρι σε μια άρπα, ήταν δική του. Το 1885 εικονογραφεί με ξυλογραφίες του, μαζί με τον Ιωάννη Α. Οικονόμου, τα *Νεοελληνικά Αναγνώσματα* του Γεώργιου Δροσίνη και το 1888, μαζί με τους Νικόλαο Σουρή και Ι. Οικονόμου, το τρίτομο βιβλίο του καθηγητή της ανατομίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών Λουκά Παπαϊωάννου *Ανατομική του ανθρώπου, περιέχουσα και ιστολογίαν και εμβρυολογίαν μετ' εικόνων περίπου 900*. Ξυλογραφίες του συναντάμε και σε σχολικά εγχειρίδια, όπως η *Ιχνογραφία*, που εξέδωσε ο Θεόδωρος Αποστολόπουλος σε τρία τεύχη. Το 1900 διατηρεί εργαστήριο ξυλογραφίας στην Αθήνα (οδός Ευριπίδου 4). Έργα του βρίσκονται στο

²⁹⁴ ΔΕΚ, τ. 3, 1999, σ. 171 (Δημήτρης Παυλόπουλος).

Μουσείο Χαρακτικής - Πινακοθήκη Γρηγοράκη, στην Πινακοθήκη Δήμου Ζίτσας, και σε ιδιωτικές συλλογές. Υπογράφει και με τα Ν.ΟΙ., Ν. ΟΙΚ., Ν. ΟΙΚΟΝ., ΟΙΚΟΝΟΜ., ΟΙΚΟΝΟΜΟΠ.²⁹⁵

Οικονόμου Γεώργιος Αντ. (Κάλυμνος 1861 - Αθήνα 1935). Συγχέεται συνήθως με τον ζωγράφο Γεώργιο Οικονόμο, γιο του ζωγράφου Αριστείδη Οικονόμου. Πήρε τα πρώτα μαθήματα ζωγραφικής από τον επίσης Καλύμνιο ζωγράφο Σακελλάρη Μαγκλή (1844-1886). Σπούδασε χαρακτική και ζωγραφική τα χρόνια 1879-86. Τη δεκαετία του 1880 εργάστηκε ως ξυλογράφος για το περ. *Η Διάπλασις των Παίδων* και το 1885 εικονογράφησε με 25 ξυλογραφίες του το βιβλίο *Ο αγροτικός οικίσκος. Διήγημα διδακτικών μεταφρασθέν εκ του γαλλικού της Marthe Bertin υπό Σοφίας Δήμου*. Το 1886 έφυγε στη Ρώμη, υπότροφος του ελληνικού κράτους, για σπουδές στην Ακαδημία Καλών Τεχνών. Το 1889 γράφτηκε στην Ακαδημία Καλών Τεχνών του Μονάχου, όπου σπούδασε με καθηγητή τον Heinrich Hofmann. Με την επιστροφή του στην Αθήνα, του προτάθηκε η θέση του καθηγητή της ζωγραφικής στο Σχολείο των Τεχνών, την οποία όμως αρνήθηκε λόγω οικογενειακών υποχρεώσεων. Το 1891 παρουσίασε έργα του σε βιτρίνες αθηναϊκών καταστημάτων. Έλαβε μέρος σε ομαδικές εκθέσεις στην Ελλάδα (1888, Δ' «Ολύμπια» 1898, Β' «Καλλιτεχνική Έκθεση Αθηνών», κ.ά.), την Ιταλία και τη Γερμανία. Το 1892 επέστρεψε στην Κάλυμνο, όπου πέρασε τα υπόλοιπα χρόνια της ζωής του. Το 1895 ταξίδεψε στο Άγιον Όρος, προκειμένου να μελετήσει τη βυζαντινή ζωγραφική. Φιλοτέχνησε προσωπογραφίες, τοπία, ηθογραφικές συνθέσεις και αγιογραφίες σε ναούς της Κάλυμνου (Μητρόπολη, Άγιο Γεώργιο, Άγιο Νικόλαο), ενώ ασχολήθηκε συστηματικά και με την ξυλογλυπτική. Η ζωγραφική του κινείται σε ακαδημαϊκά πλαίσια. Τιμήθηκε με δύο βραβεία σε έκθεση έργων της Ακαδημίας Καλών Τεχνών της Ρώμης και με

²⁹⁵ ΛΕΚ, τ. 3, 1999, σ. 339 (Δημήτρης Παυλόπουλος): Νίκη Σιώκη, «Η εικονογράφηση των ελληνικών βιβλίων ανατομικής», περ. *ΗΥΦΕΝ*, τ. Γ', τχ. 1, Άνοιξη 2001, σ. 55· Σπυρίδωνος Κουσουλίνου, *Οδηγός Αθηνών-Πειραιώς και των κυριωτέρων πόλεων της Ελλάδος*, Αθήνα 1900, σ. 53.

έπαινο της Ακαδημίας Καλών Τεχνών του Μονάχου. Έργα του βρίσκονται στη Συλλογή του Ιδρύματος Ευριπίδη Κουτλίδη, σε ιδιωτικές συλλογές, κ.ά. Υπογράφει και με τα Γ.Α. ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ / ΟΙΚΟΝΟΜΟ[Υ;], Γ.Α. ΟΙΚ.²⁹⁶

Οικονόμου Ιωάννης (Κέρτεζη Πελοποννήσου 1860 - Αθήνα 1931). Καταγόταν από παλιά λευιτική οικογένεια, που έδωσε και προκρίτους. Σπούδασε χαρακτηριστική και ζωγραφική τα χρόνια 1874-83, πρωτόσχολος του Νικηφόρου Λύτρα. Τις δεκαετίες 1880 και 1890, ξυλογραφίες του δημοσιεύθηκαν σε περιοδικά και ημερολόγια: *Εστία*, *Η Διάπλασις των Παιδων*, *Ποικίλη Στοά*, *Αττικόν Ημερολόγιον Ειρηναίου Ασωπίου* του έτους 1885 (1884), *Ετήσιον Ημερολόγιον Κωνστ. Φ. Σκόκου των ετών 1889, 1890 και 1892* (1888, 1889, 1891), *Αττικόν Μουσείον* (1891), κ.ά. Ανάμεσα σε άλλες εκδόσεις, για τις οποίες δούλεψε ως ξυλογράφος, το 1885, μαζί με τον Ν. Οικονομόπουλο, εικονογράφησε με ξυλογραφίες του τα *Νεοελληνικά Αναγνώσματα* του Γεώργιου Δροσίνη, το 1888, μαζί με τον Ν. Οικονομόπουλο και τον Ν. Σουρή, το τρίτομο βιβλίο του καθηγητή της ανατομίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών Λουκά Παπαϊωάννου *Ανατομική του ανθρώπου, περιέχουσα και ιστολογίαν και εμβρυολογίαν μετ' εικόνων περίπου 900*, το 1902 ένα σχολικό βιβλίο (*Γεωγραφία*) και γύρω στο 1910 το *Βιβλίον των συναναστροφών*. Τις δεκαετίες του 1880 και 1890 πολύ συχνά παρουσίαζε έργα του σε βιτρίνες αθηναϊκών καταστημάτων, ενώ συμμετείχε σε πολλές ομαδικές εκθέσεις στην Αθήνα (1888, Δ' «Ολύμπια»· 1890, Φιλολογικός Σύλογος «Παρνασσός»· 1894, έκθεση «Ομίλου των Φιλομούσων»· 1896, 1898-99, «Καλλιτεχνική Έκθεσις Αθηνών»· 1899-1900, διαρκής έκθεση της «Εταιρείας Φιλοτέχνων»· 1900, διαρκής έκθεση της «Ενώσεως των Ελλήνων Καλλιτεχνών»· 1907-10, εκθέσεις της «Καλλιτεχνικής Εταιρείας»· 1915, 1917, εκθέσεις

²⁹⁶ Αργύρη Βουρνά, «“άγνωστοί” Έλληνες χαράκτες», ό.π., σ. 228· *ΛΕΚ*, τ. 3, 1999, σ. 342-343 (Δημήτρης Παυλόπουλος)· Δημήτρη Παυλόπουλου, «Ο Καλύμνιος ζωγράφος, ξυλογράφος και ξυλογλύπτης Γεώργιος Αντ. Οικονόμου», περ. *Ημερολόγιο του Αρχιπελάγους* 1999, Αθήνα 1999, σ. 239-243. Βλ. ακόμα Ντελόπουλος, 1994, σ. 33, 387, αρ. 802.

του «Συνδέσμου Ελλήνων Καλλιτεχνών», κ.ά.). Εργάστηκε ως καθηγητής της καλλιγραφίας και του σχεδίου στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Φιλοτέχνησε προσωπογραφίες, νεκρές φύσεις (επιτραπέζια με φρούτα και κυνήγι), τοπιογραφίες, ηθογραφικές συνθέσεις. Η ζωγραφική του αναπτύσσεται σε ακαδημαϊκό ρεαλιστικό ιδίωμα. Υπήρξε νικητής λιθοβολίας στους αγώνες του 1888 και του 1891 με τον Πανελλήνιο Γυμναστικό Σύλλογο. Έργα του βρίσκονται στην Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου, στην Πινακοθήκη Ευάγγελου Αβέρωφ (Μέτσοβο), στην Πινακοθήκη Δήμου Λάρισας - Συλλογή Γ.Ι. Κατσίγρα, στις Συλλογές του Ιδρύματος Ευριπίδη Κουτλίδη, του Ιδρύματος Α.Γ. Λεβέντη, κ.ά. Υπήρξε μέλος της «Εταιρείας Φιλοτέχνων», της «Καλλιτεχνικής Εταιρείας» και του «Συνδέσμου Ελλήνων Καλλιτεχνών». Υπογράφει και με το Ι.ΟΙΚ.²⁹⁷

Παΐσιος Ιερεμίας (Λούπιδα Θράκης / Άγιον Όρος 1841). Σπούδασε ξυλογραφία, χαλκογραφία και ζωγραφική τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1860. Το 1867 αποφοίτησε από την τάξη της χαλκογραφίας.

Παναγουλίδης / Παναγουλέας Γεώργιος. Σπουδαστής της ξυλογραφίας το 1876-77. Η βασική κατεύθυνση των σπουδών του ήταν η ζωγραφική.

Πανταζής Περικλής (Αθήνα 1849 - Βρυξέλλες 1884). Σπουδαστής της ξυλογραφίας το 1866-67. Την περίοδο 1864-71 σπούδασε ζωγραφική. Με την ολοκλήρωση των σπουδών του, έφυγε στο Μόναχο, όπου γράφτηκε στην Ακαδημία Καλών Τεχνών. Αδυνατώντας να προσαρμοστεί στη συντηρητική νοοτροπία της Ακαδημίας, εγκατέλειψε τις σπουδές του, και το 1872 πήγε αρχικά στη Μασσαλία και στη συνέχεια στο Παρίσι, για να καταλήξει το φθινόπωρο του ίδιου χρόνου στις Βρυξέλλες, όπου εγκαταστάθηκε

²⁹⁷ ΛΕΚ, τ. 3, 1999, σ. 344 (Δημήτρης Παυλόπουλος): Αργύρη Βουρνά, «“άγνωστοι” Έλληνες χαράκτες», ό.π., σ. 227, 231· Νίκης Σιώκη, «Η εικονογράφηση των ελληνικών βιβλίων ανατομικής», ό.π., σ. 55· Πανελλήνιος Γυμναστικός Σύλλογος, 1891-1991. 100 χρόνια Πανελλήνιος Γυμναστικός Σύλλογος - 100 χρόνια ελληνικού αθλητισμού, Αθήνα 1991. Βλ. ακόμα Επετηρίς Φιλοτέχνων, ό.π., σ. 45.

μόνιμα μέχρι τον θάνατό του από φυματίωση. Η περίοδος παραμονής του στη βελγική πρωτεύουσα στάθηκε εξαιρετικά γόνιμη και δημιουργική: ζωγράφιζε ακατάπαυστα, συνδέθηκε με πρωτοποριακούς κύκλους της τέχνης, έγινε μέλος καλλιτεχνικών ομάδων (το 1872 του «Cercle de la Patte», το 1875 του «Cercle de la Chrysalide», το 1876 του «Cercle Artistique et Littéraire de Bruxelles» και το 1882 ιδρυτικό μέλος του «Cercle des Aquarellistes et Aquafortistes» και του «Cercle des XX») και συμμετείχε σε μεγάλες εκθέσεις. Προσωπογραφίες, τοπία, ηθογραφικές σκηνές και νεκρές φύσεις αποτελούν την πλούσια θεματογραφία της ζωγραφικής του, στην οποία εμφανείς είναι οι επιρροές του ρεαλισμού του Gustave Courbet και των ιμπρεσιονιστών· ιδιαίτερα στα τοπία επικεντρώθηκε στην απόδοση της ατμόσφαιρας και των αντανακλάσεων του φωτός, δίνοντας συνθέσεις με εξαιρετικές χρωματικές ποιότητες, ζωντανές και παλλόμενες, πλημμυρισμένες από δύναμη και ποιητική διάθεση. Έργα του βρίσκονται στην Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου, στην Πινακοθήκη Ευάγγελου Αβέρωφ (Μέτσοβο), στη Συλλογή του Ιδρύματος Ευριπίδη Κουτλίδη, στα Musées Royaux des Beaux-Arts de Belgique (Βρυξέλλες, Αμβέρσα, Γάνδη, Οστάνδη), κ.ά.²⁹⁸

Παπαβασιλείου Ιωσήφ (Καισάρεια 1847). Σπουδαστής της χαλκογραφίας το 1868-69. Στη συνέχεια σπούδασε ζωγραφική.

Παπαδάκης Μιχαήλ. Σπουδαστής της ξυλογραφίας το 1890-91. Έκανε παράλληλα σπουδές ζωγραφικής.

Παπαηλιόπουλος Α. Σπουδαστής της ξυλογραφίας τα χρόνια 1884-86. Παράλληλα σπούδασε και ζωγραφική.

Παρασκευάς Σταύρος Η. (Χαλκίδα π. 1867-1927). Σπούδασε χαρακτική και ζωγραφική τα χρόνια 1881-90. Κατά τη διάρκεια των σπουδών του, το 1889, τιμήθηκε με το 500δραχμο Θωμαΐδειο

²⁹⁸ Γεωργίας Α. Δρακοπούλου, *Ο Περικλής Πανταζής στα πλαίσια της βελγικής ζωγραφικής του 19ου αιώνα*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 1982· *Περικλής Πανταζής 1849-1884*, κείμενα Serge Goyens de Heusch, *Όλγα Μεντζαφού-Πολύζου, Στέφανος Σαμαράς*, Αθήνα 1994· *ΛΕΚ*, τ. 3, 1999, σ. 382-386 (Όλγα Μεντζαφού-Πολύζου).

βραβείο για την απόδοσή του στο τμήμα της χαρακτηριστικής. Μέσα στη δεκαετία 1890 φιλοτέχνησε πλήθος ξυλογραφιών για διάφορες εκδόσεις (Ανδρέα Δαβίδ Μόρτμανν, *Η Άλωση της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Τούρκων εν έτει 1453*, Αθήνα 1892, μαζί με τον επίσης ξυλογράφο Μιχαήλ Νικολαΐδη· Επαμεινώνδα Κ. Κυριακίδου, *Ιστορία του Συγχρόνου Ελληνισμού, από της ιδρύσεως του Βασιλείου της Ελλάδος μέχρι των ημερών μας, 1832-1892*. Μετά εισαγωγής επί των διαφόρων ιστορικών περιπετειών του έθνους, της μεγάλης επαναστάσεως του 1821 και της διοικήσεως του Καποδιστρίου και εξήκοντα και πλέον εικονογραφιών, Αθήνα 1892· Δάντη, *Θεία Κωμωδία*, Αθήνα 1894, κ.ά.). Δίδαξε σχέδιο στη Χαλκίδα, όπου υπήρξε δάσκαλος του χαρακτή και ζωγράφου Γιώργου Οικονομίδη (1891-1958). Έργα του βρίσκονται στο Μουσείο Χαρακτητικής - Πινακοθήκη Γρηγοράκη, στην Πινακοθήκη Δήμου Ζίτσας, και σε ιδιωτικές συλλογές. Υπογράφει και με το ΣΠ.²⁹⁹

Πελεκάνος Α. (Αθήνα). Σπουδαστής της ξυλογραφίας το 1879-80. Ίσως συγγενής του Μιχαήλ Πελεκάνου, ξυλογράφου μαθητή του Αγαθάγγελου Τριανταφύλλου.

Πετρουλάκης Παύλος. Σπουδαστής της ξυλογραφίας τα χρόνια 1874-77.

Πιζάνης Σπυριδών (Κέρκυρα 1870 - Ρώμη 1927). Σπούδασε χαρακτηριστική και ζωγραφική τα χρόνια 1889-96. Συνέχισε με σπουδές ζωγραφικής στη Ρώμη. Το 1888 συμμετείχε στην Δ' έκθεση των «Ολυμπίων», με τοπία και νεκρές φύσεις. Τον Μάρτιο του 1896 εξέθεσε σε βιτρίνα του βιβλιοπωλείου Κασδόνη στην Αθήνα *κεφαλήν νεαράς και ξανθής γυναικός*. Το 1899 συμμετείχε στην «Καλλιτεχνική Έκθεσι Αθηνών», με το έργο η *Μάχη του Γριμπόβου*. Έζησε περιπετειώδη ζωή με πολλές διακυμάνσεις. Δίδαξε σχέδιο και ζωγραφική στη Βραδινή Ιταλική Σχολή της Κέρκυρας και από το 1905 έως το 1907 διηύθυνε σχολή ζωγραφικής που είχε ιδρύσει ο ίδιος με λίγους μαθητές. Από το 1907 έως το 1920 διηύθυνε στη Σμύρνη σχολή ζωγραφικής, χωρίς να πετύχει, και πήγε

²⁹⁹ Νίκου Γρηγοράκη, *Γιώργος Οικονομίδης*, Αθήνα 1987, σ. 7· ΛΕΚ, τ. 3, 1999, σ. 334 (Ανδρέας Δεληβορριάς). Βλ. ΛΕΚ, τ. 4, 2000, σ. 470 (Δημήτρης Παυλόπουλος).

στο Αϊδίνι, όπου άνοιξε άλλη σχολή, χωρίς και αυτή να έχει επιτυχία· από εκεί επέστρεψε στη Ρώμη. Στα έργα του αξιοποιεί ρεαλιστικά και στη συνέχεια υπαιθροιστικά-ιμπρεσιονιστικά στοιχεία. Είχε ένα γιο ζωγράφο, ο οποίος έζησε και εργάστηκε στη Ρώμη. Υπήρξε μέλος της «Εταιρείας Φιλοτέχνων».³⁰⁰

Πολυχρόνης Παναγιώτης (Ασώματος Λέσβου 1854 - Χαλκίδα 1941). Νέος διδάχτηκε τη ζωγραφική στις Καρμές του Αγίου Όρους. Σπούδασε χαρακτηριστική και ζωγραφική τα χρόνια 1875-82. Το 1881 εργάστηκε ως ξυλογράφος για το βιβλίο του Αιμύλιου Ειμαρμένου [Αριστοτέλη Π. Κουρτίδη] *Παιδικαί Σελίδες*. Συνεργάστηκε και με το περ. *Η Διάπλασις των Παίδων*. Μετά τις σπουδές του επέστρεψε στη Λέσβο, όπου ασχολήθηκε με την αγιογράφιση ναών (Μητρόπολη, Άγιος Θεράπων, Άγιοι Θεόδωροι, Άγιος Συμεών, Ζωοδόχος Πηγή Λαγκαδάς, Άγιος Νικόλαος, Άγιος Ιωάννης ο Καλυβίτης, κ.ά.) και τη φωτογραφία (το φωτογραφείο του βρισκόταν στη Μυτιλήνη, στην οδό Σαπφούς 20). Φιλοτέχνησε επίσης κοσμικά ζωγραφικά έργα (τοπία, προσωπογραφίες) σε ακαδημαϊκό ρεαλιστικό ύφος. Στη θρησκευτική ζωγραφική του ακολουθεί δυτικά, ναζαρηνά πρότυπα. Εξέθετε μόνιμα έργα του στο εργαστήριό του στη Λέσβο, ενώ το 1939 συμμετείχε στη «Λεσβιακή Έκθεσι», που έγινε στο Δημαρχείο της Μυτιλήνης. Έργα του βρίσκονται σε ιδιωτικές συλλογές. Υπογράφει και με το Π. ΠΟΛΥΧΡ.³⁰¹

Πρινάρης Κωνσταντίνος Γ. (Ήπειρος 1852 - Αθήνα μετά το 1910). Σπούδασε ζωγραφική και ξυλογραφία τα χρόνια 1865-70. Το 1871, 1872 και 1874 ξυλογραφίες του δημοσιεύθηκαν στο *Αττικόν Ημερολόγιον Ειρηνάιου Ασωπίου* των ετών 1872, 1873 και 1875, ενώ στη

³⁰⁰ ΛΕΚ, τ. 4, 2000, σ. 39 (Κώστας Μπαρούτας). Βλ. ακόμα *Επετηρίς Φιλοτέχνων*, ό.π., σ. 45.

³⁰¹ Μίλητη Χ. Παρασκευαΐδη, *Συμβολή στην ιστορία των εικαστικών της Λέσβου. Δύο προπολεμικοί Λέσβιοι καλλιτέχνες. Ο Γεώργιος Μπούκας - Geo Boucas (1879-1941), φωτογράφος και ζωγράφος του Λονδίνου, της Σμύρνης και των Αθηνών, και ο Παναγιώτης Πολυχρόνης (1854-1941), ζωγράφος, αγιογράφος, χαράκτης και φωτογράφος της Μυτιλήνης*. Ανάτυπο από τα *Λεσβιακά. Δελτίον της Εταιρείας Λεσβιακών Μελετών*, τ. 14, 1993, Μυτιλήνη 1993, σ. 10-13· ΛΕΚ, τ. 4, 2000, σ. 54-55 (Δημήτρης Παυλόπουλος). Ο Ντελόπουλος, 1994, σημειώνει λανθασμένα ΠΟΛΥΧΡ. [ΟΝΟΠΟΥΛΟΣ].

συνέχεια συνεργάστηκε με εφημερίδες και περιοδικά όπως: *Φύσις* (1875), *Εστία* (1876),³⁰² *Αθηναϊς* (1881), *Παρνασσός* (1881), *Επιθεώρησις Πολιτική και Φιλολογική* (1881), *Αττικόν Μουσείον* (1884), κ.ά. Εικονογράφησε με ξυλογραφίες του και βιβλία: Δημήτριου Γ. Παπαγεωργίου, *Ολυμπία και Ολυμπιακοί Αγώνες* (1890)· *Μαγικά παίγνια, Πειράματα εκ της Φυσικής* (περ. 1900)· *Ηθικά διηγήματα στην Παιδική Βιβλιοθήκη του Ι. Βρεττού* (1903)· *Ιωάννη Λάιου, Νέα παιδικά διηγήματα* (1910). Υπογράφει και με τα Κ.Γ.Π., Κ.ΠΡ.³⁰³

Ροϊλός Γεώργιος Ν. (Στεμνίτσα Πελοποννήσου 1867 - Αθήνα 1928). Μαθητεύσε νέος κοντά σε επαγγελματία ξυλογράφο στην Αθήνα. Σπούδασε χαρακτηριστική και ζωγραφική τα χρόνια 1880-87. Κατά τη διάρκεια των σπουδών του, ασχολήθηκε συστηματικά με την εικονογράφιση· ξυλογραφίες, σχέδια και γελιογραφίες του δημοσιεύθηκαν σε εφημερίδες και περιοδικά (*Ο Ρωμηός, Αττικόν Μουσείον, Η Διάπλασις των Παιδων*, κ.ά). Το 1884 εκδόθηκε στην Αθήνα, εικονογραφημένο με ξυλογραφίες του, το βιβλίο του

³⁰² Για το περιοδικό θα φιλοτεχνήσει και ξυλογραφία που εικονογραφεί το ποίημα «Το σιγάρον» του Γ.Χ. Ζαλοκώστα. Η εικόνα παρουσιάζει μια γυναίκα με φράγκικα ρούχα να απολαμβάνει, χωρίς καμιά ενοχή, τη νέα της συνήθεια. Βλ. Γ.Χ. Ζαλοκώστα, «Το σιγάρον», περ. *Εστία*, τχ. 47, 21 Νοεμβρίου 1876, σ. 750.

³⁰³ Αίτηση του Κωνσταντίνου Πρινάρη προς τη Διεύθυνση του Σχολείου των Τεχνών για την έκδοση πιστοποιητικού σπουδών, 19 Ιουνίου 1875 (Αρχείο Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου). Το πιστοποιητικό εγκρίθηκε από τη Διεύθυνση στις 9 Ιουλίου 1875· σύμφωνα με αυτό, ο Πρινάρης παρακολούθησε επί πέντε χρόνια τις τάξεις της χαρακτηριστικής και της ζωγραφικής, με καθηγητές τους Νικηφόρο Λύτρα και Αρυστεΐδη Λ. Ροβέρτο, ολοκληρώνοντας τον κύκλο σπουδών του το 1875. Η *Εστία* δημοσίευσε τον Ιανουάριο του 1878 σε ξυλογραφία του πανομοιότυπο της υπογραφής του Παλαιών Πατρών Γερμανού. Βλ. εφ. *Αλήθεια*, 12 Ιανουαρίου 1878. Ξυλογραφία του από το 1884 βλ. [Αργύρη Βουρνά,] «“άγνωστοι” χαρακτες», περ. *συλλογές*, τχ. 157, Ιούνιος 1997, σ. 499. Βλ. ακόμα Μπίρης, 1957, σ. 186-187· Ευθύμιου Θ. Σουλογιάννη, *Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής 1809-1892. Η ζωή και το έργο του*, ό.π., σ. 52· Μπόλης, 2000, σ. 347· Αργύρη Βουρνά, «“άγνωστοι” Έλληνες χαρακτες», περ. *συλλογές*, τχ. 100, Μάρτιος 1992, σ. 229. Ο χαρακτήρας ήταν κωφάλαλος. Πατέρας του είναι ίσως ο Γεώργιος Πρινάρης, που συμμετείχε το 1860 και το 1861 στην εξεταστική επιτροπή του Α' Δημοτικού Σχολείου Κορασιών Αθηνών. Το 1889 και το 1890, η αδελφή του χαρακτή, Αικατερίνη, δημοσίευσε στο *Αττικόν Ημερολόγιον Ειρηναιών Ασωπίου* δύο μεταφράσεις της από τη γαλλική γλώσσα (Ιούλιου Λεμέτρο, «Ελλη. Αρχαίας υποθέσεως διήγημα» και Ερρίκου Γρεβίλ, «Ο κεραμεύς της Τανάγρας»).

Thomas Mayne Reid *Εις την θάλασσαν!* (παράφραση Αριστοτέλη Π. Κουρτίδη [Αιμύλιου Ειμαρμένου]) στη σειρά *Βιβλιοθήκη της «Διαπλάσεως των Παιδών»*. Το 1888 με υποτροφία του κληροδοτήματος Κρήτσκη, συνέχισε τις σπουδές του στην Ακαδημία Καλών Τεχνών του Μονάχου με καθηγητή τον Ν. Γύζη. Κατόπιν πήγε στο Παρίσι, όπου μαθήτευσε στην Ακαδημία Julian κοντά στους Jean-Paul Laurens και Benjamin Constant έως το 1894, οπότε επέστρεψε στην Ελλάδα. Τις περιόδους 1894-1903 και 1910-27 δίδαξε αγαματογραφία στο Πολυτεχνείο, ενώ κατά το διάστημα 1904-08 έζησε στο Λονδίνο. Φιλοτέχνησε προσωπογραφίες, τοπία, ηθογραφικές σκηνές, θαλασσογραφίες και πολεμικές εικόνες από τον Ελληνοτουρκικό Πόλεμο του 1897 και τους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-13. Παρουσίασε το έργο του σε ατομικές εκθέσεις (1919, αίθουσα εφ. *Ελεύθερος Τύπος*· 1925, Σχολή Καλών Τεχνών· 1927, Φιλολογικός Σύλλογος «Παρνασσός»), ενώ συμμετείχε σε πολλές ομαδικές εκθέσεις στην Ελλάδα και το εξωτερικό. Ακαδημαϊκός στη ζωγραφική του, είναι από τους πρώτους Έλληνες ζωγράφους που αποτύπωσαν το ελληνικό τοπίο στις ατμοσφαιρικές μεταβολές του. Ο υπαιθρισμός του συσχετίζεται άμεσα με τη γνωριμία και την αξιοποίηση υστερορομαντικών, ρεαλιστικών, ιμπρεσιονιστικών και μεταϊμπρεσιονιστικών στοιχείων της γαλλικής ζωγραφικής. Έργα του βρίσκονται στην Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου, στο Μουσείο Νεοελληνικής Τέχνης Ρόδου, στην Πινακοθήκη Δήμου Αθηναίων, στην Πινακοθήκη Ευάγγελου Αβέρωφ (Μέτσοβο), στη Συλλογή του Ιδρύματος Ευριπίδη Κουτλίδη, στη Συλλογή του Ιδρύματος Α.Γ. Λεβέντη, στη Δημοτική Πινακοθήκη Λάρισας - Μουσείο Γ.Ι. Κατσιόγρα, στο Μουσείον της Πόλεως των Αθηνών (Βούρου-Ευταξία), στη Συλλογή της Τράπεζας της Ελλάδος, στη Συλλογή της Εθνικής Τράπεζας, στον Φιλολογικό Σύλλογο «Παρνασσός», στο Μουσείο Χαρακτικής - Πινακοθήκη Γρηγοράκη και σε ιδιωτικές συλλογές. Υπογράφει και με το Γ.Ν.Ρ.³⁰⁴

³⁰⁴ ΛΕΚ, τ. 4, 2000, σ. 104 (Δημήτρης Παυλόπουλος)· Ντελόπουλος, 1994, σ. 378, αφ. 783.

Σάββας Αριστοτέλης Α. (Αθήνα 1850 - Αθήνα 1890). Αδελφός του Βασιλείου. Σπουδαστής της ξυλογραφίας το 1874-76/77. Στο Μαθητολόγιο του Βασιλικού Πολυτεχνείου ένας Αριστοτ. Σάββας είναι πρωτοετής της αρχιτεκτονικής το 1868-69 — ίσως στις σπουδές του της αρχιτεκτονικής να οφείλεται και το όντως άψογο σχέδιό του. Αριστοτέχνης ξυλογράφος, συνεργάστηκε με διάφορα περιοδικά όπως *Αθηναϊς* (1877, 1881, 1882), *Αττικόν Μουσείον* (1883, 1884), *Απόλλων* (1885), *Φύσις*, κ.ά., καθώς και με τη μηνιαία *Εφημερίδα των Παιδων* (1887, 1890). Ξυλογραφίες του δημοσιεύθηκαν ακόμα το 1881 στο *Αττικόν Ημερολόγιον Ειρηναίου Ασωπίου* του έτους 1882 και στο *Αθηναϊκόν Ημερολόγιον* του έτους 1882 του Φραγκίσκου Πρίντζη, στο ημερολόγιο *Ποικίλη Στοά* (1882-87), κ.ά. Έργα του βρίσκονται στο Μουσείο Χαρακτικής - Πινακοθήκη Γρηγοράκη και σε ιδιωτικές συλλογές. Υπογράφει και με το Α.Σ.³⁰⁵

Σάββας Βασίλειος Α. (Αθήνα 1843 - Αθήνα μετά το 1900). Σπουδαστής της ζωγραφικής τα χρόνια 1861-63 και της χαλκογραφίας το 1866-67 — ξυλογραφία διδάχτηκε από τον Αγαθάγγελο. Το 1870 αντικατέστησε τον «αμελή» Αθανάσιο Αναγν. Πάλλη στην εικονογράφηση του δεύτερου τόμου (Παιδεία) του βιβλίου του Αναστάσιου Ν. Γούδα *Βίοι παράλληλοι των επί της αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων ανδρών*. Ο συγγραφέας σημειώνει χαρακτηριστικά στον Πρόλογό του: «Τας εικόνας του ανά χείρας τόμου επεξεργάσθη μετ' ασυγκρίτως μείζονος ζήλου ο ξυλογράφος Βασίλειος Σάββας, άξιος πάσης συστάσεως διά τε τον ζήλον και την επιμέλειαν αυτού». Συνεργάστηκε με διάφορα περιοδικά: *Η Φιλόστοργος Μήτηρ* (1863-64), *Εθνική Βιβλιοθήκη* (1867-72), *Ιλισός* (1868, 1894), *Εφημερίδα των Παιδων* (1868-97), *Φιλολογικό Δελτίο του Συλλόγου «Βύρων»* (1874-80), *Αθηναϊς* (1876-82), *Παρθενών* (1878-79), *Επιθεώρησις Πολιτική και Φιλολογική, Τοξότης* (1882), *Αττικόν Μουσείον* (1883), κ.ά. Φιλοτέχνησε τις ξυλογραφίες τίτλου των περιοδικών *Βύρων* (1874), *Κυψέλη* (1886), κ.ά. Το διάστημα 1872-95 εργάστηκε ως ξυλογράφος για το *Αττικόν Ημερολόγιον*

³⁰⁵ ΛΕΚ, τ. 4, 2000, σ. 121 (Δημήτρης Παυλόπουλος)· Αργύρη Βουρνά, «“άγνωστοι” Έλληνες χαρακτες», ό.π., σ. 228.

Ειρηνγαίου Ασωπίου των ετών 1873-1896, ενώ συνεργάστηκε το 1870 με το *Οικογενειακόν Ημερολόγιον* του έτους 1871, το 1880 και το 1881 με το ημερολόγιο *Ποικίλη Στοά* των ετών 1881 και 1882, το 1881 με το *Αθηναϊκόν Ημερολόγιον* του έτους 1882 του Φραγκίσκου Πρίντεζη, κ.ά. Στα τέλη της δεκαετίας του 1870 εικονογράφησε πολλά από τα μυθιστορήματα και τα διηγήματα που δημοσιεύθηκαν σε συνέχειες στην δεύτερη περίοδο του περιοδικού *Παρθένων: Φίλημα, Βασίλειο των Ερώτων, Κάρμεν και Αναΐς, Ο μυστηριώδης θάνατος, Ρωσικοί έρωτες, Αι Ρωσίδες Παρθένοι*, κ.ά. Εικονογράφησε επίσης με ξυλογραφίες του τα βιβλία: *Η οικογένεια του Θωμά Τέλλου* και *Η μικρή καλύβη του δάσους* (1885, ανατύπωση: 1931), *Η μαύρη ωραιότης ή Αυτοβιογραφία ενός ίππου* (1894), κ.ά. Το 1900 διατηρούσε εργαστήριο ξυλογραφίας στην Αθήνα (οδός Ρόμβης 13). Έργα του βρίσκονται στο Μουσείο Χαρακτικής - Πινακοθήκη Γρηγοράκη και σε ιδιωτικές συλλογές. Υπογράφει και με τα Β.Σ., Β.ΣΑ.³⁰⁶

Σακελλαρόπουλος Κωνσταντίνος (Τρίκαλα 1841). Σπουδαστής της ξυλογραφίας και της ζωγραφικής το 1867-68.

Σάρκας Ηλίας Ι. (Κόρινθος 1850). Αδελφός του Θεόδωρου. Εμφανίζεται να σπουδάξει ξυλογραφία, καλλιγραφία και ζωγραφική τα χρόνια 1869-72. Εργάστηκε στην Αθήνα ως λιθογράφος.

Σάρκας Θεόδωρος Ι. (Κόρινθος / Περαχώρα 1853). Αδελφός του Ηλία. Εμφανίζεται να σπουδάξει χαρακτική, καλλιγραφία και ζωγραφική τα χρόνια 1869-73. Εργάστηκε, όπως και ο αδελφός του, στην Αθήνα ως λιθογράφος.

Σβούρος Μιχαήλ. Σπουδαστής της ξυλογραφίας το 1877-78. Παράλληλα σπούδασε και ζωγραφική.

Σουρής Νικόλαος. Σπουδαστής της ξυλογραφίας και της ζωγραφικής στις αρχές της δεκαετίας του 1880. Αδελφός του ποιητή

³⁰⁶ ΛΕΚ, τ. 4, 2000, σ. 121 (Δημήτρης Παυλόπουλος): Σπυριδανός Κουσουλίνου, *Οδηγός Αθηνών - Πειραιώς και των κυριωτέρων πόλεων της Ελλάδος*, ό.π. Βλ ακόμα περ. συλλογές, τχ. 86, Ιανουάριος 1991, σ. 53· Αργύρη Βουρνά, «“άγνωστοι” Έλληνες χαράκτες», ό.π., σ. 229.

Γεώργιου Σουρή, του οποίου το περ. *Ο Ρωμηός* κοσμούσε με ξυλογραφίες. Ο ποιητής αποκαλούσε τον αδελφό του πειρακτικά «ξυλοκόπο», όπως διηγείται ο ζωγράφος-χαράκτης Δημήτρης Γαλάνης, που είδε στα γραφεία του Ρωμηού για πρώτη φορά χαρακτηριστική όταν ο ποιητής έδωσε στον αδελφό του να χαράξει στο ξύλο γελοιογραφία του νεαρού Γαλάνη. Το 1887 εικονογράφησε μάλλον αυτός με ξυλογραφίες του το *Αθηναϊκόν Ημερολόγιον του δισέκτου έτους 1888* των Φραγκίσκου Πρίντζη και Γεώργιου Μαυρογένους. Το 1888 εκδόθηκε στην Αθήνα η τρίτομη *Ανατομική του ανθρώπου, περιέχουσα και ιστολογίαν και εμβρυολογίαν μετ' εικόνων περίπου 900* του καθηγητή της ανατομίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών Λουκά Παπαϊωάννου, στο οποίο ο Ν. Σουρής έχει φιλοτεχνήσει, μαζί με τον Ν. Οικονομόπουλο και τον Ι. Οικονόμου, τις ξυλογραφημένες εικόνες. Έργα του βρίσκονται σε ιδιωτικές συλλογές. Υπογράφει και με το Ν.ΣΟΥ.³⁰⁷

Σπυρίδης Κωνσταντίνος (Λυκία Μ. Ασίας 1846). Σπουδαστής της ξυλογραφίας και της ζωγραφικής το 1868-69.

Στουρνάρας Στέφανος (Ζαγορά Πηλίου 1867 - Βόλος 1928). Ο παλιότερος χρονολογικά Θεσσαλός ζωγράφος που αποφοίτησε από το Σχολείο των Τεχνών. Σπούδασε χαρακτηριστική και ζωγραφική τα χρόνια 1882-89. Στα χρόνια των σπουδών του έμαθε μόνος του την τεχνική της φωτογραφίας. Το 1889 εγκαταστάθηκε στον Βόλο και το 1892 άνοιξε, μαζί με τον αδελφό του, εργαστήριο φωτογραφίας. Το 1897 στρατεύτηκε, και είναι ο μόνος που φωτογράφησε μάχες του Ελληνοτουρκικού Πολέμου στη Θεσσαλία. Περιηγήθηκε ολόκληρη την Ελλάδα φωτογραφίζοντας. Μετά από τους Βαλκανικούς Πολέμους, ταξίδεψε και φωτογράφησε τοπία του Αγίου Όρους, της Μακεδονίας, και το 1920 της Μ. Ασίας. Εξέδωσε το υλικό των περιηγήσεών του σε αριθμημένα έγχρωμα επιστολικά δελτάρια, που τα αναπαρήγαγε με την τεχνική της φωτολι-

³⁰⁷ Γεώργιου Πετρέα, *Ο Γαλάνης, ο άνθρωπος, ο καλλιτέχνης, ο πατριώτης*, Αθήνα 1955, σ. 17· Νίκης Σιώκη, «Η εικονογράφιση των ελληνικών περιοδικών ανατομίας», ό.π., σ. 55.

θογραφίας.³⁰⁸ Η ζωγραφική του κινείται στο πλαίσιο του ακαδημαϊκού ρεαλισμού με έντονες νατουραλιστικές τάσεις, που οφείλονται προφανώς στην επαγγελματική απασχόλησή του με τη φωτογραφία. Μόνιμη έκθεση ζωγραφικών και φωτογραφικών έργων του λειτουργούσε στο εργαστήριό του. Το 1907 συμμετείχε στην Παγκόσμια Ναυτική Έκθεση του Μπορντώ, παρουσιάζοντας φωτογραφίες και παίρνοντας αργυρό μετάλλιο και τιμητικό δίπλωμα. Το 1981 πραγματοποιήθηκε στο Δημαρχείο του Βόλου αναδρομική έκθεση έργων του. Υπήρξε φωτογράφος του διαδόχου Κωνσταντίνου. Ως φωτογράφοι εξάλλου εργάστηκαν στον Βόλο οι γιοι του Κώστας (έως το 1965) και Νίκος (έως το 1993).³⁰⁹

Στρατηγάκης Μιχαήλ Ν. Σπουδαστής της ξυλογραφίας τα χρόνια 1876-80. Εικονογράφησε με ξυλογραφίες του περιοδικά όπως: *Αθηναϊς* (1880), *Αττικόν Μουσείον* (1891), *Ιλισσός* (1896) κ.ά. Το 1880 και το 1881 εικονογράφησε με ξυλογραφίες του το *Αττικόν Ημερολόγιον Ειρηναίου Ασωπίου* και το *Αθηναϊκόν Ημερολόγιον του έτους 1882* του Φραγκίσκου Πρίντεζη. Υπογράφει και με το Μ. ΣΤΡΑΤΗΓ.

Στυλιανίδης Δημήτριος. Σπουδαστής της ξυλογραφίας τα χρόνια 1887-90.

³⁰⁸ Για την τεχνική της φωτολιθογραφίας, βλ. Παυλόπουλος, 2004, 150-52.

³⁰⁹ ΛΕΚ, τ. 4, 2000, σ. 239 (Δημήτρης Παυλόπουλος): Θωμά Βινικίου [Θωμά Παπακωνσταντίνου], «Θεσσαλοί καλλιτέχνες: Ο ζωγράφος-φωτογράφος Σ. Στουρνάρας», περ. «Πανθεσσαλικό Λεύκωμα 1927, Βόλος 1927, σ. 382-383· Φώτη Ν. Βογιατζή, *Η Θεσσαλική ζωγραφική (1500-1980)*, Αθήνα 1980, σ. 172-173· Νίκου Αναγνωστάκη, Στέφανος Στουρνάρας (1867-1928). «Ο άγιος της φωτογραφίας», Αθήνα 1999. Βλ. ακόμα Δημήτρη Β. Στεργιόπουλου, «Στέφανος Στουρνάρας. Ο φωτογράφος και ζωγράφος του Βόλου στα Μετέωρα», περ. *συλλογές*, τχ. 26, Νοέμβριος 1985, σ. 813-815· Χαρίλαου Πατέρα, «Στέφ. Στουρνάρας, Ζωγράφος και Φωτογράφος εν Βόλω. Ταξινόμηση έγχρωμων καρτών», ό.π., τχ. 86, Ιανουάριος 1991, σ. 9-16· Γιάννη Μουγογιάννη, «Καλλιτέχνες-φωτογράφοι. Οι πρωτοπόροι της φωτογραφίας στο Βόλο και το πλουσίσι δημιουργικό έργο τους», εφ. *Η Καθημερινή [Επτά Ημέρες]*, 30 Ιανουαρίου 1994 («Βόλος: Τόπος και πρόσωπα», επιμέλεια Κωστής Λιόντης: αναδημοσίευση: *Η Καθημερινή [Επτά Ημέρες]*, τ. Θ': *Θεσσαλία: Βόλος - Πήλιο - Μετέωρα - Αμπελάκια*, Αθήνα 1996, σ. 61-62 [Αργύρη Βουρνά,] «Φωτογραφίες "Στουρνάρας"», περ. *συλλογές*, τχ. 202, Ιούλιος 2001, σ. 700 του ίδιου, «Στέφ. Στουρνάρας με δόντια...», ό.π., τχ. 210, Απρίλιος 2002, σ. 361.

Φερεκείδης Νικόλαος (Νάπολη 1862 - Αθήνα 1929). Σπούδασε ζωγραφική και χαρακτηριστική τα χρόνια 1888-92. Το 1892 έφυγε στο Μόναχο, όπου συνέχισε τις σπουδές του στην Ακαδημία Καλών Τεχνών κοντά στον Ν. Γύζη. Κατά την παραμονή του στο Μόναχο, αντέγραψε έργα του Peter von Hess. Το 1909 επέστρεψε στην Ελλάδα και στους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-13 ζωγράφησε μάχες και τοπία της Μακεδονίας «εκ του φυσικού» και έτσι καθιερώθηκε ως «πολεμικός ζωγράφος». Στο διάστημα 1919-22 έζησε στη Θεσσαλονίκη, όπου αντέγραψε ψηφιδωτά και τοιχογραφίες του μητροπολιτικού ναού της πόλης (σήμερα στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο). Παρουσίασε έργα του σε ατομικές εκθέσεις (1914, Αθήνα, Λύκειον των Ελληνίδων· 1924, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών), ενώ συμμετείχε σε ομαδικές, όπως αυτή της «Καλλιτεχνικής Εταιρείας», της οποίας ήταν μέλος, στην Αθήνα το 1909. Εκτός από ιστορικές και πολεμικές σκηνές, ζωγράφιζε τοπία, ηθογραφικές σκηνές και προσωπογραφίες, αξιοποιώντας ακαδημαϊκά ρεαλιστικά και ιμπρεσιονιστικά στοιχεία. Έργα του βρίσκονται στην Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου, στη Συλλογή του Ιδρύματος Ευριπίδη Κουτλίδη, στην Πινακοθήκη Ε. Αβέρωφ (Μέτσοβο), στη Συλλογή του Ιδρύματος Α.Γ. Λεβέντη, κ.ά.³¹⁰

Φέρμπος Νικόλαος Ι. (Χίος 1852 - Αθήνα 1916). Σπούδασε χαρακτηριστική και ζωγραφική τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1870 και διακρίθηκε επανειλημμένως. Συμμετείχε με έργα του στη Β' και στη Γ' έκθεση των «Ολυμπίων». Υπάρχει η μαρτυρία ότι από τα σπουδαστικά του χρόνια δούλεψε ως εικονογράφος σε διάφορα περιοδικά, ξεχωρίζοντας για την ικανότητά του στο σχέδιο.³¹¹ Έτσι το 1874 στο *Αττικόν Ημερολόγιον Ειρηναίου Ασωπίου* του έτους 1875 δημοσιεύθηκε ξυλογραφία του που απεικόνιζε την Κερκυραία συγγραφέα Μαργαρίτα-Ματθίλδη Αλβάνα-Μηνιαίου, και αναδημοσιεύθηκε στο ίδιο ημερολόγιο του έτους 1883 (Αθήνα

³¹⁰ ΛΕΚ, τ. 4, 2000, σ. 365-366 (Δημήτρης Παυλόπουλος).

³¹¹ Εφ. Στοά, 2 Αυγούστου 1875.

1882), και στο περιοδικό *Εβδομάς* το 1887.³¹² Το 1876 διακρίθηκε στην τάξη της ξυλογραφίας και την επόμενη χρονιά συμμετείχε στον διαγωνισμό για την αποστολή αποφοίτων του Καλλιτεχνικού Τμήματος του Πολυτεχνείου στην Ευρώπη, κερδίζοντας τετραετή υποτροφία του ελληνικού κράτους για τη συνέχιση των σπουδών του και την τελειοποίησή του στο εξωτερικό. Χάρη στην υποτροφία αυτή, συνέχισε το 1878 και ολοκλήρωσε τις σπουδές του στη Σχολή Καλών Τεχνών του Παρισιού το 1882, πρωτεύοντας κάθε χρόνο, με καθηγητή τον Louis-Pierre Henriquel Dupont. Το 1878 χαρακτηριζόταν ήδη σε αθηναϊκή εφημερίδα «ικανός ξυλογράφος»³¹³ Το 1882 ζωγραφικό του έργο που απεικόνιζε γυναίκα παρουσιάστηκε σε παρισινή έκθεση, αποσπώντας θετικά σχόλια.³¹⁴ Τον ίδιο χρόνο αρίστευσε στις εξετάσεις του στη Σχολή Καλών Τεχνών του Παρισιού. Στη γαλλική πρωτεύουσα έμεινε μέχρι το 1889, όποτε επέστρεψε και εγκαταστάθηκε μόνιμα στην Αθήνα. Τον Αύγουστο του 1892 διορίστηκε καθηγητής της χαρακτικής στο Σχολείο των Τεχνών, όπου δίδαξε έως τον Σεπτέμβριο του 1915. Δημιούργησε ξυλογραφίες και χαλκογραφίες, κυρίως κατά την παραμονή του στο Παρίσι, χαρακτηριστικές συνθέσεις «σπανίας αξίας δια τε την λεπτότητα της επεξεργασίας, το έντονον της παραστάσεως, την φωτοσκίασιν, την ζωντανήν χάριν»,³¹⁵ αλλά και ζωγραφικά έργα, προσωπογραφίες πιο πολύ, που κρίθηκαν και αξιολογήθηκαν, την εποχή που τα φιλοτέχνησε, ως «περι-

³¹² Περ. *Εβδομάς*, 11 Σεπτεμβρίου 1887.

³¹³ Εφ. *Εφημερίς*, 24 Απριλίου 1878.

³¹⁴ Η κριτική της παρισινής εφημερίδας *La Semaine de Paris* μεταφράστηκε στα ελληνικά και δημοσιεύθηκε στην εφ. *Νέα Εφημερίς*, στις 2 Ιουλίου 1882: «Ο κ. Ν.Ι. Φέρμπος, Αθηναίος καλλιτέχνης, εξέθηκεν εικόνα γυναικός. Ο νεαρός ούτος ζωγράφος διακρίνεται επί τη καλή και εντέχνω χρήσει των χρωμάτων, εργάζεται μετ' ελευθερίας και η χειρ του έχει δύναμιν. Ητο δε γνωστός και εκ χαλκογραφικών έργων του, εχόντων όλως ιδιάζοντα και πρωτότυπον χαρακτήρα· νυν δε εκ της εκτεθείσης εικόνας καταφαίνεται ότι και ως ζωγράφος κατ' ουδέν υπολείπεται του χαρακτού». Βλ. ακόμα εφ. *Στοά*, 2 Ιουλίου 1882· εφ. *Νέα Ιδέα*, 3 Ιουλίου 1882· περ. *Δελτίον της Εστίας*, τχ. 289, 11 Ιουλίου 1882.

³¹⁵ Εφ. *Νέα Εφημερίς*, 6 Σεπτεμβρίου 1892.

σπούδαστα».³¹⁶ Από τα ζωγραφικά του έργα, τα περισσότερα των οποίων λανθάνουν, αναφέρεται μια «επιμελημένη»³¹⁷ προσωπογραφία νεαρής γυναίκας, ενώ στην Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου, στη Συλλογή του Ιδρύματος Ευριπίδη Κουτλίδη, υπάρχει η προσωπογραφία ενός άνδρα (ελαιογραφία).³¹⁸ Γνωρίζουμε από τα ενυπόγραφα χαρακτηριστικά του μόνο την ξυλογραφία της Μαργαρίτας-Μαθθίλδης Αλβάνα-Μηνιαίου. Προφανώς άλλες, ανυπόγραφες ξυλογραφίες του λανθάνουν σε περιοδικά και παιδικά βιβλία, ιδίως του αδελφού του Παναγιώτη Φέρμπου, αλλά ίσως και σε παρισινά έντυπα. Έργα του υπάρχουν επίσης στη Συλλογή της Alpha Bank, στο Μουσείο Χαρακτικής - Πινακοθήκη Γρηγοράκη, και σε ιδιωτικές συλλογές.³¹⁹

Χούλιτας Αντώνιος. Σπούδασε ζωγραφική και χαρακτική την περίοδο 1886-93. Ασχολήθηκε με τη ζωγραφική. Υπήρξε μέλος της «Εταιρείας Φιλοτέχνων».³²⁰

³¹⁶ Ο.π.

³¹⁷ Στέλιου Λυδάκη, *Λεξικό των Ελλήνων ζωγράφων και χαρακτών (16ος - 20ός αιώνας)*, Αθήνα 1976, σ. 457 (=Οι Έλληνες ζωγράφοι, τ. 4). Η προσωπογραφία αναφέρεται ότι ανήκε στην κατοχή της Ε. Αλεξίου.

³¹⁸ Δημήτρη Παπαστάμου, *Ο κατάλογος των ζωγραφικών έργων της «Συλλογής Κουτλίδη»*, Αθήνα 1977, σ. 237 (αναγράφεται *Φάλμπος Ν.*). Η σωστή απόδοση έγινε από τον Δημήτρη Παυλόπουλο. Βλ. Μπόλης - Παυλόπουλος, 2003, σ. 71 και φωτογραφία της στη σ. 75.

³¹⁹ ΛΕΚ, τ. 4, 2000, σ. 367 (Δημήτρης Παυλόπουλος)· Μπόλης - Παυλόπουλος, 2003, σ. 69-75· Παυλόπουλος, 2011, σ. 78-82. Βλ. ακόμα *Η Συλλογή της Alpha Bank. Ζωγραφική - Χαρακτική - Γλυπτική*, Αθήνα 2005, σ. 262-263. Το 1861-62 σπουδάζουν και οι τέσσερις γιοι του πέμπτου ιδρυτικού μέλους του Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός» Ιωάννη Φέρμπου στο Σχολείο των Τεχνών τα εξής μαθήματα: ο κατόπι μουσικός και χοράρχης του ανακτορικού παρεκκλησίου Θεόδωρος (1850-) και ο κατόπι χαρακτής και καθηγητής της χαρακτικής στο Σχολείο των Τεχνών Νικόλαος κοσμηματογραφία και καλλιγραφία, ο αργότερα λόγιος και ενεργό μέλος του «Παρνασσού» Δημήτριος (1848-) και ο μετέπειτα φιλόλογος και μεταφραστής γαλλικών παιδικών διηγημάτων και μυθιστορημάτων, συνεργάτης εγκρίτων αθηναϊκών περιοδικών Παναγιώτης (1845-1932) καλλιγραφία και διπλογραφία. Ο Νικόλαος Φέρμπος ασχολήθηκε και με την ευρωπαϊκή μουσική· έψαλλε σε ναούς στο Μοναστηράκι με τον τενόρο φίλο του, γλύπτη Νικόλαο Π. Γεωργαντή, και με μαθητές του στη χαρακτική: τον φημισμένο κατόπι μπάσο Μιχάλη Βλαχόπουλο και τον αξιόλογο επαγγελματία χαρακτή, τενόρο Σωκράτη Σούρσο.

³²⁰ *Επετηρίς Φιλοτέχνων*, ό.π., σ. 47.

Οι σπουδές της ζωγραφικής την περίοδο αυτή συνδυάζονται, στις περισσότερες περιπτώσεις, με αντίστοιχες χαρακτικής, συστηματικές ή μη. Αρκετοί μαθητές, παρόλο που εμφανίζονται εγγεγραμμένοι σε τάξεις της χαρακτικής, δεν καταπιάστηκαν με την ξυλογραφία και τη χαλκογραφία, ενώ άλλοι —όπως οι Γ.Ν. Ροϊλός και Γ. Αντ. Οικονόμου—, που, κατά τη διάρκεια των σπουδών τους, εργάστηκαν, για βιοποριστικούς κυρίως λόγους, ως ξυλογράφοι-εικονογράφοι σε διάφορα έντυπα, με την αποφοίτησή τους στράφηκαν στη ζωγραφική. Οι Ε.Γ. Καζάνης, Κ. Πρινάρης, Κ. Καρυστινός, Ν. Οικονομόπουλος, Στ. Η. Παρασκευάς, Α. και Β. Σάββας, Ν. Σουρής και Ν.Ι. Φέρμπος ασχολήθηκαν σχεδόν αποκλειστικά με τη χαρακτική, τροφοδοτώντας με ξυλογραφίες εφημερίδες, ημερολόγια, περιοδικά και βιβλία τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου και τα πρώτα χρόνια του 20ού αιώνα. «Βιοτέχνες»,³²¹ κατά τον εύστοχο χαρακτηρισμό που τους απέδωσε ένας κατοπινός ομότεχνός τους, ο Άγγελος Θεοδωρόπουλος (1883-1965) χάραξαν αντιγραφές διαφόρων ευρωπαϊκών προτύπων αλλά και πρωτότυπες συνθέσεις, στις οποίες διαφαίνεται η άψογη τεχνική τους παιδεία.

Στο πρώτο τεύχος του *Μουσείου*, που εκδόθηκε το 1873, τονίζοταν η σημασία των εικονογραφημένων περιοδικών: «τοιαύτα περιοδικά μετά εικόνων, εν ω υπάρχουν αφθονα εν Εσπερία, παρ' ημίν όλως εξελείπουσι. Και αι μεν εύποροι οικογένειαι, αι ξένας γλώσσας γινώσκουσι, θεραπεύουσι την έλλειψιν ταύτην δι ευρωπαϊκών εικονογραφημένων περιοδικών, αι απορώτεροι όμως, αι μη γινώσκουσαι άλλην γλώσσαν εκτός της μητρικής των, οποίον όφελος θέλουσιν εύρει βλέπουσαι μεν εικόνας μη δυναμέναι δε να εννοήσωσι και τι παριστώσαι αυταί; Και την εκ των εικόνων ωφέλειαν ουδείς δεν αμφισβητεί. Εκ της σπουδαίας ταύτης ελλείψεως έρχεται σήμερα να συντελέσει το Μουσείον, πεποιθός ότι αι προσπάθειά του δεν θα αποβώσιν άγοναι».³²² Το

³²¹ Εφ. *Τέχνη*, 5 Μαΐου 1938.

³²² «Εσπερινή Ανάγνωσις της Κυριακής εν Λονδίνω και Δύο Λέξεις τω Αναγνώστη», περ. *Μουσείον*, τχ. 1, Οκτώβριος 1873, σ. 2.

περιοδικό φιλοδοξούσε να καλύψει το κενό που άφηνε η διακοπή της *Πανδώρας* και να εξελιχθεί σε μια σύγχρονη εικονογραφημένη επιθεώρηση.

Στις 4 Ιανουαρίου 1876 κυκλοφορήθηκε η *Εστία*, συντασσόμενη στη γραμμή των οικογενειακών εντύπων που είχαν προηγηθεί. Η εικονογράφησή της δεν ήταν συστηματική, ενώ έμφαση έδινε και στην ενημέρωση, μέσα από το *Δελτίον της Εστίας*. Με συχνές αλλαγές στη διεύθυνσή της, με σημαντικές συνεργασίες και υπογραφές διακεκριμένων πνευματικών ανθρώπων και λογοτεχνών, με συνεχή οικονομικά προβλήματα, η *Εστία*, θα σηματοδοτήσει τον ελληνικό περιοδικό Τύπο τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα. Εκτός από το *Μουσείο* και την *Εστία*, την παράδοση του οικογενειακού περιοδικού συνεχίζουν εκδόσεις με μεγαλύτερη ή μικρότερη διάρκεια, πλουσιότερη ή φτωχότερη εικονογράφιση: *Φύσις* (1875-76), *Παρθενών* (β' περίοδος, 1878-79), *Επιθεώρησις Πολιτική και Φιλολογική* (1881-82), *Αττικόν Μουσείον* (1883-85, 1890-92), *Απόλλων* (*Επιστήμη - Φιλολογία - Καλλιτεχνία*, Πειραιάς, 1883-92), *Εβδομάς* (*Επιθεώρησις Κοινωνική και Φιλολογική*, 1884-92), *Ακρόπολις Φιλολογική* (1888-89), *Παρόν* (1890-91), *Φύσις* (*Σύγγραμμα εγκυκλοπαιδικόν / Μετ' εικόνων*, 1890-μετά το 1900), κ.ά.

Από το 1890 η *Εστία* μετονομάσθηκε σε *Εικονογραφημένη Εστία*: μέχρι την «επ' αορίστω» αναβολή της έκδοσής της, το 1895, οι σελίδες της πλημμύρισαν με ολοσέλιδες εικόνες και περίτεχνα κοσμήματα. Η παρουσία λοιπόν περιοδικών όπως η *Εικονογραφημένη Εστία* και το *Αττικόν Μουσείον* σηματοδοτούσαν «τη φανερή πρόθεση των ελλήνων εκδοτών να συντονίσουν τον βηματισμό τους με τους ευρωπαίους συναδέλφους τους, επιχειρώντας να κυκλοφορήσουν έντυπα που βασίζονται κυρίως στην εικονογράφιση».³²³ Τα όσα αναφέρονται σε ένα από τα πρώτα τεύχη του *Αττικού Μουσείου* είναι χαρακτηριστικά: «Ως κατενόησαν αμέσως

³²³ Παναγιώτη Μπίκα, «Ο ρόλος της εικόνας στην έκφραση και τη διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης στην Ελλάδα: Η περίπτωση των εικονογραφημένων περιοδικών του 19ου αιώνα» στο *Προσεγγίσεις της καλλιτεχνικής δημιουργίας από την Αναγέννηση έως τις μέρες μας*, ό.π., σ. 140.

[...] οι αναγνώσται, σκοπός του ανά χείρας φύλλου, προετέθη η ίδρυσις ελληνικής εικονογραφημένης επιθεωρήσεως κατά το σύστημα των παρά τοις ξένοις illustrations, έχουσας όμως συγχρόνως και διαγεγραμμένον εθνικό τύπον και χαρακτήρα, ήτις να περιλαμβάνη αφ' ενός μεν αρίστας εν τη καλλιτεχνία εικόνας διασημοτάτων ζωγράφων, είτε γενικού ενδιαφέροντος είτε και απλώς καλλιτεχνικού, τελείως εκτυπωμένας, αφ' ετέρου δε άλλας ενταύθα σχεδιαζομένας και εκτελουμένας κατά τα νεώτατα εν Ευρώπη συστήματα, παρακολουθούσας δε τα σύγχρονα, είτε παρ' ημίν είτε αλλαχού, επισπώντα την κοινή προσοχή πρόσωπα ή γεγονότα». ³²⁴ Η μεγάλη έμφαση που δόθηκε στην εικονογράφηση, κυρίως την τελευταία δεκαετία του αιώνα, σε καμία περίπτωση δεν αντιστοιχούσε σε μια αντίστοιχη αύξηση των φιλοτεχνημένων από Έλληνες χαράκτες εικόνων. ³²⁵

Από τα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1870 έρχεται δυναμικά στο προσκήνιο και ένας μεγάλος αριθμός σατιρικών εντύπων (*Εμπαικτης, Καλησπέρα σας, Ασμοδαίος, Ραμπαγάς, Μη χάνεσαι, Άστν, Χωλός Διάβολος, Αριστοφάνης, Νέος Αριστοφάνης, Παληάνθρωπος, Ρωμηός, Σκριπ, Ηχώ, Ζλάπι, κ.ά.*). ³²⁶ Η γελοιογραφική εικόνα διεκδικεί πλέον πρωταγωνιστικό ρόλο και μαζί με τα κείμενα ασκεί σκληρή και καυστική κριτική, στηλιτεύει τα κακώς κείμενα των θεσμών, επιχειρεί έναν εύστοχο έλεγχο του πολιτικού κόσμου και της κοινωνίας, αναφέρεται σε διαφορετικές πτυχές και όψεις της ελληνικής πραγματικότητας. Στα περισσότερα περιοδικά της τελευταίας δεκαετίας του 19ου αιώνα, η εικονογράφηση αυξάνεται κατακόρυφα. Αναπαραγωγές έργων τέχνης

³²⁴ Περ. *Αττικόν Μουσείον*, τχ. 5, 20 Ιουλίου 1890, σ. 1.

³²⁵ Ο Μπίκας, 2004, σ. 101, συμπαιραίνει: «ότι η “χρυσή περίοδος” για τους Έλληνες χαράκτες ήταν η πρώτη περίοδος του οικογενειακού εντύπου. Στη συνέχεια υπάρχει μια σαφής μείωση των δημιουργημένων από Έλληνες χαράκτες χαρακτηριστικών που τα περιοδικά δημοσιεύουν. Η ευκολία και η συχνότητα με την οποία οι εκδότες προμηθεύονταν εικόνες από το εξωτερικό και η απασχόληση πολλών εικονογράφων στις εφημερίδες της εποχής, πιθανότατα εξηγούν αυτό το γεγονός».

³²⁶ Για τα σατιρικά περιοδικά του 19ου αιώνα, καθώς και για την πορεία από το λαϊκό στο αστικό σατιρικό περιοδικό βλ. Μπίκας, 2004, σ. 61-85.

ελλήνων και ξένων καλλιτεχνών, γελοιογραφίες, σχέδια και φωτογραφίες σύγχρονων γεγονότων, εντυπωσιακά πρωτοσέλιδα και διακοσμητικά μοτίβα σε συνάρτηση με πρωτοποριακές μεθόδους αναπαραγωγής της εικόνας δημιουργούν νέα δεδομένα. Τα λιτά, ολοκληρωμένα και ομιλητικά σκίτσα του Θέμου Άννινου (1843-1916)³²⁷ κυριαρχούν –με τον καλλιτέχνη να είναι ο πρώτος ο οποίος υπογράφει τις γελοιογραφίες του, έχοντας τον πλήρη έλεγχο των θεμάτων που επιλέγει και του ύφους που τα διαπραγματεύεται. Παράλληλα η ενημερωτική εικονογράφηση καλύπτει μια μεγάλη γκάμα θεμάτων –απεικονίσεις πολεμικών γεγονότων, εφευρέσεων, τεχνικών έργων, κοινωνικών εκδηλώσεων ή λαϊκών εορτών, προσωπογραφίες πολιτικών, γαλαζοαίματων, αθλητών, ηθοποιών, προσωπικοτήτων των γραμμάτων και των τεχνών. Ο Οδυσσέας Φωκάς (1857-1946),³²⁸ ο οποίος πρωτοεμφανίστηκε στο *Άστρ* το 1886,³²⁹ αναδεικνύεται ο σημαντικότερος εικονογράφος της επικαιρότητας, συνεργαζόμενος με μια σειρά εφημερίδων, περιοδικών και ημερολογίων.

³²⁷ Δημήτρη Κακλαμάνου, «Η γελοιογραφία εν Ελλάδι», περ. *Εστία*, τχ. 723, 5 Νοεμβρίου 1889· Γρηγορίου Ξενοπούλου, «Σκιαγραφίαι Συγχρόνων - Θέμος Άννινος», περ. *Εστία*, τχ. 12, Α' εξάμηνο 1892· Παύλου Νιοβάννα, *Ο Θέμος Άννινος και η ελληνική γελοιογραφία*, Πειραιάς 1900· Θ. Βελλιανίτη - Π. Νιοβάννα, *Θέμος Άννινος 1878-1916*, Αθήνα 1924· Δ.Π. Ταγκόπουλου, *Φιλολογικά Πορτρέτα*, επιμέλεια Κ. Καφαντάρη, Αθήνα 1988, σ. 59-65· ΛΕΚ, τ. 1, 1997, σ. 62-63 (Δημήτρης Παυλόπουλος). Γενικά για την γελοιογραφία στα εικονογραφημένα περιοδικά με εκτενείς αναφορές στη δουλειά του Θέμου Άννινου βλ. Μπίκας, 2004, σ. 217-308.

³²⁸ ΛΕΚ, τ. 4, 2000, σ. 393-395 (Ολγα Μεντζαφού). Βλ. ακόμα Παναγιώτη Μπίκα, «Καταγράφοντας τα γεγονότα. Ο Περικλής Σκιαδόπουλος και ο Οδυσσέας Φωκάς στα ελληνικά εικονογραφημένα περιοδικά», ό.π.

³²⁹ «Ο επί πολλά έτη εν Παρισίοις διαμείνας και ενταύθα παρεπιδημών καλλιτέχνης κ. Φωκάς, επεστέλλων εντεύθεν διάφορα σχεδιάσματα εις το έγκριτον περιοδικόν *Le Monde Illustré*, ευαρεστήθη να μας παράσχη την συνεργασίαν αυτού εις το *Άστρ* και ως απαρχήν αυτής παραθέτομεν [...] σχεδιάσμα αυτού, παριστών μιαν σκηνήν του γενομένου κατά την παρελθούσα Κυριακήν συλλαλητηρίου εν τη πλατεία του Συντάγματος. Το *Άστρ* ελπίζει προσεχώς να εξασφαλήση και άλλων εκ των ενταύθα καλλιτεχνών την συνεργασίαν, όπως δια της εγκαίρου δημοσιεύσεως εικόνων επί των τελευταίων γεγονότων ανταποκριθώμεν κάλλιον εις τας προσδοκίας του εκθύμως παρασχόντος ημίν την υποστήριξην του κοινού». «Το συλλαλητήριο της

Ετήσιοι σχολικοί διαγωνισμοί

Μετά τη μεταρρύθμιση του 1863 ο θεσμός των ετήσιων διαγωνισμών διατηρήθηκε. Στις κριτικές επιτροπές συναντάμε τόσο εξωσχολικούς καλλιτεχνικούς παράγοντες —ζωγράφους, γλύπτες, αρχιτέκτονες, αλλά και προσωπικότητες που ασχολούνται συστηματικά με την τέχνη (τα χρόνια 1864-70, 1876-81)— όσο και τους καθηγητές και τους διδασκάλους του Καλλιτεχνικού Τμήματος (1871-75, 1882-1915).³³⁰ Στη χαρακτηριστική τα θέματα που δίνονταν

---

12 Ιανουαρίου εν τη εξέδρα της πλατείας του Συντάγματος», περ. *Το Αστρ*, τχ. 17, 19 Ιανουαρίου 1886, σ. 7.

³³⁰ Τις κριτικές επιτροπές των διαγωνισμών, σύμφωνα με το άρθρο 7 του θεσπίσματος της 26ης Αυγούστου 1863, θα τις αποτελούσαν «τεχνίται και άλλοι ειδικοί άνδρες», εκλεγμένοι από την Εφορία του Σχολείου. Μέχρι και το 1870, συναντάμε κυρίως Έλληνες αλλά και ξένους καλλιτέχνες (Ελένη Μπούκουρα-Αλταμούρα, Γεώργιο Μαργαρίτη, Νικηφόρο Λύτρα, Σπυρίδωνα Χατζηγιαννόπουλο, Ιωάννη Δούκα, Ιωάννη Κόσσο, Κωνσταντίνο Μαρμαρινό, Στέφανο Βαρούτη, Φραγκίσκο Μπουλαντζέ, Ερνέστο Τσίλλερ, κ.ά.), καθώς και προσωπικότητες που τα ενδιαφέροντά τους επικεντρώνονται στην τέχνη (Γεράσιμος Μαυρογιάννης, Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, κ.ά.). Τα χρόνια 1871-75 οι κριτικές επιτροπές συγκροτούνταν από τους καθηγητές του Καλλιτεχνικού Τμήματος, ρύθμιση που ίσως σχετίζεται με το γενικότερο κλίμα και την προσπάθεια υποβάθμισης των καλλιτεχνικών σπουδών από τους στρατιωτικούς διευθυντές Σκαλιστήρη και Αντωνόπουλο. Το 1876 ο Μαυρογιάννης επανέφερε το σύστημα κρίσης από εξωσχολικούς παράγοντες, σύστημα που διήρκεσε μέχρι το 1881, προκαλώντας όμως πολλές αντιδράσεις από τους καθηγητές και τους μαθητές του Σχολείου για τα άτομα που επιλέγονταν ως μέλη των επιτροπών και τα αποτελέσματα της κρίσης τους. Το 1882, σε συνεδρίαση των καθηγητών του Καλλιτεχνικού Τμήματος, αποφασίστηκε η εκδίκαση των έργων πλέον «να γίνηται υπό του Συλλόγου των καθηγητών και διδασκάλων της Καλλιτεχνικής Σχολής, εκάστου όμως αυτών εκφράζοντος ελευθέρως και ουχί διά μυστικής ψήφου την περί της αξίας εκάστου των έργων γνώμη του, τρόπου εν χρήσει εις άπαντα τα εν Ευρώπη τοιαύτης φύσεως Σχολεία [...]» και παρά τις αντίθετες απόψεις των καθηγητών Νικηφόρου Λύτρα και Βασιλείου Σκόπα. Βλ. Μπίρης, 1957, σ. 167, 187· Γεωργίας Α. Δρακοπούλου, *Ο Περικλής Πανταζής στα πλαίσια της βελγικής ζωγραφικής του 19ου αιώνα, ό.π., σ. 156-157, σημ. 16· Μπόλης, 2000, σ. 54-55. Βλ. ακόμα Πρακτικό συνεδρίασης του σπουδαστικού συμβουλίου του Καλλιτεχνικού Τμήματος (26 Ιουνίου 1882), με τις υπογραφές των Νικηφόρου Λύτρα, Λεωνίδα Δρόση, Βικέντιου Λάντσα, Σπυρίδωνος Προσαλέντη, Βασιλείου Σκόπα, Ερνέστου Τσίλλερ, Αριστεΐδη Α. Ροβέρτου και Ξενοφώντος Ιωαννίδη (Αρχείο Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου· αναδημ.: Μπίρης, 1957, σ. 284-285).*

εξακολούθησαν να είναι, κατά κανόνα, αντιγραφές από ξυλογραφίες, χαλκογραφίες, ελαιογραφίες ή γλυπτά και, πιο σπάνια, αντιγραφές εκ του φυσικού. Οι εκθέσεις σταμάτησαν για αρκετά χρόνια έως την επαναφορά τους το 1876 από τον Μαυρογιάννη· στη συνέχεια τελούνταν κανονικά μετά τη λήξη των διαγωνισμών —στις εκθέσεις αυτές, όπως και στην περίοδο Κανταντζόγλου παρουσιάζονταν όχι μόνο τα βραβευμένα έργα, αλλά και διάφορες άλλες σπουδές που είχαν γίνει από τους μαθητές κατά τη διάρκεια του σχολικού έτους—, έχασαν όμως τον επίσημο χαρακτήρα τους, αποτελώντας πλέον εσωτερική υπόθεση του Σχολείου, χωρίς ιδιαίτερη προβολή.³³¹ Στους νικητές των διαγωνισμών συνεχίστηκε η χορήγηση μηνιαίων υποτροφιών ή εφάπαξ αμοιβών ως βραβείων, μέχρι την οριστική τους κατάργηση από τον Θεοφιλά το 1882.³³² Το 1877 προκηρύχθηκε από τον Μαυρο-

³³¹ Για τις εκθέσεις μετά το 1863, βλ. Μπόλης, 2000, σ. 58.

³³² Το θέσπισμα της 26ης Αυγούστου 1863 καθόριζε τα σχετικά με τις υποτροφίες θέματα («Βιβλία, εργαλεία ή χρηματικά αμοιβαι, διδόμεναι εις έκαστον των αριστευσάντων ολικώς ή διηρημέναι εις δώδεκα ετησίας δόσεις»). Οι Σκαλιστήρης και Αντωνόπουλος προχώρησαν σε περιορισμό και περικοπές των υποτροφιών του Καλλιτεχνικού Τμήματος, γεγονός που προκάλεσε την παρέμβαση των καθηγητών του (όπως του Δρόση ή του Λύτρα) και τις έντονες αντιδράσεις των μαθητών. Το 1875 καθορίστηκε το ποσό των 24.000 δρχ. ετησίως για τις υποτροφίες των μαθητών και των αποφοίτων του Πολυτεχνείου. Ο Μαυρογιάννης αύξησε τον αριθμό των υποτροφών και το ποσό των υποτροφιών για τους μαθητές του Καλλιτεχνικού Τμήματος, ενώ ο Θεοφιλάς διατήρησε αρχικά το σύστημα των υποτροφιών, εκτείνοντας την απονομή τους σε περισσότερους μαθητές και, παράλληλα, μειώνοντας τον χρόνο διάρκειάς τους. Το 1882 τόλμησε όμως την κατάργησή τους, γιατί θεωρούσε ότι η επιμέλεια και η πρόοδος ήταν «καθήκον» των μαθητών και, κατά συνέπεια, «έκρινεν ως άτοπον την παροχήν αντιτίμου χρηματικού εις τους πρωτεύοντας». Βλ. αναφορά του διευθυντή Δ. Σκαλιστήρη προς το Υπουργείο των Εσωτερικών, 10 Νοεμβρίου 1869 (Αρχείο Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου): επιστολή του καθηγητή της γλυπτικής Λεωνίδα Δρόση προς τον διευθυντή του Πολυτεχνείου, 3 Ιανουαρίου 1874 (Αρχείο Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου): έκθεση του καθηγητή της ζωγραφικής Νικηφόρου Λύτρα προς τον διευθυντή του Πολυτεχνείου «Περί καταργήσεως του συστήματος του ενός βραβείου εις τους διαγωνισμούς και περί καθιερώσεως των δύο και περί αυξήσεως του ποσού της υποτροφίας των μαθητών», 12 Ιανουαρίου 1874 (Αρχείο Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου): αναφορά των μαθητών του Καλλιτεχνικού Τμήματος προς το Υπουργείο των Εσωτερικών, 28 Ιουλίου 1875 (Αρχείο Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου): Μπίρης, 1957, σ. 186-189, 237-238, 339-340· Μπόλης, 2000, σ. 55-58.

γιάννη διαγωνισμός για την αποστολή αποφοίτων του Σχολείου στην Ευρώπη με σκοπό τετραετή μετεκπαίδευση. Δικαίωμα συμμετοχής είχαν οι αριστούχοι μαθητές τόσο του Βιομηχανικού όσο και του Καλλιτεχνικού Τμήματος.³³³ Ο διαγωνισμός πραγματοποιήθηκε τον Αύγουστο του 1877 και ήταν ο πρώτος και μοναδικός επίσημος κρατικός διαγωνισμός που έγινε ολόκληρο τον 19ο αιώνα στο Πολυτεχνείο για καλλιτεχνικές σπουδές με υποτροφία σε ευρωπαϊκές ακαδημίες. Οι υποψήφιοι της χαρακτικής, σύμφωνα με τον κανονισμό, διαγωνίστηκαν στην ξυλογραφία (θέμα *Αντιγραφή εξ ελαιογραφημένης εικόνας*) και στη χαλκογραφία (θέμα *Κεφαλή εκ φύσεως*). Νικητής αναδείχθηκε ο Νικόλαος Ι. Φέρμπος, ο οποίος στη συνέχεια κατευθύνθηκε για σπουδές στο Παρίσι, ενώ οι άλλοι νικητές στο Καλλιτεχνικό Τμήμα ήταν οι Γεώργιος Ιακωβίδης και Ιωάννης Ν. Βιτάλης³³⁴ στη ζωγραφική³³⁵ και στη γλυπτική³³⁶ αντίστοιχα. Η κατάργηση των υποτροφιών

³³³ Σύμφωνα με τον κανονισμό του διαγωνισμού, δικαίωμα συμμετοχής στο Καλλιτεχνικό Τμήμα είχαν ζωγράφοι, γλύπτες, ξυλογράφοι και χαλκογράφοι, οι οποίοι είχαν αποφοιτήσει από το Πολυτεχνείο την εξαετία 1870-76 και είχαν τύχει του πρώτου ή του δεύτερου βραβείου στους ετήσιους διαγωνισμούς των παραπάνω τάξεων (ζωγραφικής, γλυπτικής, ξυλογραφίας και χαλκογραφίας). Οι διαγωνιζόμενοι είχαν στη διάθεσή τους 60 μέρες για να ολοκληρώσουν το έργο τους, που θα κρινόταν στη συνέχεια από τους καθηγητές του Τμήματος. Οι νικητές θα εξασφάλιζαν μηνιαία υποτροφία για τέσσερα χρόνια ώστε να τελειοποιήσουν τις σπουδές τους σε οποιαδήποτε ευρωπαϊκή ακαδημία καλών τεχνών επέλεγαν. Κατά τη διάρκεια της μετεκπαίδευσής τους, θα έπρεπε να παρουσιάζουν στο Σχολείο τα αποδεικτικά της προόδου τους. Βλ. «Πρόγραμμα διαγωνισμών διά τους εν τη αλλοδαπή αποσταλησομένους αποφοίτους της Σχολής των Τεχνών», εφ. *Ωρα*, 25 Φεβρουαρίου 1877, 7 Σεπτεμβρίου 1877, 2 Οκτωβρίου 1877· εφ. *Παλιγγενεσία*, 25 Φεβρουαρίου 1877, 7 Σεπτεμβρίου 1877· εφ. *Εφημερίς*, 26 Φεβρουαρίου 1877, 6 Σεπτεμβρίου 1877, 1 Οκτωβρίου 1877· «Ελληνες καλλιτέχναι. Ο Ιακωβίδης μαθητής εν τη τέχνη», εφ. *Εστία*, 14 Μαρτίου 1895· Μπόλης, 2000, σ. 56-57.

³³⁴ ΛΕΚ, τ. 1, 1997, σ. 186 (Δημήτρης Παυλόπουλος).

³³⁵ Το θέμα που δόθηκε ήταν *ελαιογραφία εκ γυμνού εις φυσικόν μέγεθος*. Βλ. «Πρόγραμμα διαγωνισμών διά τους εν τη αλλοδαπή αποσταλησομένους αποφοίτους της Σχολής των Τεχνών», εφ. *Ωρα*, 25 Φεβρουαρίου 1877· εφ. *Παλιγγενεσία*, 25 Φεβρουαρίου 1877· εφ. *Εφημερίς*, 26 Φεβρουαρίου 1877.

³³⁶ Το θέμα που δόθηκε ήταν *εκ του φυσικού άγαλμα εις άργιλον, έχον μέγεθος το ήμισυ του φυσικού*. Ο.π.

το 1882 από τον Θεοφιλά προκάλεσε την έντονη αντίδραση των καθηγητών και των μαθητών του Σχολείου.³³⁷ Το κενό που δημιουργήθηκε κάλυψαν, όχι όμως συστηματικά και οργανωμένα, διάφορες δωρεές και κληροδοτήματα που αφορούσαν και στις καλλιτεχνικές σπουδές (Νικόλαου Κρήτσκη, Δημήτριου Θωμαΐδη και Χαράλαμπου Χρυσοβέργη).³³⁸

Ο αριθμός των μαθητών που παρακολουθούσε χαρακτηριστική σε ετήσια βάση μέχρι το τέλος του 19ου αιώνα ήταν εξαιρετικά μικρός: τις περισσότερες φορές, δεν ξεπερνούσε τους 10-12 μαθητές. Το σχολικό έτος 1875-76 π.χ. στις τάξεις της ξυλογραφίας και της χαλκογραφίας εμφανίζονται εγγεγραμμένοι δώδεκα μαθητές, ενώ το 1891-92 επτά. Οι μικροί αριθμοί τεκμηριώνονται και από τους αριθμούς των μαθητών που συμμετείχαν στους ετήσιους διαγωνισμούς των τάξεων της χαρακτηριστικής: π.χ. το 1866 μόνο δύο, το 1871, το 1872, το 1873 και το 1874 τέσσερις, το 1875 και το 1888 επτά. Αρκετά μάλιστα σχολικά έτη ορισμένες τάξεις δεν λειτούργησαν λόγω της ελλείψεως μαθητών. Το σχολικό έτος 1890-91, για παράδειγμα, λειτούργησαν μόνον οι τρεις κατώτερες τάξεις της ξυλογραφίας και η τάξη της χαλκογραφίας.

Για την περίοδο 1866-77 τα στοιχεία σχετικά με τους μαθητές και τους διαγωνισμούς των τάξεων της χαρακτηριστικής προέρχονται κυρίως από το Αρχείο του Πολυτεχνείου —υλικό όμως που, για τις πιο πολλές χρονιές, είναι εξαιρετικά αποσπασματικό— και από τον αθηναϊκό Τύπο της εποχής. Μετά το 1877, η πληροφό-

³³⁷ Αναφορά των καθηγητών και των διδασκάλων του Καλλιτεχνικού Τμήματος προς τον διευθυντή του Πολυτεχνείου Αναστάσιο Θεοφιλά, 22 Μαΐου 1882 (Αρχείο Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου). Σύμφωνα με την αναφορά, που υπογράφουν οι Νικηφόρος Λύτρας, Λεωνίδας Δρόσης, Σπυρίδων Προσαλέντης, Βασίλειος Σκόπας, Βικέντιος Λάντσας, Αριστείδης Α. Ροβέρτος και Ξενοφών Ιωαννίδης, η κατάργηση των υποτροφιών προέβαλε τον κίνδυνο ελάττωσης του ζήλου και της άμιλλας, καθώς και τη δημιουργία ενός αρνητικού κλίματος που θα συντελούσε καθοριστικά στην ουσιαστική πρόοδο των μαθητών.

³³⁸ Για τις δωρεές και τα κληροδοτήματα των Νικόλαου Κρήτσκη, Δημήτριου Θωμαΐδη (Θωμαΐδειο βραβείο) και Χαράλαμπου Χρυσοβέργη (Χρυσοβέργειο βραβείο), βλ. Μπίρης, 1957, σ. 340-342, 370-376.

ρηση προέρχεται, σχεδόν αποκλειστικά, από τον Τύπο, ενώ στο Αρχείο διασώζονται ελάχιστα έγγραφα. Σε εφημερίδες και περιοδικά δημοσιεύονται τα ονόματα των νικητών στους διαγωνισμούς, όπως αυτά κοινοποιούνται επίσημα από τη Διεύθυνση του Σχολείου.

1866 (σχολικό έτος 1865-66). Στους διαγωνισμούς συμμετείχαν μόνο δύο μαθητές της πρώτης τάξεως της ξυλογραφίας, οι Ν. Αλβέρτος και Κ.Γ. Πρινάρης· το θέμα που δόθηκε ήταν αντιγραφή από ξυλογραφία και νικητής αναδείχτηκε ο Ν. Αλβέρτος.³³⁹

1867 (σχολικό έτος 1866-67). Ο Ν. Αλβέρτος, μαθητής της δευτέρας τάξεως της ξυλογραφίας, αναφέρεται ως νικητής των διαγωνισμών, ενώ βραβεύτηκε και ο μαθητής της Ιερεμίας Παϊσιος, που εμφανίζεται ως απόφοιτος της τάξης της χαλκογραφίας.³⁴⁰

1868 (σχολικό έτος 1867-68). Δεν εντοπίστηκε κανένα στοιχείο σχετικά με τους διαγωνισμούς στις τάξεις της ξυλογραφίας και της χαλκογραφίας.

³³⁹ Έγγραφα 26 Μαΐου 1866, 27 Μαΐου 1866, 31 Ιανουαρίου 1867 (Αρχείο Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου)· Μπόλης, 2000, σ. 345, 406, σημ. 28, 29, 30. Ο Νικόλαος Αλβέρτος αρίστευσε και στην τετάρτη τάξη της ζωγραφικής και εξασφάλισε τον Νοέμβριο του 1866 μηνιαία υποτροφία 35 δρχ. για το σχολικό έτος 1866-67. Βλ. έγγραφο χ.χ. με τις υποτροφίες των μαθητών από 1ης Οκτωβρίου 1866 έως 31ης Ιουλίου 1867 (Αρχείο Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου)· μισθοδοτική κατάσταση υποτρόφων, 2 Δεκεμβρίου 1866 (Αρχείο Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου)· έγγραφο 31 Δεκεμβρίου 1866 (Αρχείο Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου). Την κριτική επιτροπή των διαγωνισμών, που πραγματοποιήθηκαν τον Ιούνιο και Ιούλιο του 1866, αποτελούσαν η ζωγράφος Ελένη Μπούκουρα-Αλταμούρα, ο αρχιτέκτων F. Boulanger, ο γλύπτης Λάζαρος Φυτάλης και ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής. Βλ. Γεωργίας Α. Δρακοπούλου, *Ο Περικλής Πανταζής στα πλαίσια της βελγικής ζωγραφικής του 19ου αιώνα*, ό.π., σ. 157, σημ. 16.2.

³⁴⁰ Ο Ν. Αλβέρτος εξασφάλισε μηνιαία υποτροφία 20 δρχ. για το σχολικό έτος 1867-68, ενώ ο Ιερεμίας Παϊσιος έλαβε ως βραβείο το σύγγραμμα του Στέφανου Θ. Ξένου *Η Παγκόσμιος Εκθεσις. Δημοσιευθείσα εις την ΑΜΑΛΘΕΙΑΝ, και ΑΘΗΝΑΝ, το 1851* (Λονδίνο 1852). Βλ. Μπίρης, 1957, σ. 186· Μπόλης, 2000, σ. 347. Την κριτική επιτροπή των διαγωνισμών αποτελούσαν οι ζωγράφοι Ελένη Μπούκουρα-Αλταμούρα και Νικηφόρος Λύτρας. Βλ. Γεωργίας Α. Δρακοπούλου, *Ο Περικλής Πανταζής στα πλαίσια της βελγικής ζωγραφικής του 19ου αιώνα*, ό.π., σ. 157, σημ. 16.3.

1869 (σχολικό έτος 1868-69).³⁴¹ Στους διαγωνισμούς της τάξης της χαλκογραφίας διακρίθηκε ο Κ.Γ. Πρινάρης.³⁴²

1870 (σχολικό έτος 1869-70).³⁴³ Δεν εντοπίστηκε κανένα στοιχείο σχετικά με τους διαγωνισμούς στις τάξεις της ξυλογραφίας και της χαλκογραφίας.

1871 (σχολικό έτος 1870-71).³⁴⁴ Στους διαγωνισμούς συμμετείχαν τέσσερεις μαθητές της ξυλογραφίας: στην πρώτη τάξη (θέμα *Κοράσιον εκβάλλων άκανθα εκ του ποδός*, αντιγραφή από ξυλογραφία) οι Η.Ι. Σάρκας και Ν.Ι. Φέρμπος, και στη δεύτερα (θέμα *Παρθένος επί θρόνου του Ραφαήλου*, αντιγραφή από ξυλογραφία) οι Ι.Ν. Μάρκου και Ι. Κολλιριάτης.

1872 (σχολικό έτος 1871-72).³⁴⁵ Στους διαγωνισμούς συμμετείχαν τέσσερεις μαθητές: στην πρώτη τάξη (θέμα *Κυνηγός Γυζώτου*,

³⁴¹ Την κριτική επιτροπή των διαγωνισμών του Καλλιτεχνικού Τμήματος αποτελούσαν για τα έργα της ζωγραφικής, της κοσμηματογραφίας, της ξυλογραφίας και της χαλκογραφίας η ζωγράφος Ελένη Μπούκουρα-Αλταμούρα, ο αρχιτέκτων Ερνέστος Τσίλλερ και ο Γεράσιμος Ε. Μαυρογιάννης, ενώ για τα έργα της γλυπτικής οι γλύπτες Στέφανος Βαρούτης και Κωνσταντίνος Μαρμαρινός. Βλ. Γεωργίας Α. Δρακοπούλου, *Ο Περικλής Πανταζής στα πλαίσια της βελγικής ζωγραφικής του 19ου αιώνα*, ό.π.

³⁴² Ο Πρινάρης εμφανίζεται, εκτός από τη χαλκογραφία, να βραβεύεται και στη ζωγραφική και να εξασφαλίζει μηνιαία υποτροφία 26 δρχ. για το σχολικό έτος 1869-70. Βλ. Μπίρης, 1957, σ. 187.

³⁴³ Την κριτική επιτροπή των διαγωνισμών του σχολικού έτους 1869-70 αποτελούσαν για τα έργα ζωγραφικής, κοσμηματογραφίας, ξυλογραφίας και χαλκογραφίας οι ζωγράφοι Γεώργιος Μαργαρίτης, Σπυρίδων Χατζηγιαννόπουλος και Ιωάννης Δούκας, ενώ για τα έργα γλυπτικής ο αρχιτέκτων Ερνέστος Τσίλλερ και οι γλύπτες Ιωάννης Κόσσος και Στέφανος Βαρούτης. Βλ. Γεωργίας Α. Δρακοπούλου, *Ο Περικλής Πανταζής στα πλαίσια της βελγικής ζωγραφικής του 19ου αιώνα*, ό.π., σ. 157, σημ. 16.5.

³⁴⁴ Δύο χειρόγραφα χ.χ., στα οποία καταγράφονται τα ονόματα των μαθητών που έχουν δικαίωμα συμμετοχής και συμμετέχουν στους διαγωνισμούς του σχολικού έτους 1870-71, καθώς και τα θέματα των διαγωνισμών (Αρχείο Εθνικού Μετσσβίου Πολυτεχνείου) Μπόλης, 2000, σ. 348. Από το σχολικό έτος 1870-71 έως το 1875 (σχολικό έτος 1874-75) τις κριτικές επιτροπές αποτελούν οι καθηγητές και οι διδάσκαλοι του Καλλιτεχνικού Τμήματος.

³⁴⁵ Έγγραφα 19 Μαΐου 1872, 27 Μαΐου 1872, 27 Δεκεμβρίου 1872, επίσης τρία έγγραφα χ.χ., στα οποία καταγράφηκαν οι μαθητές που έχουν δικαίωμα συμμετοχής και συμμετέχουν στους διαγωνισμούς του σχολικού έτους 1871-72 (Αρχείο Εθνικού

αντιγραφή από ξυλογραφία) ο Θ.Ι. Σάρκας, στη δευτέρα (θέμα *Βελισάριος*, αντιγραφή από ξυλογραφία) οι Η.Ι. Σάρκας και Ν.Ι. Φέρμπος, και στην τρίτη (αντιγραφή από χαλκογραφία) ο Ι.Ν. Μάρκου. Οι Θ.Ι. Σάρκας, Ν.Ι. Φέρμπος και Ι.Ν. Μάρκου πρώτευσαν, εξασφαλίζοντας μηνιαίες υποτροφίες 12, 12 και 14 δρχ. αντίστοιχα.

1873 (σχολικό έτος 1872-73). Στους διαγωνισμούς συμμετείχαν τέσσερεις μαθητές: στην πρώτη τάξη (θέμα *Σύμπλεγμα λέοντος και νύμφης*, αντιγραφή από ξυλογραφία) ο Ν.Ι. Φέρμπος, στη δευτέρα (θέμα *Ραφαήλ*, αντιγραφή από ξυλογραφία) ο Θ.Ι. Σάρκας, και στην τρίτη (αντιγραφή από ξυλογραφία) οι Ν. Καλαμαράς και Β.Γ. Μητύλας. Οι Θ.Ι. Σάρκας και Β.Γ. Μητύλας πρώτευσαν, εξασφαλίζοντας μηνιαίες υποτροφίες 12 και 10 δρχ. αντίστοιχα.³⁴⁶

1874 (σχολικό έτος 1873-74). Στους διαγωνισμούς συμμετείχαν τέσσερεις μαθητές: στην πρώτη τάξη (θέμα *Κεφαλή Άγγλου ποιητού*, αντιγραφή από σχέδιο) οι Λ. Κωβαίος και Ι. Ξανθουδίδης, στη δευτέρα (θέμα *Ορφανή*, αντιγραφή από ξυλογραφία) ο Β.Γ. Μητύλας και στην τρίτη (θέμα *Αθιγγανίς Ρωμαία*, αντιγραφή από ξυλογραφία) ο Ν.Ι. Φέρμπος. Οι Λ. Κωβαίος, Β.Γ. Μητύλας και Ν.Ι. Φέρμπος αρίστευσαν.³⁴⁷

1875 (σχολικό έτος 1874-75).³⁴⁸ Στους διαγωνισμούς συμμετείχαν επτά μαθητές: στην πρώτη τάξη οι Αρ. Α. Σάββας (πρώτος), Ι. Οικονόμου (δεύτερος) και Π. Πετρουλάκης, στη δευτέρα οι Λ. Κωβαίος (πρώτος) και Ι. Ξανθουδίδης (δεύτερος), και στην τρίτη

Μετσοβίου Πολυτεχνείου) Μπόλης, 2000, σ. 349, 406, σημ. 38, 39, 40.

³⁴⁶ Έγγραφα 18 Μαΐου 1873, 25 Μαΐου 1873, 26 Μαΐου 1873, 14 Ιουλίου 1873 (Αρχείο Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου) Μπίρης, 1957, σ. 197-198· Μπόλης, 2000, σ. 351, 406-407, σημ. 41, 42.

³⁴⁷ Έγγραφα 14 Μαΐου 1874, 15 Μαΐου 1874, 16 Μαΐου 1874 (Αρχείο Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου)· χειρόγραφο ονομαστικό κατάλογο χ.χ. των μαθητών που παρέδωσαν τα έργα τους με τη λήξη των διαγωνισμών (Αρχείο Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου)· Μπόλης, 2000, σ. 353, 407-408, σημ. 43, 44, 45. Βλ. ακόμα εφ. *Εφημερίς*, 16 Ιουλίου 1874, 30 Οκτωβρίου 1874, 25 Νοεμβρίου 1874.

³⁴⁸ Έγγραφα 26 Μαΐου 1875, 15 Ιουλίου 1875 (Αρχείο Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου)· πίνακα χ.χ. με τα ονόματα των μαθητών που είχαν δικαίωμα συμμετοχής

οι Β.Γ. Μητύλας (πρώτος) και Ελ. Γ. Καζάνης. Επίσης αναφέρεται ότι στην τετάρτη τάξη αρίστευσε ο Ν.Ι. Φέρμπος.

1876 (σχολικό έτος 1875-76).³⁴⁹ Στους διαγωνισμούς συμμετείχαν έντεκα μαθητές. Στην πρώτη τάξη με το πρώτο βραβείο (12 δρχ.) τιμήθηκε ο Π. Ιωαννίδης, στη δεύτερα με το πρώτο (15 δρχ.) ο Ι. Οικονόμου, και στην τρίτη με το πρώτο (18 δρχ.) ο Β.Γ. Μητύλας, ενώ στην τάξη της χαλκογραφίας με το πρώτο βραβείο (21 δρχ.) τιμήθηκε ο Ν.Ι. Φέρμπος. Επίσης δόθηκαν εφάπαξ χρηματικά έπαθλα στους μαθητές της ξυλογραφίας Π. Πετρουλάκη και Αρ. Α. Σάββα, 50 και 65 δρχ. αντίστοιχα. Το σχολικό έτος 1875-76 τις τάξεις της χαρακτηριστικής παρακολούθησαν 12 μαθητές, οι οποίοι με έγγραφη αναφορά τους τον Μάρτιο του 1876 προς τον διευθυντή του Πολυτεχνείου ζητούσαν να μη γίνει αποδεκτή η παραίτηση που είχε υποβάλει ο καθηγητής τους Α.Λ. Ροβέρτος, τονίζοντας

στους διαγωνισμούς (Αρχείο Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου)· Μπόλης, 2000, σ. 355-356, 408, σημ. 46, 47, 48. Βλ. ακόμα εφ. *Εφημερίς*, 7 Αυγούστου 1875· εφ. *Εθνοφύλαξ*, 7 Αυγούστου 1875· εφ. *Αλήθεια*, 14 Αυγούστου 1875· εφ. *Αυγή*, 16 Οκτωβρίου 1875. Τον χρόνο αυτόν πραγματοποιήθηκαν διαγωνισμοί και για την πρώτη τάξη της μικροξυλογλυπτικής, στην οποία δίδασκε ο Μεθόδιος Πραουδάκης. Το θέμα που δόθηκε ήταν *Αλέξανδρος* και συμμετείχαν τρεις μαθητές: οι Νικηφόρος Μιχαλάκης, Νομικός Μαΐλης και Εμμανουήλ Λαμπάκης — οι δύο πρώτοι διακρίθηκαν.

³⁴⁹ Έγγραφο (23 Δεκεμβρίου 1876) του Υπουργείου των Εσωτερικών προς τη Διεύθυνση του Σχολείου, με το οποίο εγκρίνονται οι υποτροφίες για το σχολικό έτος 1876-77 (Αρχείο Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου)· Μπόλης, 2000, σ. 357-358, 408-409, σημ. 49, 50. Βλ. ακόμα εφ. *Παλιγγενεσία*, 31 Μαΐου 1876· εφ. *Ωρα*, 1 Ιουνίου 1876· εφ. *Στοά*, 2 Ιουνίου 1876· εφ. *Εφημερίς*, 11 Σεπτεμβρίου 1876· εφ. *Αυγή*, 11 Σεπτεμβρίου 1876. Στους διαγωνισμούς της μικροξυλογλυπτικής διακρίθηκαν οι Νικηφόρος Μιχαλάκης και Νικόλαος Βώκος, εξασφαλίζοντας υποτροφίες 14 και 10 δρχ. αντίστοιχα. Ανάμεσα στα μέλη της κριτικής επιτροπής του διαγωνισμού συναντάμε και τον ζωγράφο Γεώργιο Μαργαρίτη (εφ. *Ωρα*, 15 Αυγούστου 1876). Από τον χρόνο αυτόν και έως το 1881 στη σύνθεση των κριτικών επιτροπών, μετέχουν, ύστερα από απόφαση του διευθυντή Γεράσιμου Μαυρογιάννη, και πάλι μόνο εξωσχολικοί καλλιτεχνικοί παράγοντες, όπως και την περίοδο Καυταντζόγλου. Ο Μαυρογιάννης τον ίδιο χρόνο επανέφερε και τον θεσμό των εκθέσεων. Από το 1876 θα αρχίσουν να πραγματοποιούνται σταθερά κάθε χρόνο, μετά τη λήξη του σχολικού έτους και των διαγωνισμών. Βλ. Μπόλης, 2000, σ. 58. Για την έκθεση του 1876, βλ. εφ. *Ωρα*, 26 Σεπτεμβρίου 1876· εφ. *Στοά*, 27 Σεπτεμβρίου 1876· εφ. *Εφημερίς*, 27 Σεπτεμβρίου 1876, 28 Σεπτεμβρίου 1876.

χαρακτηριστικά ότι «ουδείς εκ των ενταύθα ξυλογράφων δύναται επαξίως να αντικαταστήση αυτόν». Σε αντίθετη περίπτωση το «Ξυλογραφικόν Τμήμα» οδηγούνταν μοιραία σε «αποσύνθεσιν».³⁵⁰

1877 (σχολικό έτος 1876-77).³⁵¹ Στους διαγωνισμούς της πρώτης τάξεως με το πρώτο βραβείο (14 δρχ.) τιμήθηκε ο Μ.Ν. Στρατηγάκης και με το δεύτερο ο Π. Πετρουλάκης, της δευτέρας με το πρώτο (17 δρχ.) ο Ν. Οικονομόπουλος και με το δεύτερο ο Π. Ιωαννίδης, και της τρίτης με το πρώτο (21 δρχ.) ο Γ. Παναγουλέας και με το δεύτερο (12 δρχ.) ο Ι. Οικονόμου. Στους Π. Πετρουλάκη και Π. Ιωαννίδη δόθηκαν εφάπαξ χρηματικά έπαθλα, 31 και 61 δρχ. αντίστοιχα.

1878 (σχολικό έτος 1877-78). Στους διαγωνισμούς ξεχώρισαν με ξυλογραφίες τους οι Μ. Σβούρος και Μ.Ν. Στρατηγάκης.³⁵²

³⁵⁰ Έγγραφο αναφορά (8 Μαρτίου 1876) των μαθητών της ξυλογραφίας προς τον διευθυντή του Πολυτεχνείου (Αρχείο Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου). Οι μαθητές οι οποίοι υπέγραψαν την αναφορά ήταν οι Β.Γ. Μητύλας, Ι. Ξανθουδίδης, Π. Ιωαννίδης, Αρ. Α. Σάββας, Ν. Οικονομόπουλος, Ι. Οικονόμου, Γ. Παναγουλέας, Επ. Κοντιάδης, Λ. Κωβαίος, Ν.Ι. Φέρμπος και Π. Πετρουλάκης, ενώ υπάρχει και ακόμα ένα δυσανάγνωστο όνομα. Ο Α.Α. Ροβέρτος είχε υποβάλει την παραίτησή του γιατί το αίτημά του για αύξηση του μισθού του δεν είχε γίνει δεκτό από το Υπουργείο των Εσωτερικών. Τελικά το αίτημα ικανοποιήθηκε και ο μισθός του αυξήθηκε από 80 σε 100 δρχ. μηνιαίως. Βλ. Μπόλης - Παυλόπουλος, 2003, σ. 37.

³⁵¹ Έγγραφο (5 Ιανουαρίου 1878) του Υπουργείου των Εσωτερικών, στο οποίο ορίζονται οι υποτροφίες για το σχολικό έτος 1877-78 (Αρχείο Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου): Μπόλης, 2000, σ. 359-360. Βλ. ακόμα εφ. *Εφημερίς*, 18 Ιουλίου 1877· εφ. *Στοά*, 18 Ιουλίου 1877· εφ. *Αλήθεια*, 19 Ιουλίου 1877. Στους διαγωνισμούς των τάξεων της μικροξυλογλυπτικής διακρίθηκαν οι Ελ. Γ. Καζάνης και Αλέξανδρος Φιλαδελφεύς, εξασφαλίζοντας ο πρώτος μηνιαία υποτροφία 14 δρχ. και ο δεύτερος εφάπαξ αμοιβή 66 δρχ. Η έκθεση των έργων των μαθητών πραγματοποιήθηκε τον Νοέμβριο του 1877. Βλ. εφ. *Ωρα*, 31 Οκτωβρίου 1877.

³⁵² «Πολυτεχνική έκθεσις. II. Γλυπτική - Ξυλογραφία - Κοσμηματογραφία», εφ. *Νέαι Ιδέαι*, 7 Δεκεμβρίου 1878· Μπόλης, 2000, σ. 361. Για την έκθεση των βραβευμένων στους διαγωνισμούς έργων τον Νοέμβριο και Δεκέμβριο του 1878, βλ. εφ. *Αλήθεια*, 23 Νοεμβρίου 1878· εφ. *Ωρα*, 23 Νοεμβρίου 1878· εφ. *Παλιγγενεσία*, 25 Νοεμβρίου 1878· εφ. *Νέαι Ιδέαι*, 27 Νοεμβρίου 1878· «Η έκθεσις των έργων του ετησίου διαγωνισμού των μαθητών του σχολείου των τεχνών», εφ. *Παλιγγενεσία*, 30 Νοεμβρίου 1878· «Πολυτεχνική έκθεσις», εφ. *Νέαι Ιδέαι*, 4 Δεκεμβρίου 1878, 7 Δεκεμβρίου 1878, 13 Δεκεμβρίου 1878.

1879 (σχολικό έτος 1878-79).³⁵³ Στους διαγωνισμούς της ξυλογραφίας διακρίθηκαν στη δευτέρα τάξη οι Ελ. Γ. Καζάνης (πρώτος) και Π. Πολυχρόνης (δευτερος), στην τρίτη οι Μ.Ν. Στρατηγάκης (πρώτος) και Π. Πετρουλάκης (δευτερος) και στην τετάρτη οι Ν. Οικονομόπουλος (πρώτος) και Ι. Οικονόμου (δευτερος).

1880 (σχολικό έτος 1879-80).³⁵⁴ Στους διαγωνισμούς της ξυλογραφίας διακρίθηκαν στην πρώτη τάξη ο Α. Πελεκάνος, στη δευτέρα οι Ι. Καλογήρου (πρώτος) και Κ. Δούκας (δευτερος), στην τρίτη οι Ελ. Γ. Καζάνης (πρώτος) και Π. Πολυχρόνης (δευτερος), και στην τετάρτη οι Μ.Ν. Στρατηγάκης (πρώτος) και Π. Πετρουλάκης (δευτερος), ενώ στην τάξη της χαλκογραφίας ο Ι. Οικονόμου.

1881 (σχολικό έτος 1880-81).³⁵⁵ Στους διαγωνισμούς της τάξεως της χαλκογραφίας βραβεύτηκε ο Ν. Οικονομόπουλος.

³⁵³ Εφ. *Ωρα*, 19 Ιουλίου 1879· εφ. *Νέαι Ιδέαι*, 19 Ιουλίου 1879· εφ. *Στοά*, 20 Ιουλίου 1879· Μπόλης, 2000, σ. 363-364. Την κριτική επιτροπή των διαγωνισμών αποτελούσαν ο Ισπανός πρόξενος στην Αθήνα J. de Vilehes, ο αρχιτέκτων της Γερμανικής Αρχαιολογικής Σχολής J. Bohm και ο μηχανικός Ιάσων Ζωχιός, σύνθεση που προκάλεσε πολλές αντιδράσεις για τα έργα που επέλεξε να βραβεύσει. Οι Ελ. Γ. Καζάνης, Μ. Στρατηγάκης και Ν. Οικονομόπουλος εξασφάλισαν για το επόμενο σχολικό έτος μηνιαίες υποτροφίες 20, 20 και 25 δρχ., ενώ οι Π. Πολυχρόνης και Π. Πετρουλάκης εφάπαξ αμοιβές 65 και 75 δρχ. αντίστοιχα. Βλ. «Κατάσταση των απονεμηθέντων εφ' άπαξ χρηματικών αμοιβών διά τους αριστεύσαντας μαθητάς κατά τους διαγωνισμούς και τας εξετάσεις του σχολικού έτους 1878-1879», 20 Δεκεμβρίου 1879, καθώς και κάποιες αποδείξεις με μηνιαίες αποδόσεις των υποτροφιών στους Ε.Γ. Καζάνη, Μ. Στρατηγάκη και Ν. Οικονομόπουλο (Αρχείο Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου). Για την έκθεση, τα εγκαίνια της οποίας πραγματοποιήθηκαν με επισημότητα παρουσία του πρωθυπουργού και πολλών επισήμων στις 21 Οκτωβρίου 1879, βλ. εφ. *Νέαι Ιδέαι*, 18 Οκτωβρίου 1879· εφ. *Ωρα*, 19 Οκτωβρίου 1879· εφ. *Παλιγγενεσία*, 22 Οκτωβρίου 1879· εφ. *Νέαι Ιδέαι*, 23 Οκτωβρίου 1879· «Σχολείον των Τεχνών», εφ. *Στοά*, 23 Οκτωβρίου 1879· εφ. *Αλήθεια*, 23 Οκτωβρίου 1879· «Η έκθεσις των έργων των μαθητών του σχολείου των τεχνών», εφ. *Παλιγγενεσία*, 24 Οκτωβρίου 1879· εφ. *Παλιγγενεσία*, 29 Οκτωβρίου 1879· «Τέχνη», εφ. *Εφημερίς*, 6 Νοεμβρίου 1879.

³⁵⁴ Εφ. *Στοά*, 24 Ιουλίου 1880· Μπόλης, 2000, σ. 365-366. Στις τάξεις της μικρογλυπτικής διακρίθηκαν στην τρίτη ο Ιωάννης Μαγιάσης και στην πρώτη οι Ζ. Μαλικούτης και Ιωάννης Βακαλόπουλος.

³⁵⁵ Εφ. *Παλιγγενεσία*, 11 Ιουλίου 1881· εφ. *Ωρα*, 12 Ιουλίου 1881· εφ. *Αιών*, 13 Ιουλίου 1881· εφ. *Στοά*, 13 Ιουλίου 1881· εφ. *Αλήθεια*, 14 Ιουλίου 1881· Μπόλης, 2000, σ. 367. Από τον χρόνο αυτόν τις κριτικές επιτροπές των διαγωνισμών αποτελούν και πάλι οι

1882 (σχολικό έτος 1881-82).³⁵⁶ Στους διαγωνισμούς των τάξεων της ξυλογραφίας νικητές αναδείχθηκαν στη δευτέρα τάξη ο Γ.Ν. Ροϊλός, στην τρίτη οι Γ. Αντ. Οικονόμου (πρώτος), Κ. Καρυστινός (δεύτερος) και Ν. Σουρής (δεύτερος), στην τετάρτη ο Ν. Κοτζιάς, ενώ στην τάξη της χαλκογραφίας ο Ελ. Γ. Καζάνης.

1883 (σχολικό έτος 1882-83).³⁵⁷ Στους διαγωνισμούς της πρώτης τάξεως διακρίθηκε ο Ν. Μπαζαίος, της δευτέρας ο Γ.Ν. Ροϊλός (θέμα *Ερρίκος Μαρτέν. Ο κλεινός ιστορικός της Γαλλίας*),³⁵⁸ της τρίτης οι Γ. Αντ. Οικονόμου (θέμα *Βίκτωρ Ουγγώ*)³⁵⁹ και Κ. Καρυστινός, και της έκτης οι Ν. Κοτζιάς και Ελ. Γ. Καζάνης.

1884 (σχολικό έτος 1883-84). Στους διαγωνισμούς της πρώτης τάξεως διακρίθηκε ο Ν. Μπαζαίος, της τρίτης οι Γ.Ν. Ροϊλός και Στ. Η. Παρασκευάς, και της τετάρτης οι Γ. Αντ. Οικονόμου και Κ. Καρυστινός.³⁶⁰

1885 (σχολικό έτος 1884-85).³⁶¹ Στους διαγωνισμούς των τάξεων της ξυλογραφίας νικητές αναδείχθηκαν στην πρώτη τάξη ο Α. Παπαηλιόπουλος, στην τρίτη ο Ν. Μπαζαίος και στην τετάρτη ο Γ.Ν. Ροϊλός, ενώ στην τάξη της χαλκογραφίας ο Γ. Αντ. Οικονόμου.

1886 (σχολικό έτος 1885-86).³⁶² Στους διαγωνισμούς της δευτέρας τάξεως διακρίθηκε ο Α. Παπαηλιόπουλος, της τρίτης ο Ν. Μπα-

---

καθηγητές και οι διδάσκαλοι του Καλλιτεχνικού Τμήματος.

³⁵⁶ Εφ. Στοά, 27 Ιουλίου 1882· *Δελτίον της Εστίας*, τχ. 292, 1 Αυγούστου 1882· Μπόλης, 2000, σ. 369-370. Για την έκθεση των έργων των μαθητών, που πραγματοποιήθηκε τον Αύγουστο του 1882, βλ. εφ. Ωρα, 4 Αυγούστου 1882· εφ. Νέαι Ιδέαι, 4 Αυγούστου 1882· εφ. Παλιγγενεσία, 4 Αυγούστου 1882· εφ. Στοά, 5 Αυγούστου 1882· εφ. Νέα Εφημερίς, 5 Αυγούστου 1882.

³⁵⁷ Εφ. Νέαι Ιδέαι, 17 Αυγούστου 1883· εφ. Ωρα, 17 Αυγούστου 1883· εφ. Στοά, 18 Αυγούστου 1883· εφ. Νέα Εφημερίς, 18 Αυγούστου 1883· Μπόλης, 2000, σ. 371-372.

³⁵⁸ Δημοσιεύεται στο περ. *Αττικόν Μουσείον*, τχ. 12, Ιανουάριος 1884, σ. 180.

³⁵⁹ Δημοσιεύεται ό.π., τχ. 10, Νοέμβριος 1883, σ. 148.

³⁶⁰ Εφ. Αιών, 12 Ιουλίου 1884· εφ. Ωρα, 12 Ιουλίου 1884· εφ. Εφημερίς, 13 Ιουλίου 1884· Μπόλης, 2000, σ. 373-374.

³⁶¹ Εφ. Εφημερίς, 7 Ιουλίου 1885· εφ. Ωρα, 8 Ιουλίου 1885· Μπόλης, 2000, σ. 375-376.

³⁶² Εφ. Εφημερίς, 6 Ιουλίου 1886· εφ. Νέα Εφημερίς, 7 Ιουλίου 1886· Μπόλης, 2000, σ. 377.

ζαίος, της πέμπτης ο Γ.Ν. Ροϊλός και της έκτης ο Γ. Αντ. Οικονόμου.

1887 (σχολικό έτος 1886-87).³⁶³ Στους διαγωνισμούς της πρώτης τάξεως διακρίθηκε ο Μ. Κουφός, της δευτέρας ο Στ. Στουρνάρας, της πέμπτης ο Ν. Μπαζαίος και της έκτης ο Γ.Ν. Ροϊλός.

1888 (σχολικό έτος 1887-88).³⁶⁴ Στους διαγωνισμούς συμμετείχαν επτά μαθητές του τμήματος της χαρακτηρισκής, από τους οποίους διακρίθηκαν οι Μ. Κουφός, Στ. Η. Παρασκευάς, Ν. Μπαζαίος, Αντ. Χούλιτας, Δ. Στυλιανίδης και Στ. Στουρνάρας.

1889 (σχολικό έτος 1888-89).³⁶⁵ Στους διαγωνισμούς ο Στ. Η. Παρασκευάς τιμήθηκε με το 500δραχμο Θωμαΐδειο βραβείο για την απόδοσή του στη χαρακτηρισκή (στη χαλκογραφία) και στη ζωγραφική, ενώ διακρίθηκε και ο Ν. Μπαζαίος.

1890 (σχολικό έτος 1889-90).³⁶⁶ Στους διαγωνισμούς των τάξεων της ξυλογραφίας διακρίθηκαν στην πρώτη τάξη οι Ν. Κατραβάς και Ν. Φερεκείδης, στην τρίτη οι Δ. Στυλιανίδης και Αντ. Χούλιτας, και στην τετάρτη ο Μ. Κουφός.

1891 (σχολικό έτος 1890-91).³⁶⁷ Στους διαγωνισμούς του τμήματος της χαρακτηρισκής διακρίθηκαν οι Σπ. Πιζάνης, Μ. Παπαδάκης, Ν. Φερεκείδης, Ν. Κατραβάς, Αντ. Χούλιτας, Δ. Στυλιανίδης και Μ. Κουφός. Το σχολικό έτος 1890-91, σύμφωνα με δημοσίευμα στον Τύπο, την τάξη της χαλκογραφίας παρακολούθησε μόνο ένας μαθητής, ενώ τις τρεις «κατώτερες» τάξεις της ξυλογραφίας έξι μαθητές.

³⁶³ Εφ. *Εφημερίς*, 4 Ιουλίου 1887· Μπόλης, 2000, σ. 379.

³⁶⁴ «Αποτελέσματα διαγωνισμού Καλλιτεχνικής Σχολής», εφ. *Εφημερίς*, 6 Ιουλίου 1888· εφ. *Νέα Εφημερίς*, 6 Ιουλίου 1888· εφ. *Παλιγγενεσία*, 6 Ιουλίου 1888· Μπόλης, 2000, σ. 381.

³⁶⁵ «Εξετάσεις Πολυτεχνείου» και «Οι διαγωνισμοί της καλλιτεχνίας του Πολυτεχνείου», εφ. *Ακρόπολις*, 5 Ιουλίου 1889· Μπόλης, 2000, σ. 383.

³⁶⁶ Εφ. *Νέα Εφημερίς*, 5 Ιουλίου 1890· εφ. *Επιθεώρησις*, 5 Ιουλίου 1890· Μπόλης, 2000, σ. 385-386.

³⁶⁷ Εφ. *Παλιγγενεσία*, 2 Ιουλίου 1891· εφ. *Πρωΐα*, 2 Ιουλίου 1891· εφ. *Νέα Εφημερίς*, 3 Ιουλίου 1891· «Η Καλλιτεχνική Σχολή του Πολυτεχνείου. Οι πρωτεύσαντες μαθηταί - Τα έργα των», εφ. *Το Άστυ*, 6 Ιουλίου 1891· Μπόλης, 2000, σ. 387-388. Για την έκθεση,

γ. Περίοδος Νικόλαου Ι. Φέρμπου

Τον Αριστείδη Λ. Ροβέρτο διαδέχθηκε, όπως και τον Αγαθάγγελο, ένας μαθητής του, ο Νικόλαος Ι. Φέρμπους τον Αύγουστο του 1892,³⁶⁸ ο οποίος δίδαξε έως τον Σεπτέμβριο του 1915, με διακοπή ενός περίπου έτους: από τον Απρίλιο του 1905 έως τον Σεπτέμβριο του 1906.³⁶⁹ Ο διορισμός του Φέρμπου, απόφοιτου του Σχολείου, ο οποίος είχε ολοκληρώσει τις σπουδές του στο Παρίσι και είχε εργαστεί ως ζωγράφος και χαράκτης στη γαλλική πρωτεύουσα, προκάλεσε θετικά σχόλια: «Υπ' αυτού η χαρακτηριστική θα διδάσκηται κατά τα νεώτερα συστήματα, ως και εν τη εσπερία θα προοδεύση και εν Ελλάδι, δεν θα είνε ως ήτο στάσιμος, θα λάβη νέαν ζωήν».³⁷⁰ Η χαρακτηριστική διδασκόταν από τον Φέρμπο τρεις φορές την εβδομάδα³⁷¹ σε επταετή κύκλο σπουδών, που περιελάμβανε την προτομογραφία, την αγαλματογραφία, την ξυλογραφία από ξυλογραφία και από ελαιογραφία, τη χαλκογραφία από χαλκογραφία, από φωτογραφία ή ελαιογραφία, και από το φυσικό.³⁷²

που πραγματοποιήθηκε τον Ιούλιο του 1891, βλ. εφ. *Νέα Εφημερίς*, ό.π.: εφ. *Το Αστν*, ό.π.

³⁶⁸ ΦΕΚ 308/29.8.1892, τχ. Α'. Βλ. ακόμα εφ. *Το Αστν*, 30-31 Αυγούστου 1892: «Νέος καθηγητής εν τω Πολυτεχνείω», εφ. *Νέα Εφημερίς*, 6 Σεπτεμβρίου 1892: εφ. *Ακρόπολις*, 7 Σεπτεμβρίου 1892: εφ. *Επιθεώρησις*, 14 Σεπτεμβρίου 1892: Μπίρης, 1957, σ. 319, 531· Μπόλης - Παυλόπουλος, 2003, σ. 70.

³⁶⁹ Το 1905 απολύθηκε, μαζί με άλλους καθηγητές του Πολυτεχνείου, «άτε μη αναγραφείσης εν τω προϋπολογισμώ του Κράτους του τρέχοντος έτους ολοκλήρου της απαιτούμενης πιστώσεως προς πληρωμήν αυτών καθ' όλον το έτος 1905» (ΦΕΚ 93/27.4.1905, τχ. Β'). Για την επαναπρόσληψή του το 1906, βλ. ΦΕΚ 220/22.9.1906, τχ. Β'. Βλ. ακόμα Μπίρης, 1957, σ. 531, 558, 559, 560, 561, αρ. 119· Μπόλης - Παυλόπουλος, 2003, σ. 71.

³⁷⁰ Εφ. *Εφημερίς*, 6 Σεπτεμβρίου 1892: Μπόλης - Παυλόπουλος, 2003, σ. 70.

³⁷¹ Μπόλης - Παυλόπουλος, 2003, ό.π. Η χαρακτηριστική διδασκόταν κάθε Δευτέρα, Τετάρτη, Παρασκευή 9-10 π.μ.

³⁷² Μπόλης - Παυλόπουλος, 2003, ό.π. Ο μηνιαίος μισθός του Φέρμπου για το έτος

Παρατηρούμε μια σοφή επαγωγική πορεία, από τα ευκολότερα — την αντιγραφική ξυλογραφία από ξυλογραφία, όπου η δουλειά είναι γραμμική— προς τα δυσκολότερα — τη χαλκογραφία από το φυσικό, όπου η εργασία του χαρακτή γίνεται πιο απαιτητική και δύσκολη, αφού πρέπει να αποδώσει λεπτές τονικές διαβαθμίσεις.

Μαθητές Νικόλαου Ι. Φέρμπου

Πηγές για τους μαθητές του Νικόλαου Ι. Φέρμπου, την περίοδο 1892-1915 είναι ο αθηναϊκός ημερήσιος και περιοδικός Τύπος — κυρίως το περ. *Πινακοθήκη* (από το 1901 κε.), ενώ το Μαθητολόγιο και το μεγαλύτερο μέρος του Αρχείου του Πολυτεχνείου δεν έχουν διασωθεί. Έτσι, μπορούμε να συναγάγουμε μόνο τη σπουδή ορισμένων. Από τα ονόματα που παρατίθενται, μόνο οι Αγγελος Θεοδωρόπουλος και Σωκράτης Σούρσος ασχολήθηκαν με τη χαρακτική, ενώ για όλους τους υπόλοιπους δεν γνωρίζουμε στοιχεία για τη μετέπειτα δραστηριότητά τους.

Βαρουξής / Μπαρουξής Ε. Το 1908 ολοκλήρωσε την έβδομη τάξη του Τμήματος της Χαρακτικής και πήρε απολυτήριο.

Βενετσάνος Μαυρίκιος. Σπουδαστής της ξυλογραφίας τα χρόνια 1892-96.

Βερνάρδος Ξ. Το 1908 ολοκλήρωσε την έβδομη τάξη του Τμήματος της Χαρακτικής και πήρε απολυτήριο.

Βλαχόπουλος Μιχαήλ (Αθήνα 1877 - Αθήνα 1956). Σπούδασε χαρακτική και ζωγραφική τα χρόνια 1892-99. Ασχολήθηκε με το

1910 ήταν 130 δρχ. Βλ. Ψηφισθείς γενικός προϋπολογισμός των εσόδων και εξόδων του κράτους διά την χρήσιν του έτους 1910 μετά των συν αυτώ ψηφισθέντων ειδικών προϋπολογισμών των εσόδων και εξόδων 1) των εις την αρμοδιότητα του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαιδύσεως υπαγομένων κληροδοτημάτων, 2) του Ταμείου της Εθνικής Αμύνης, 3) του Ταμείου του Εθνικού Στόλου, 4) του Λαχείου υπέρ του Εθνικού Στόλου και των Αρχαιοτήτων της Ελλάδος, 5) του Ταμείου των Φάρων και των Φανών, 6) του Θεσσαλικού Γεωργικού Ταμείου, και 7) του Αρχαιολογικού Ταμείου, Αθήνα 1910, σ. 244.

λυρικό τραγούδι και υπήρξε ένας από τους ιδρυτές του «Γ' Ελληνικού Μελοδράματος».³⁷³

Δαμιανός Νικόλαος. Σπουδαστής στην έκτη τάξη του Τμήματος της Χαρακτικής το 1903-04.

Ελευθεριάδης. Σπουδαστής στην τετάρτη τάξη του Τμήματος της Χαρακτικής το 1903-04.

Ζίζηλας Α. Σπουδαστής στην τρίτη τάξη του Τμήματος της Χαρακτικής το 1906-07.³⁷⁴

Θεόδωρόπουλος Άγγελος (Αθήνα 1883 - Αθήνα 1965). Σπούδασε ζωγραφική και χαρακτική με καθηγητές τους Γ. Ιακωβίδη και Γ.Ν. Ροϊλό τα χρόνια 1900-14. Από το 1905 έως το 1918 συνεργάστηκε με εφημερίδες (*Εμπρός, Πατρίς, Χρόνος, Το Σκάνδαλον*), δημοσι-

³⁷³ Μικρός μπήκε στον χορό του ναού της Αγίας Ειρήνης, όπου έψαλλε υπό τον Κανάκη μέχρι την προηβική ηλικία του, όταν μόνος του παρατήρησε τη μεταφώνηση του. Επειδή του ήταν δυσάρεστο να ακούει τη νέα φωνή του, αποσύρθηκε. Καλλιτεχνική φύση, με άνεση στο σχέδιο, σπούδασε χαρακτική και ζωγραφική. Άρχισε πάλι να τραγουδάει, με βαθύτερη πια χροιά στη φωνή του, και το 1892 παρουσιάστηκε στη Φιλαρμονική Εταιρεία, στη χορωδία του Σπάθη. Τον προσέλαβαν ως βαθύφωνο. Το 1895 έκανε το πρώτο ταξίδι του με τη χορωδία στην Αλεξάνδρεια, όπου τους υποδέχθηκε με μεγάλο ενθουσιασμό η ελληνική παροικία και τους περιποιήθηκε ιδιαίτερα ο Γεώργιος Αβέρωφ. Με την επιστροφή του στην Αθήνα, παρουσιάστηκε στον διευθυντή του ανακτορικού παρεκκλησίου Θεόδωρο Ι. Φέρμπο, αδελφό του καθηγητή του στη χαρακτική, ο οποίος τον προσέλαβε αμέσως ως βαθύφωνο. Εκεί γνώρισε τον τενόρο Γεώργιο Χατζηλουκά και, μέσω αυτού, τον μαέστρο Λουδοβίκο Σπινέλλη. Έτσι, προχώρησαν και οι τρεις στην παράτολμη ιδέα της ίδρυσης του «Γ' Ελληνικού Μελοδράματος». Στην υπόθεση αυτή αφοσιώθηκε ολοκληρωτικά: έφτασε στο σημείο να πουλήσει οικοπέδο του στο Παλιό Φάληρο για το βεστιάριο του Μελοδράματος και να απορρίψει δελεαστικές προτάσεις για σταδιοδρομία στο εξωτερικό. Στη δεκαετία του 1930 αποσύρθηκε από τη σκηνή. Μέχρι τότε, δεν έδωσε στο κοινό την αφορμή να διαπιστώσει ότι η φωνή και η τέχνη του καταβλήθηκαν. Βλ. εφ. *Το Άστυ*, 18 Ιουλίου 1894: *Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν «Ηλίου»*, τ. 4, Αθήνα [1949], σ. 595: Γιώργου Λεωτσάκου - Στάθης Α. Αρφάνη, «Μεγάλοι Έλληνες τραγουδιστές. Διάσημοι λυρικοί καλλιτέχνες που διέπρεψαν πριν από την Μαρία Κάλλας», στο *Η Καθημερινή [Επτά Ημέρες]*, τ. Μ': *Ελληνικό Θέατρο*, Αθήνα 2001, σ. 46: Μπόλης - Παυλόπουλος, 2003, ό.π.

³⁷⁴ Ίσως συγγενής του οπλαρχηγού της Επανάστασης Παναγιώτη Ζίζηλα και του Δημήτριου Γ. Ζίζηλα, που σπουδάζει κοσμηματογραφία το 1858-59.

εύοντας ξυλογραφίες, σχέδια και γελοιογραφίες με την υπογραφή Θ. Διάβολος. Το 1918 ταξίδεψε για καλλιτεχνική ενημέρωση στο εξωτερικό και το 1919, επιστρέφοντας στην Ελλάδα, ανέλαβε την καλλιτεχνική διεύθυνση της διαφημιστικής εταιρείας GEO. Τη δεκαετία του 1920 χρονολογούνται τα πρώτα μέχρι σήμερα γνωστά δείγματα της καλλιτεχνικής ενασχόλησής του με την ξυλογραφία, αν και αυτή θα πρέπει να μετατεθεί αρκετά νωρίτερα, στα χρόνια των σπουδών του. Την ίδια δεκαετία ξεκίνησε τις εικονογραφήσεις βιβλίων και συνεργάστηκε με τον Νίκο Βέλμο, στο περιοδικό του οποίου, το *Φραγκέλιο* (1926-29), δημοσιεύθηκαν ξυλογραφίες του. Το 1930 πρωτοστάτησε στην ίδρυση της «Ομάδας Τέχνη Α'», πραγματοποίησε την πρώτη ατομική έκθεσή του στην γκαλερί «Στρατηγοπούλου» και έθεσε υποψηφιότητα για τη νεοσύστατη έδρα της χαρακτηριστικής στην Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών, με συνυποψήφιους τους Γιάννη Κεφαλληνό, Λυκούργο Κογεβίνα, Ιωάννη Μπάκα και Σ. Σούρσο· την έδρα κατέλαβε ο Γ. Κεφαλληνός. Το 1938 εκπροσώπησε στη χαρακτηριστική, μαζί με τους Κωστή Παρθένη στη ζωγραφική και Μιχάλη Τόμπρο στη γλυπτική, την Ελλάδα στην Μπιενάλε Βενετίας. Το 1941 εντάχτηκε στο ΕΑΜ και τα χρόνια 1941-45 έδωσε ξυλογραφίες από την Κατοχή. Φιλοτέχνησε ζωγραφικά έργα με γυναικείες μορφές, τοπία με ελιές, νεκρές φύσεις και χαρακτηριστικά με τα ίδια θέματα σε ένα ιδίωμα που παραπέμπει στον μεταϊμπρεσιονιστικό και, πιο συγκεκριμένα, στον σεζανικό κύκλο. Καθοριστικής σημασίας και πανθομολογούμενη υπήρξε η συνεισφορά του στην καθιέρωση της ελεύθερης, ανεξάρτητης από εικονογραφήσεις, χαρακτηριστικής στην Ελλάδα. Με συνέπεια και εργατικότητα, έφτασε σε ιδιαίτερα εκφραστικά αποτελέσματα στις χαρακτηριστικές συνθέσεις του, προσδίδοντάς τους ζωγραφική αντίληψη, σε συνδυασμό με μια υψηλή ποιότητα τόσο από τεχνική όσο και από καλλιτεχνική-αισθητική άποψη. Το 1945 και το 1950 πρωτοστάτησε στην ίδρυση του Καλλιτεχνικού Επιμελητηρίου Ελλάδος και της ομάδας «Στάθμη» αντίστοιχα. Παρουσίασε έργα του σε ατομικές εκθέσεις (1934, 1936, γκαλερί «Στρατηγοπούλου»· 1948, 1950, γκαλερί «Ρόμβος»· 1961, γκαλερί «Ζυγός»· 1965, γκαλερί «Νέες

Μορφές»), ενώ συμμετείχε με χαρακτηριστικά του κυρίως σε όλες τις σημαντικές διεθνείς και εγχώριες εκθέσεις της εποχής. Το 1983 πραγματοποιήθηκε αναδρομική έκθεση έργων του στην Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου, το 1995 στην γκαλερί «Υάκινθος» και το 2000 στην Πινακοθήκη του Δήμου Αθηναίων. Έργα του βρίσκονται στην Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου, στην Πινακοθήκη του Δήμου Αθηναίων, στην Πινακοθήκη Δήμου Λάρισας - Συλλογή Γ.Ι. Κατσίγρα, στο Μουσείο Χαρακτικής - Πινακοθήκη Γρηγοράκη, στις Συλλογές της Τραπέζης της Ελλάδος, της Εθνικής Τραπέζης, της Alpha Bank, κ.ά. Υπογράφει με το Θ. Αγγελος.³⁷⁵

Κούνας Δ. Σπουδαστής στο έβδομο έτος της χαρακτικής το 1903-04.

Κωνσταντινίδης Ανάργυρος Δ. Σπουδαστής της ξυλογραφίας τα χρόνια 1892-95.

Περβολαράκης Πέτρος. Σπουδαστής της ξυλογραφίας το 1893-95.

Πολιτάκης Α. Σπουδαστής στην έκτη τάξη του Τμήματος της Χαρακτικής το 1907-08.

Σουπίδης Γ. Σπουδαστής της ξυλογραφίας το 1892-93.

Σούρσος Σωκράτης (Φανάρι Κωνσταντινούπολης 1873 - Πάτρα 1944). Γιος του επίσης ζωγράφου Ηλία Σούρσου, ο οποίος διακόσμησε με τοιχογραφίες του τα ανάκτορα του Αμπντούλ Χαμίτ, σπούδασε χαρακτική και ζωγραφική με καθηγητή τον Νικηφόρο Λύτρα τα χρόνια 1891-99. Αφού ολοκλήρωσε τις σπουδές του, δούλεψε έως το 1934 σε δικό του κατάστημα στην Αθήνα (οδός Κτενά 2, Πλατεία Ρόμβης), όπου φιλοτεχνούσε ξυλογραφίες σε όρθιο ξύλο, χαλκογραφίες και μετάλλια. Το κατάστημα διατήρησε ο γιος του Ναπολέων. Κοντά του εργάστηκε ως βοηθός ο Α. Θεοδωρόπουλος. Το 1901 εικονογράφησε με ξυλογραφίες του *Τα Άπαντα*

³⁷⁵ ΔΕΚ, τ. 2, 1998, σ. 6-7 (Ανδρέας Δεληβορριάς): Αγγελος Θεοδωρόπουλος. Ζωγραφική - Χαρακτική κείμενα Νέλλη Κυριαζή - Ανδρέας Δεληβορριάς, τόμος έκθεσης, Πινακοθήκη Δήμου Αθηναίων, 22 Νοεμβρίου 2000 - 21 Ιανουαρίου 2001, Αθήνα 2000.

του Πολ δε Κοκ στη σειρά των *Εκλεκτών Εκδόσεων*. Το 1931 διεκδίκησε την έδρα της χαρακτηριστικής στην Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών. Φιλοτέχνησε προσωπογραφίες, τοπία, νεκρές φύσεις, ηθογραφικές σκηνές και θρησκευτικές εικόνες σε ρεαλιστικό ύφος με προσεγμένο σχέδιο και αρμονικά χρώματα. Έργα του βρίσκονται στην Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου και σε ιδιωτικές συλλογές, όπως αυτή του Ιάκωβου Γ. Βαγιάκη. Υπογράφει και με τα Σ.Σ, Σ.Σού., Σ.Σούρ., Σ.Σούρσ.³⁷⁶

Συνέσιος Α. Σπουδαστής της ξυλογραφίας το 1894-95.

Ετήσιοι σχολικοί διαγωνισμοί

Στη δεκαετία του 1890 το Τμήμα της Χαρακτικής εμφανίζεται συρρικνωμένο, μάλλον για οικονομικούς λόγους και εξαιτίας της παρακμής της εφαρμοσμένης χαρακτικής από την εισβολή των νέων χημικών και φωτομηχανικών τεχνικών των γραφικών τεχνών (κυρίως φωτοτυπικογραφίας).³⁷⁷ Έτσι το 1894 π.χ. παραδίδονται μαθήματα μόνο στις τρεις κατώτερες τάξεις της ξυλογραφίας.³⁷⁸ Μάλιστα, σε δημοσίευμα εφημερίδας για την καλλιτεχνική έκθεση του Σχολείου τον ίδιο χρόνο, το τμήμα παρουσιάζεται ως άξιο, αλλά «πτωχόν», στο οποίο διακρίνονται μερικοί μαθητές.³⁷⁹ Μικρός είναι και ο αριθμός των μαθητών που σπουδάζουν χαρακτική μέχρι και το 1910, χρόνο που αυτονομείται το Καλλιτεχνικό Τμήμα από τις υπόλοιπες σχολές του Πολυτεχνείου. Οι διαγωνισμοί και οι εκθέσεις συνεχίστηκαν κανονικά, ενώ το 1903 καθιερώθηκαν οι Αβερώφειοι διαγωνισμοί, που δεν

³⁷⁶ Δημήτρη Παυλόπουλου, «Ναπολέων Σούρσος: Ένας ιταλός καλλιτέχνης», περ. *Αντί*, τχ. 666, 31 Ιουλίου 1998, σ. 43· *ΛΕΚ*, τ. 4, 2000, σ. 193 (Δημήτρης Παυλόπουλος)· Ιάκωβου Γ. Βαγιάκη, «Σωκράτης Σούρσης [διάβαζε: Σούρσος], ένας ξεχασμένος χαρακτήρας», περ. *συλλογές*, τχ. 184, Δεκέμβριος 1999, σ. 1030-1031.

³⁷⁷ Μπόλης - Παυλόπουλος, 2003, σ. 19· Παυλόπουλος, 2011, σ. 48.

³⁷⁸ Εφ. *Το Άστυ*, 18 Ιουλίου 1894.

³⁷⁹ «Καλλιτεχνική Έκθεσις του Πολυτεχνείου», εφ. *Επιθεώρησις*, 25 Ιουλίου 1894.

αφορούσαν μόνο τη χορήγηση υποτροφιών για την αποστολή τελειοφοίτων του Σχολείου στην Ευρώπη αλλά και ετήσιες υποτροφίες και εφάπαξ αμοιβές «εις τους αριστεύσαντας εν τη καλλιτεχνία μαθητάς, ήτοι εν τη Ζωγραφική, τη Γλυπτική, τη Αρχιτεκτονική Ζωγραφία, Ξυλογλυπτική, Χαλκογραφία, Κοσμηματογραφία [...]».³⁸⁰

Ο Τύπος και κυρίως οι εφημερίδες αποτελούν την πηγή για τους ετήσιους διαγωνισμούς του Σχολείου για την περίοδο 1893-1900, ενώ για την περίοδο 1901-10 τα στοιχεία προέρχονται κυρίως από το περ. *Πινακοθήκη*.³⁸¹

1893 (σχολικό έτος 1892-93). Στους διαγωνισμούς των τάξεων της ξυλογραφίας διακρίθηκαν στην πρώτη τάξη ο Μ. Βενετσάνος, στη δεύτερα ο Αν. Δ. Κωνσταντινίδης και στην τρίτη ο Γ. Σουπιδής.³⁸²

1894 (σχολικό έτος 1893-94). Στους διαγωνισμούς των τάξεων της ξυλογραφίας διακρίθηκαν στην πρώτη τάξη ο Π. Περβολαράκης, στη δεύτερα ο Μ. Βλαχόπουλος και στην τρίτη ο Αν. Δ. Κωνσταντινίδης.³⁸³

1895 (σχολικό έτος 1894-95). Στους διαγωνισμούς των τάξεων της ξυλογραφίας διακρίθηκαν στην πρώτη τάξη ο Λ. Συνέσιος, στη

³⁸⁰ Για τις ευεργεσίες και τα κληροδοτήματα του Γεώργιου Αβέρωφ, αλλά και για τους Αβερωφείους διαγωνισμούς, βλ. Μπίρης, 1957, σ. 376-378, 405-407.

³⁸¹ Για το 1892 (σχολικό έτος 1891-92), το 1898 (σχολικό έτος 1897-98), το 1900 (σχολικό έτος 1899-1900), το 1901 (σχολικό έτος 1900-01), το 1903 (σχολικό έτος 1902-03), το 1905 (σχολικό έτος 1904-05), το 1906 (σχολικό έτος 1905-06), το 1909 (σχολικό έτος 1908-09) και το 1910 (σχολικό έτος 1909-10) δεν εντοπίστηκε κανένα στοιχείο σχετικά με τους διαγωνισμούς.

³⁸² «Αποτελέσματα Καλλιτεχνικής Σχολής», εφ. *Νέα Εφημερίς*, 8 Ιουλίου 1893· Μπόλης, 2000, σ. 391-392.

³⁸³ «Εξετάσεις της Καλλιτεχνικής Σχολής», εφ. *Νέα Εφημερίς*, 4 Ιουλίου 1894· Μπόλης, 2000, σ. 393-394. Για την έκθεση, που πραγματοποιήθηκε τον Ιούλιο του 1894, βλ. «Τα βραβευθέντα εν τω Πολυτεχνείω έργα», εφ. *Ακρόπολις*, 14 Ιουλίου 1894· «Τα έργα του Πολυτεχνείου», εφ. *Νέα Εφημερίς*, 15 Ιουλίου 1894· εφ. *Πρωΐα*, 16 Ιουλίου 1894· «Η εν Πολυτεχνείω έκθεσις», εφ. *Παλιγγενεσία*, 17 Ιουλίου 1894· «Καλλιτεχνική έκθεσις Πολυτεχνείου», εφ. *Επιθεώρησις*, 25 Ιουλίου 1894.

δευτέρα ο Π. Περβολαράκης, στην τρίτη ο Μ. Βλαχόπουλος και στην τετάρτη ο Αν. Δ. Κωνσταντινίδης.³⁸⁴

1896 (σχολικό έτος 1895-96). Στους διαγωνισμούς των τάξεων της ξυλογραφίας διακρίθηκαν οι Σ. Σούρσος και Μ. Βενετσάνος.³⁸⁵

1897 (σχολικό έτος 1896-97). Στους διαγωνισμούς των τάξεων της ξυλογραφίας διακρίθηκαν οι Μ. Βλαχόπουλος και Σ. Σούρσος.³⁸⁶

1899 (σχολικό έτος 1898-99). Στους διαγωνισμούς των τάξεων της ξυλογραφίας αρίστευσε ο Δ. Κούνας, ενώ στη χαλκογραφία διακρίθηκε ο Σ. Σούρσος.³⁸⁷

1902 (σχολικό έτος 1901-02). Στους Αβερώφειους διαγωνισμούς τον Φεβρουάριο του 1902 βραβεύτηκε ο Δ. Κούνας.³⁸⁸

1904 (σχολικό έτος 1903-04). Στους Αβερώφειους διαγωνισμούς τον Φεβρουάριο του 1904 βραβεύτηκαν οι Ξ. Βερνάρδος (πέμπτη τάξη) και Ελευθεριάδης (τετάρτη τάξη).³⁸⁹ Στους ετήσιους διαγωνισμούς διακρίθηκαν οι Δ. Κούνας (έβδομη τάξη) και Ν. Δαμιανός (έκτη τάξη).³⁹⁰

³⁸⁴ Εφ. *Παλιγγενεσία*, 6 Ιουλίου 1895· εφ. *Επιθεώρησις*, 7 Ιουλίου 1895· Μπόλης, 2000, σ. 395-396. Για την έκθεση, που πραγματοποιήθηκε τον Ιούλιο του 1895, βλ. εφ. *Εστία*, 15 και 31 Ιουλίου 1895.

³⁸⁵ «Το Πολυτεχνείον. Αποτελέσματα των μαθητών της Καλλιτεχνικής Σχολής», εφ. *Σκριπ*, 5 Ιουλίου 1896· εφ. *Εστία*, 6 Ιουλίου 1896· Μπόλης, 2000, σ. 397-398. Για την έκθεση, που πραγματοποιήθηκε τον Ιούλιο του 1896, βλ. «Εις το Πολυτεχνείον. Τα βραβευθέντα έργα των μαθητών - Η έκθεσις», εφ. *Σκριπ*, 18 Ιουλίου 1896.

³⁸⁶ Εφ. *Εμπρός*, 6 Οκτωβρίου 1897· Μπόλης, 2000, σ. 399-400. Για την έκθεση, που πραγματοποιήθηκε τον Οκτώβριο του 1897, βλ. εφ. *Το Αστύ*, 15 Οκτωβρίου 1897.

³⁸⁷ «Διαγωνισμός Πολυτεχνείου», εφ. *Ακρόπολις*, 5 Ιουλίου 1899· εφ. *Το Αστύ*, 7 Ιουλίου 1899· Μπόλης, 2000, σ. 403-404. Το θέμα των διαγωνισμών ήταν το κεφάλι του Χρήστου του Αράπη. Η χάλκινη πλάκα και δύο χαλκογραφικά τυπώματα βρισκόνταν μέχρι το 1998 στην κατοχή του γιου του Σωκράτη Σούρσου, επίσης επαγγελματία χαράκτη μεταλλίων Ναπολέοντος Σούρσου (1913-1998). Βλ. Παυλόπουλος, 2011, σ. 81. Για την έκθεση, που πραγματοποιήθηκε τον Ιούλιο του 1899, βλ. εφ. *Ακρόπολις*, 15 Ιουλίου 1899.

³⁸⁸ Περ. *Πινακοθήκη*, τχ. 13, Μάρτιος 1902, σ. 24.

³⁸⁹ Ο.π., τχ. 37, Μάρτιος 1904, σ. 22.

³⁹⁰ Ο.π., τχ. 42, Αύγουστος 1904, σ. 118.

1907 (σχολικό έτος 1906-07). Στους Αβερώφειους διαγωνισμούς τον Φεβρουάριο του 1907 βραβεύτηκε ο Ξ. Βερνάρδος.³⁹¹ Στους ετήσιους διαγωνισμούς διακρίθηκαν οι Ξ. Βερνάρδος και Ε. Βαρουξής (έκτη τάξη), Α. Πολιτάκης (πέμπτη τάξη), Άγγ. Θεοδωρόπουλος (τετάρτη τάξη) και Α. Ζιζήλας (τρίτη τάξη).³⁹²

1908 (σχολικό έτος 1907-08). Στους Αβερώφειους διαγωνισμούς τον Φεβρουάριο του 1908 βραβεύτηκαν οι Α. Πολιτάκης (έκτη τάξη) και Άγγ. Θεοδωρόπουλος (πέμπτη τάξη).³⁹³ Στους ετήσιους διαγωνισμούς διακρίθηκαν οι Άγγ. Θεοδωρόπουλος (πέμπτη τάξη), Α. Πολιτάκης (έκτη τάξη), ενώ απολυτήριο από την εβδόμη τάξη πήραν οι Ξ. Βερνάρδος και Ε. Βαρουξής. Υπάρχει επίσης πληροφορία ότι οι τέσσερεις κατώτερες τάξεις δεν λειτούργησαν.³⁹⁴

Τον Δεκέμβριο του 1909 το Υπουργείο των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως, σε συνεργασία με το Υπουργείο των Εσωτερικών, κατέθεσε στη Βουλή νομοσχέδιο, με το οποίο η Σχολή (Τμήμα) των Καλών Τεχνών γινόταν ανεξάρτητη Σχολή του Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου, αφού κρινόταν «ότι επέστη ο καιρός όπως η Σχολή τεθή υπό ιδίαν διεύθυνσιν, αρμοδιάν να καθοδηγή την Σχολήν εις τον ειδικόν αυτής προορισμόν».³⁹⁵ Ο νόμος ΓΧΙΑ' της 17ης Φεβρουαρίου 1910 («Περί Σχολείου των Καλών Τεχνών»)³⁹⁶ και στη συνέχεια το ΒΔ της 27ης Ιουλίου του ίδιου χρόνου («Περί εκτελέσεως του ΓΧΙΑ' νόμου "περί Σχολείου των Καλών Τεχνών"») επικύρωναν την αυτονομία και συστηματοποιούσαν τη συγκρότηση του Σχολείου των Καλών Τεχνών, ρυθμίζοντας όλα τα θέματα που αφορούσαν τη λειτουργία του. Το Σχολείο χωριζόταν σε δύο επιμέρους Σχολές, της Γραφικής και

³⁹¹ Ο.π., τχ. 73, Μάρτιος 1907, σ. 20.

³⁹² Ο.π., τχ. 78, Αύγουστος 1907, σ. 108.

³⁹³ Ο.π., τχ. 85, Μάρτιος 1908, σ. 22.

³⁹⁴ Ο.π., τχ. 90, Αύγουστος 1908, σ. 128.

³⁹⁵ Απόσπασμα έκθεσης του υπουργού των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως Παναγιώτη Θο. Ζαΐμη. Βλ. Μπίρης, 1957 σ. 420, 422.

³⁹⁶ Μπίρης, 1957, σ. 422-423.

της Πλαστικής· στην πρώτη υπάγονταν και τα Τμήματα της Κοσμηματογραφίας και της Χαρακτικής, με επταετή φοίτηση. Πιο συγκεκριμένα, το πρόγραμμα σπουδών για τη χαρακτική καθοριζόταν ως εξής: στα δύο πρώτα (προκαταρκτικά) έτη θα διδάσκονταν οι βασικές αρχές του σχεδίου (προτομογραφία και αγαλματογραφία), στο τρίτο η αντιγραφική ξυλογραφία από ξυλογραφία, στο τέταρτο η αντιγραφική ξυλογραφία από ελαιογραφία, στο πέμπτο η αντιγραφική χαλκογραφία από χαλκογραφία, στο έκτο η αντιγραφική χαλκογραφία από φωτογραφία, και στο έβδομο η αντιγραφική χαλκογραφία εκ του φυσικού. Το πρόγραμμα σπουδών στηριζόταν στην κεκτημένη εμπειρία, όπως είχε διαμορφωθεί στις δύο προηγούμενες δεκαετίες διδασκαλίας.³⁹⁷

Ο Φέρμπος συνέχισε να διδάσκει στην ανεξάρτητη πλέον Σχολή των Καλών Τεχνών, της οποίας η λειτουργία ξεκίνησε το σχολικό έτος 1910-11, με διευθυντή τον Γεώργιο Ιακωβίδη. Εμφανίζεται να παρίσταται σε συνεδρίαση των καθηγητών της Σχολής τελευταία φορά στις 20 Μαΐου 1911 –ύστατη αναφορά και για το μάθημα της χαρακτικής στα Πρακτικά της Σχολής.³⁹⁸ Τρία χρόνια αργότερα, ο νόμος 521 της 24ης Δεκεμβρίου 1914 («Περί οργανώσεως του σχολείου των Καλών Τεχνών») επέφερε σημαντικές αλλαγές στη λειτουργία των Σχολών του Πολυτεχνείου.³⁹⁹ Στη Σχολή των Καλών Τεχνών ειδικότερα διατηρήθηκαν μόνο τρία Τμήματα, αυτά της Ιχνογραφίας-Κοσμηματογραφίας, της Γραφικής και της Πλαστικής. Το Τμήμα της Χαρακτικής, για οικονομικούς μάλλον λόγους, καταργήθηκε· η χαρακτική δεν προβλεπόταν ούτε ως μάθημα στο Τμήμα της Γραφικής...⁴⁰⁰ Ο Φέρμπος δίδαξε μέχρι τη λήξη του σχολικού έτους 1914-15 και τον

³⁹⁷ Μπίρης, 1957, σ. 423-425. Βλ. ακόμα Μερτύρη, 2000, σ. 536-538. Το διάταγμα της 27ης Ιουλίου 1910 συστηματοποιούσε τη συγκρότηση και τη λειτουργία του Σχολείου των Τεχνών.

³⁹⁸ Ε.Χ. Κάσδαγλη, *Γιάννης Κεφαλληνός, ο Χαρακτήρας*, ό.π., σ. 238.

³⁹⁹ ΦΕΚ 399/29.12.1914, τχ. Α'. Βλ. ακόμα Παυλόπουλος, 2011, σ. 82.

⁴⁰⁰ Μερτύρη, 2000, σ. 546-548.

Σεπτέμβριο του 1915 απηλλάγη των καθηκόντων του. Η χαρακτηριστική θα αρχίσει πάλι να διδάσκεται το 1932 στην Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών με καθηγητή τον Γιάννη Κεφαλληνό (1894-1957).⁴⁰¹ Το πνεύμα διδασκαλίας είχε πλέον αλλάξει νέα εποχή ανέτελλε και για τη χαρακτηριστική.

Εκθέσεις χαρακτηριστικής

Τόσο σε διεθνείς εκθέσεις όσο και σε εκείνες που πραγματοποιήθηκαν στην Αθήνα μετά το 1862 και μέχρι το τέλος του 19ου αιώνα, οι συμμετοχές χαρακτών εμφανίζονται εξαιρετικά περιορισμένες. Το 1867 ο Αγαθάγγελος Τριανταφύλλου συμμετείχε με ξυλόγλυπτα και τιμήθηκε με χάλκινο μετάλλιο στη Διεθνή Έκθεση του Παρισιού.⁴⁰² Συμμετοχή χαρακτών έχουμε σε δύο ακόμα διεθνείς εκθέσεις τη δεκαετία του 1870, σε εκείνες της Βιέννης (1873) και του Παρισιού (1878): στην πρώτη εξέθεσαν ξυλογραφίες και απέσπασαν «διπλώματα αναγνωρίσεως» οι Ι.Γ. Πλατύς και Π. Σκιαδόπουλος,⁴⁰³ ενώ στη δεύτερη εξέθεσε ο Πλα-

⁴⁰¹ Ε.Χ. Κάσδαγλη, *Γιάννης Κεφαλληνός, ο Χαρακτήρας*, ό.π.: ΛΕΚ, τ. 2, 1998, σ. 199-201 (Ε.Χ. Κάσδαγλης).

⁴⁰² Παρουσίασε τα εξής ξυλόγλυπτα: *Άγιον Ποτήριον*, *Στέφανος πρωτομάρτυς και αρχιδιάκονος*, *Εγκώμια Παναγίας ή Χαιρετισμοί*, *Δέκα Εντολαί και Ελευσις του Ιησού Χριστού από τα Ιεροσόλυμα*. Βλ. εφ. *Παλιγγενεσία*, 3 Ιουλίου 1867· εφ. *Εθνοφύλαξ*, 26 Σεπτεμβρίου 1867· εφ. *Αυγή*, 13 Ιανουαρίου 1868. Βλ. ακόμα Μπόλης - Παυλόπουλος, 2003, σ. 28.

⁴⁰³ Εφ. *Αυγή*, 15 Μαΐου 1873· εφ. *Αλήθεια*, 23 Αυγούστου 1873· εφ. *Εθνοφύλαξ*, 23 Αυγούστου 1873· «Οι βραβευμένοι Έλληνες εκθέται», εφ. *Αλήθεια*, 6 Σεπτεμβρίου 1873. Στη Βιέννη επίσης εξέθεσαν ξυλόγλυπτα οι Ιωσήφ Βασιλείου, Γαλακτίων Ανδρόνικος, Μεθόδιος Πραουδάκης, Αντώνιος Σ. Πέτας και Επαμεινώνδας Κανάλης (τιμήθηκε με «δίπλωμα αναγνωρίσεως»). Ο Ιωσήφ Βασιλείου είναι ο μοναχός Ιωσήφ Παπαβασιλείου, ο Γαλακτίων Ανδρόνικος ταυτίζεται με τον μοναχό Γαλακτίωνα (Σάμος 1835-;), ο οποίος σπουδάζει ζωγραφική στο Σχολείο των Τεχνών στις αρχές της δεκαετίας του 1870, ενώ από το 1882 έως το 1889 φέρεται εγκατεστημένος στον Μαραθόκαμπο Σάμου και εγγεγραμμένος σε καταλόγους συνδρομητών τεσσάρων βιβλίων (βλ. Φίλιππος Ηλιού, «Αγιογράφοι, ζωγράφοι, χαράκτες και σταμπαδόροι. Η μαρτυρία των καταλόγων συνδρομητών», ό.π., σ. 58), ο Αντώνιος Σπ. Πέτας (Ζάκυν-

τύς και βραβεύτηκε με έπαινο.⁴⁰⁴ Το 1870 οργανώθηκαν τα Β' «Ολύμπια».⁴⁰⁵ Στη Συναγωγή των Ελευθερίων Τεχνών,⁴⁰⁶ και ειδικότερα στην κλάση της «ξυλογραφίας και χαλκογραφίας» συμμετείχαν σπουδαστές της χαρακτηριστικής στο Πολυτεχνείο, από τους οποίους τιμήθηκε ο Κ.Γ. Πρινάρης, αφού, σύμφωνα με την εκτίμηση της επιτροπής, οι συνθέσεις του ξεχώριζαν για την ποιότητα και τη λεπτότητα της εργασίας τους.⁴⁰⁷ Το 1875 στην Γ' έκθεση των «Ολυμπίων»,⁴⁰⁸ στην κλάση «της ξυλογραφίας, της χαλκογραφίας, της χαλυβδογραφίας και της λιθογραφίας»⁴⁰⁹ συμμετεί-

---

θος / Κύθνος 1844) παρακολουθεί το έβδομο έτος γλυπτικής το 1867-68 και στη συνέχεια ασχολείται κυρίως με την ξυλογλυπτική, ενώ ο Επαμεινώνδας Κανάλης, με καταγωγή από την Κεφαλλονιά, είναι ένας από τους αξιολογούς ξυλογλύπτες του 19ου αιώνα με συμμετοχές σε πολλές εκθέσεις.

⁴⁰⁴ Εφ. Εφημερίς, 20 Οκτωβρίου 1878· εφ. *Παλιγγενεσία*, 25 Νοεμβρίου 1878.

⁴⁰⁵ Γενικά για τη δεύτερη έκθεση των «Ολυμπίων» και τα καλλιτεχνικά έργα που παρουσιάστηκαν σε αυτά, βλ. Μυκονιάτης, 1994, σ. 85-93, 111-116· Μπόλης, 2000, σ. 72-89, 417-426.

⁴⁰⁶ Τα προϊόντα της εθνικής παραγωγής εκτέθηκαν σε 10 συναγωγές, χωρισμένες σε επιμέρους κλάσεις. Η Β' Συναγωγή των Ελευθερίων Τεχνών συμπεριελάμβανε τις εξής κλάσεις: α) έργα τυπογραφίας και λιθογραφικά εκτυπώματα, β) έργα βιβλιοδετικής, γ) έργα ξυλογραφίας και χαρακτηριστικής, δ) σχέδια τοιχογραφίας και έργα προπλαστικής, ε) έργα φωτογραφικά και υλικά φωτογραφίας, στ) μουσικά όργανα, ζ) γεωγραφικούς χάρτες, καθώς και μία «πρόσθετη» κλάση με υγράμετρα, στατήρες, τεχνητά δόντια(!), κ.ά. Βλ. *Ολύμπια του 1870. Περίοδος δευτέρα. Υπό της επί των Ολυμπίων και των Κληροδοτημάτων Επιτροπής. Μέρος πρώτον*, Αθήνα 1872, σ. 5-16 (όπου εκτενής παρουσίαση της κάθε συναγωγής). Την ελλανόδοικο τριμελή επιτροπή αποτελούσαν οι Ιωάννης Καρπούνης, Άγγελος Βλάχος και Χρήστος Ν. Φιλαδελφεύς.

⁴⁰⁷ Τα έργα των μαθητών του Πολυτεχνείου συμπεριλήφθηκαν στην Γ' Συναγωγή («Αντικείμενα χρήσιμα προς ηθικήν και υλικήν βελτίωσιν του λαού»). Συμμετείχαν 44 μαθητές με 81 έργα, ενώ την επιτροπή των ελλανοδικών αποτελούσαν οι Φ. Ιωάννου, Γ. Ζωχιός και Α.Ι. Σούτζος. Από τους μαθητές, ο Αντώνιος Καραγιάννης εξεθεσε τρία ξυλογραφικά έργα και ο Κ.Γ. Πρινάρης μία λιθογραφία και μία ξυλογραφία. Βλ. Μπόλης, 2000, σ. 87-89, 425, 426.

⁴⁰⁸ Γενικά για την τρίτη έκθεση των «Ολυμπίων» και τα καλλιτεχνικά έργα που παρουσιάστηκαν, βλ. Μυκονιάτης, 1994, σ. 93-98, 116-122· Μπόλης, 2000, σ. 89-103, 427-444.

⁴⁰⁹ Τα προϊόντα της εθνικής παραγωγής παρουσιάστηκαν σε 16 συναγωγές, χωρισμένες σε επιμέρους κλάσεις. Βλ. *Ολύμπια του 1875. Περίοδος τρίτη. Υπό της επί των Ολυμπίων και των Κληροδοτημάτων Επιτροπής*, Αθήνα 1878, σ. 65-73, όπου δημοσιεύεται ο ειδικός κανονισμός για την κατάταξη των εκθεμάτων σε συναγωγές και κλά-

χαν οι Κ.Γ. Πρινάρης, Αθ. Α. Πάλλης, Μ. Νικολαΐδης και Επ. Κονιδάρης,⁴¹⁰ ενώ και πάλι οι σπουδαστές της χαρακτικής στο Πολυτεχνείο παρουσίασαν διάφορες ξυλογραφικές σπουδές.⁴¹¹ Το 1885

σεις. Η Γ' Συναγωγή («Γραφικά τέχνη, βιομηχανική ιχνογραφία και τέχνη του χάρτου») περιελάμβανε τις εξής κλάσεις: α) τυπογραφικά βιβλία έντυπα, β) ξυλογραφία χαλκογραφία χαλυβδογραφία λιθογραφία, γ) φωτογραφία, δ) χαρακτική και υλικό τυπογραφείων, όπως μήτρες, στοιχεία και κοσμήματα στερεοτυπία, ε) κοσμηματογραφία γενικά ιχνογραφία βιομηχανική τοιχογραφία, στ) βιβλιοδετική και έργα από χαρτί. Οι Χρ. Νικολαΐδης Φιλαδελφεύς, Ευθ. Σταυρόπουλος και Αρ. Α. Ροβέρτος ήταν τα τρία μέλη της επιτροπής των ελλανοδικών της συγκεκριμένης συναγωγής. Βλ. Μπόλης, 2000, σ. 430.

⁴¹⁰ Ο Κ.Γ. Πρινάρης (Αθήνα) εξέθεσε «διάφορα εκτυπώματα ξυλογραφιών υπ' αυτού γεγλυμμένων και διάφορα εκτυπώματα χαλκογραφιών υπ' αυτού χαραχθέντων». Τιμήθηκε με αργυρό μετάλλιο β' τάξεως, αφού, σύμφωνα με την επιτροπή, τα έργα του μαρτυρούν «δεξιότητα χειρός και επιμέλεια μεγάλην, υποσχόμενην, αν ενθαρρυνθή, πρόοδον εις την καλλιτεχνίαν ταύτην». Ο Αθ. Α. Πάλλης τιμήθηκε επίσης με αργυρό μετάλλιο β' τάξεως για «πίνακα περιέχοντα εκτυπώματα διαφόρων σφραγίδων και επισκεπτηρίων». Ο Μ. Νικολαΐδης (Σμύρνη) εξέθεσε ένα ξυλογράφημα και βραβεύτηκε με χάλκινο μετάλλιο. Στον κατάλογο της έκθεσης εμφανίζεται με την ιδιότητα του ξυλοουργού, ενώ, σύμφωνα με την επιτροπή, «τα έργα αυτού δεν είναι ευκαταφρόνητα, έχουνσιν όμως ανάγκην περισσότερας ακριβείας και λεπτότητας». Ο Επ. Κονιδάρης (Οδησός) εξέθεσε «εικονογραφίας ξυλίνας και χαλκογραφία, καθώς επίσης έργα καλλιγραφίας και ύφασμα πλεκτόν», τιμώμενος με αργυρό μετάλλιο β' τάξεως. Βλ. *Ολύμπια του 1875, Περίοδος τρίτη. Υπό της επί των Ολυμπίων και των Κληροδοτημάτων Επιτροπής*, ό.π., σ. 308, 431. Τα έργα ξυλογλυπτικής συμπεριλήφθησαν στην Η' Συναγωγή («Κατεργασία ξύλου»), και ειδικότερα στην 53η κλάση (έργα τορευτικής και ξυλογλυπτικής). Συμμετείχαν και διακρίθηκαν οι Γ. Ανδρόνικος, Ι.Γ. Πλατύς, Ι. Παπαβασιλείου, Μ. Πραουδάκης, κ.ά. Βλ. ό.π., σ. 336, 339, 346, XII, XIII.

⁴¹¹ Τα έργα των μαθητών του Πολυτεχνείου (έργα ζωγραφικής, γλυπτικής, κοσμηματογραφίας, ξυλογραφίας, ξυλογλυπτικής και αρχιτεκτονικής) παρουσιάστηκαν στην ΙΕ' Συναγωγή («Τα προς ηθικήν και υλικήν μόρφωσιν του λαού και τα του βίου αυτού»), στην κλάση των εκπαιδευτηρίων. Το Πολυτεχνείο βραβεύτηκε με χρυσό μετάλλιο α' τάξεως από την επιτροπή των ελλανοδικών, που την αποτελούσαν οι Φ. Ιωάννου και Ν. Δραγούμης, με συμβουλευτική επιτροπή τους Βικ. Λάντσα και Ερν. Τσίλλερ. Ξυλογραφίες παρουσίασαν οι Α. Κωβαίος (δύο αντιγραφικές ξυλογραφίες, η μία με θέμα Άγγλο ζωγράφο), Εμμ. Λαμπάκης (εννέα ξυλογραφίες με θέμα αγίους), Β. Μητύλας (δύο αντιγραφικές ξυλογραφίες) και Ν. Φέρμπος (δύο αντιγραφικές ξυλογραφίες, τον αυτοκράτορα της Γερμανίας Γουλιέλμο και μία τοιγιάνα). Επίσης ξυλόγλυπτα παρουσίασαν οι Ε.Γ. Καζάνης (*Αγία Ειρήνη*), Εμμ. Λαμπάκης (*Αγία Ειρήνη*), Νομικός Μαΐλης (*Αγιος Ιωάννης*), Νικόλαος Μιχαλάκης (*Αγιοι Απόστολοι, Άγιος Δημήτριος, Άγιος Ιωάννης*) και Αθανάσιος Σμυρναίος (*Άγιος Αλέξανδρος*). Βλ.

στην καλλιτεχνική έκθεση του Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός»,⁴¹² στο τμήμα της χαρακτηριστικής παρουσιάστηκαν ξυλογραφίες, χαλκογραφίες και λιθογραφίες των Γ.Ν. Ροϊλού, Ι. Οικονόμου, Κ. Γκρούντμαν, Γ. Χριστοδούλου και Δ. Γαλανάκη.⁴¹³

Το 1888 στην έκθεση των Δ' «Ολυμπίων», στο Ζάππειο Μέγαρο,⁴¹⁴ η παρουσίαση χαρακτηριστικών ήταν σχεδόν μηδαμινή: σε ένα σύνολο 400 περίπου καλλιτεχνικών έργων εκτέθηκαν μόνο δύο ξυλογραφίες, των Κ.Γ. Πρινάρη και Γ. Αντ. Οικονόμου.⁴¹⁵ Η

Ολύμπια του 1875, Περίοδος τρίτη. Υπό της επί των Ολυμπίων και των Κληροδοτημάτων Επιτροπής, ό.π., σ. 440-446· Μπόλης, 2000, σ. 103, 429-444.

⁴¹² Η έκθεση εγκαινιάστηκε στις 21 Απριλίου 1885 και περιελάμβανε έργα ζωγραφικής (ελαιογραφίες, υδατογραφίες, ιχνογραφίες και μικρογραφίες), γλυπτικής και ξυλόγλυπτικής, ξυλογραφίες, λιθογραφίες, χαλκογραφίες, αρχιτεκτονικά σχεδιαγράμματα. Βλ. Κωνσταντίνου Α. Βοβολίνη, *Το χρονικόν του «Παρνασσού»*, Αθήνα 1951, σ. 158· Μπόλης, 2000, σ. 164-172.

⁴¹³ «Πινακίδες», εφ. *Εφημερίς*, 16 Απριλίου 1885· «Η καλλιτεχνική έκθεσις», εφ. *Εφημερίς*, 21 Απριλίου 1885· «Η καλλιτεχνική έκθεσις», εφ. *Ωρα*, 21 Απριλίου 1885· εφ. *Νέα Εφημερίς*, 22 Απριλίου 1885· «Η Καλλιτεχνική Έκθεσις», περ. *Εβδομάς*, τχ. 61, 28 Απριλίου 1885· Μπόλης, 2000, σ. 168. Ο Δημήτριος Γαλανάκης, «ο τελειότατος των Ελλήνων χαρακτών», σύμφωνα με τον Μποέμ, ήρθε από την Κωνσταντινούπολη φυγάς, «κατόπιν περιπετειώδους ιστορίας εξ αφορμής σκανδάλων ανακτορικών εν Κων/πόλει», κατά τον Μποέμ, στην Αθήνα και έμεινε εδώ επί μία πενταετία. Το λιθογραφείο του βρισκόταν στον Πειραιά. Βλ. εφ. *Εφημερίς*, 10 Ιουνίου 1886· *Νέα Εφημερίς*, 10 Ιουνίου 1886. Κοντά του μαθήτευσε ο σπουδαίος λιθογράφος Βασίλειος Παπαχρυσάνθου (1859-1937). Οι λιθογραφίες της έκθεσης είχαν γίνει με πενάκι, όχι με κραγιόνι, είναι δηλαδή «λιθοχαρακτικά», όπως σωστά ονομάζονταν. Βλ. Μποέμ, «Εργαζόμενοι Αθήναι», εφ. *Το Άστυ*, 12 Φεβρουαρίου 1894 (αναδημ.: Νίκου Ε. Σκιαδά, *Χρονικό της Ελληνικής Τυπογραφίας, ό.π., σ. 284*).

⁴¹⁴ Γενικά για την τέταρτη έκθεση των «Ολυμπίων», το Ζάππειο μέγαρο και τα καλλιτεχνικά έργα που εκτέθηκαν, βλ. Μυκονιάτης, 1994, σ. 99-108, 123-132· Μπόλης, 2000, σ. 103-127, 445-464.

⁴¹⁵ Η ξυλογραφία του Κ.Γ. Πρινάρη είχε θέμα τον Παρθενώνα, ενώ ο Γ.Α. Οικονόμου, που εμφανίζεται ως εκθέτης από τη Ρώμη, βραβεύτηκε με έπαινο. Ξυλόγλυπτα εξέθεσαν οι Νικόλαος Καλλίας (ξυλόγλυπτη θρησκευτική εικόνα), Πάτροκλος Καμπανάκης (Κωνσταντινούπολη, *Άγιος Γεώργιος, Ανάγλυφον, Προσωπογραφία, Ανάγλυφον*), Επαμεινώνδας Κανάλης (δύο ξυλόγλυπτα κιονόκρανα), Ιωάννης Μαγιάσης (ξυλόγλυπτο σταυρό), Α. Πέπας [Πέτας] (Αίγινα, ξυλόγλυπτες θρησκευτικές εικόνες), Ι.Γ. Πλατύς (δύο ξυλόγλυπτες αγιογραφίες). Βλ. Μπόλης, 2000, σ. 452, 453, 456, 458, 459, 460. Βλ. ακόμα Δ' *Ολυμπιάς. Κατάλογος των εκθετών εγκρίσει της Κεντρικής Εκτελεστικής Επιτροπής*, Αθήνα 1888.

πραγματικότητα όμως για τις προόδους της χαρακτηριστικής, και πιο συγκεκριμένα της ξυλογραφίας, στην Ελλάδα ήταν τελείως διαφορετική από την εικόνα και την εντύπωση που θα μπορούσε να αποκομίσει κάποιος επισκέπτης της διοργάνωσης. Και αυτό τονίζε με σχόλιό της η εφ. *Παλιγγενεσία*: «Η δε ξυλογραφία, τέχνη ήτις επ' εσχάτων έσχε παρ' ημίν επαισθητήν πρόοδον, ως δεικνύουσι πολλά των δημοσιευομένων έργων, ώκνησε επί τοσούτον να εκθέση τα προϊόντα της φιλοπονίας της, ώστε εν όλη τη συλλογή μόνον εν ή δύο δείγματα υπάρχουνι αυτής. Το τοιούτο δε είναι δυσάρεστον, διότι υπάρχουνι παρ' ημίν τινές ξυλογράφοι, εν τω Πολυτεχνείω σπουδάσαντες την τέχνην, διά της ασκήσεως δε κατόπιν τελειοποιηθέντες, ων η λεπτή και έντεχνος εργασία δύναται επιτυχώς ν' αμιλληθή προς την των Ευρωπαϊών ομοτέχνων των».⁴¹⁶ Στην έκθεση παρουσιάστηκαν και οι βραβευμένες ξυλογραφίες και χαλκογραφίες σπουδαστών του Πολυτεχνείου της περιόδου 1876-87.⁴¹⁷

Η απουσία χαρακτηριστικών από όλες τις εκθέσεις που πραγματοποιήθηκαν στην Αθήνα τα τελευταία χρόνια του 19ου αιώνα (1894-95, διαρκής έκθεση του «Ομίλου των Φιλομούσων»· 1896, 1898-99, «Καλλιτεχνική Έκθεσις Αθηνών»· 1899-1900, διαρκείς

⁴¹⁶ «Η Έκθεσις. Συναγωγή ΙΔ'. Καλαί Τέχνην. Τμήμα Β'. Γλυπτική», εφ. *Παλιγγενεσία*, 28 Νοεμβρίου 1888.

⁴¹⁷ Τα έργα των μαθητών του Καλλιτεχνικού Τμήματος συμπεριλήφθησαν στη 13η Συναγωγή, που ήταν αφιερωμένη στη «δημόσια εκπαίδευση», μαζί με άλλα καλλιτεχνικά «δοκίμια» μαθητών δημόσιων και ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων. Η Διεύθυνση του Πολυτεχνείου ενδιαφέρθηκε για μια μεγάλη και ευπρόσωπη συμμετοχή του σχολείου, και για τον λόγο αυτό επέλεξε δύο ειδικές επιτροπές από καθηγητές που επέλεγαν έργα των μαθητών, βραβευμένα στους ετήσιους διαγωνισμούς της περιόδου 1876-87 και τα οποία αποτελούσαν αδιάψευστο μάρτυρα της προόδου. Η επιτροπή του Καλλιτεχνικού Τμήματος, συγκροτούμενη από τους Ν. Λύτρα, Γ. Βρούτο και Βικ. Λάντσα, επέλεξε 40 πίνακες ζωγραφικής, 20 γλυπτά, 56 αρχιτεκτονικά σχέδια, καθώς επίσης και ξυλογραφίες, χαλκογραφίες, υδατογραφίες και καλλιγραφικά δοκίμια, τα οποία παρουσιάστηκαν στην έκθεση (αντίστοιχη επιτροπή επέλεξε έργα του Τεχνικού Τμήματος). Βλ. εφ. *Παλιγγενεσία*, 16 Μαρτίου 1888, 25 Μαΐου 1888· εφ. *Εφημερίς*, 16 Μαρτίου 1888, 20 Μαρτίου 1888, 25 Μαΐου 1888, 12 Οκτωβρίου 1888· περ. *Εβδομάς*, τχ. 22, 28 Μαΐου 1888.

εκθέσεις της «Εταιρείας Φιλοτέχνων»· 1900-01, διαρκείς εκθέσεις της «Ενώσεως των Ελλήνων Καλλιτεχνών»,⁴¹⁸ αλλά και στην πρώτη δεκαπενταετία του 20ού αιώνα (Φιλολογικός Σύλλογος «Παρνασσός», 1901-03· «Διεθνής Έκθεσις Αθηνών», 1903· «Ελληνική Καλλιτεχνική Εταιρεία», 1907-10· Α' και Β' έκθεση του «Συνδέσμου Ελλήνων Καλλιτεχνών», 1912, 1915, κ.ά.), είναι εντυπωσιακή.

---

⁴¹⁸ Για τις εκθέσεις αυτές, βλ. Μπόλης, 2000, σ. 191-284. Μόνο στην πρώτη περίοδο της διαρκούς εκθέσεως της «Ενώσεως των Ελλήνων Καλλιτεχνών» (Μάιος-Ιούνιος 1900), που στεγάστηκε σε δύο αίθουσες της οδού Φιλελλήνων 24, συναντάμε, ανάμεσα στους εκθέτες, και τον χαράκτη Κ. Καρυστινό. Βλ. Μπόλης, 2000, σ. 277.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Άλλοι χαρακτές

Οι χαρακτές της ενότητας αυτής άφησαν έργα τους σε ελληνικά και ξένα έντυπα, ενώ ανέπτυξαν και παράλληλη, συναφή με τη χαρακτηριστική, δραστηριότητα. Ακαδημαϊκή μαθητεία για τους περισσότερους από αυτούς δεν γνωρίζουμε. Τα έργα τους αποκαλύπτουν την ικανοποιητική στάθμη της δημιουργίας τους.

Αδάμ [Ελευθερίου] (Μαύρη Θάλασσα [Καράντενιζ] π. 1830 - Αθήνα μετά το 1875). Αγνωστο πού και κοντά σε ποιόν μαθήτευσε –πιθανόν στην Κωνσταντινούπολη. Η γόνιμη καλλιτεχνική του περίοδος εκτείνεται τα χρόνια 1860-75. Εργάστηκε, κατά κύριο λόγο, στην Αθήνα. Δεν γνωρίζουμε αν εργαζόταν σε κάποιο αθηναϊκό λιθογραφείο ή αν διατηρούσε δικό του. Με εξαιρετικά πληθωρική παραγωγή (σήμερα σώζονται περισσότερες από 60 λιθογραφίες του), διεκδικεί επάξια τον τίτλο του πρώτου Έλληνα λαϊκού εικονογράφου. Οι λιθογραφικές του συνθέσεις κινούνται σε λαϊκότροπο ακαδημαϊκό ύφος με θέματα που καλύπτουν ένα μεγάλο φάσμα: από τη θυσία της Ιφιγένειας, τον Τρωικό πόλεμο, τον θάνατο του Αχιλλέα και την άλωση της Τροίας με τον Δούρειο Ίππο, την ιστορία του Αλκιβιάδη, τον Λεωνίδα και τη μάχη των Θερμοπυλών, τις μάχες του Μεγάλου Αλεξάνδρου έως την πορεία του Μεγάλου Κωνσταντίνου ή τις μάχες και τους ήρωες της Επανάστασης του 1821. Οι λιθογραφίες αυτές απευθύνονται σε μεγάλο αγοραστικό κοινό που αρέσκεται σε τέτοιου είδους θέματα, ενώ στις περισσότερες υπάρχει εκτενές, συνοδευτικό κείμενο, στο οποίο υπάρχει αφήγηση/επεξήγηση της απεικονιζόμενης ιστορίας. Ξεχωριστή θέση στη δουλειά του κατέχουν έργα με θέματα της σύγχρονης του επικαιρότητας, όπως π.χ. η υποδοχή της Τιμίας Ζώνης της Θεοτόκου στην Κωνσταντινούπολη ή η τελετή της ανακομιδής των λειψάνων του Πατριάρχη Γρηγορίου

Ε' από την Οδησό στον Πειραιά το 1871. Λιθογράφησε, ανάμεσα σε άλλα, την προσωπογραφία του Κωνσταντίνου Πρωτοψάλτη,⁴¹⁹ την *Επτάνησο Πολιτεία* και τον *Πίνακα των Κυριωτέρων Μεγάλων Ανδρών* οίτινες εδοξάσθησαν εις όλα τα μέρη του κόσμου διά των καλών πράξεων του πνεύματος και της ανδρείας των (Αθήνα 1864. Ελιθογραφ. υπό Αδάμ). Το 1867 ταξίδεψε στην Αγία Πετρούπολη για να απεικονίσει την τελετή των γάμου του Γεωργίου Α' με την πριγκίπισσα Όλγα. Πολύ συχνά, όταν οι λιθογραφίες του αντιγράφουν φωτογραφίες ή γνωστά έργα τέχνης, αναφέρει την πηγή του, ενώ δεν διστάζει να καταγγείλει τους παραχαράκτες που τον αντιγράφουν. Έργα του βρίσκονται στο Μουσείο Μπενάκη, στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού της Θεσσαλονίκης και σε ιδιωτικές συλλογές.⁴²⁰ Υπογράφει με το ΑΔΑΜ, ενώ στο κάτω μέρος σύνθεσής του (*Ο Αρχιεπίσκοπος Γερμανός υψώνων την Σημαίαν της Ελευθερίας επί των βράχων των Καλαβρύτων την 25η Μαρτίου 1821*) υπάρχει η υπογραφή «Εν Αθήναις Λιθογρ. υπό Αδάμ Ελευθερίου Καράδενιζ», αναφέροντας το πατρώνυμό του και τον τόπο καταγωγής του από την περιοχή της Μαύρης Θάλασσας.

Γεωργίου Π. (Σμύρνη). Εικονογράφησε με ξυλογραφίες το περιοδικό *Ο Μέντωρ* της Σμύρνης τη δεκαετία του 1860. Ξυλογραφίες του δημοσιεύθηκαν επίσης στην *Εφημερίδα των Παίδων* (1880,

⁴¹⁹ Η προσωπογραφία είναι προμετωπίδα στο *Αναστασιματάριον Αργόν και Σύντομον περιέχον Τα Αναστάσιμα του Εσπερινού, Ορθρον και Λειτουργίας μετά των Αναστασίμων Κανόνων, Αργών Καταβασίων, Τιμιωτέρων Αργών και Συντόμων, Δοξολογιών μετά των Εωθινών αυτών, Κατανυκτικών, Μαρτυρικών, Νεκρωσίμων, του Κανόνος της μικράς και μεγάλης Παρακλήσεως της Θεοτόκου, και της Νεκρωσίμου Ακολουθίας μεθ' όλης της τάξεως, και πολλά αναγκαία ανέκδοτα. Μελοποιηθέντα μεν εν τη αρχαία Μεθόδω παρά Κωνσταντίνου Πρωτοψάλτου, μετενεχθέντα δ' εις την Νεωτέραν παρά Στεφάνου Λαμπαδαρίου της του Χριστού Μεγάλης Εκκλησίας* (Κωνσταντινούπολη 1863).

⁴²⁰ Παπαστράτου, 1986, τ. 2, σ. 577, αρ. 616· Υπουργείο Πολιτισμού - 9η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Θεσσαλονίκη (εκδ.), *Θρησκευτικά χαρακτηριστικά. Από τη συλλογή της Ντόρης Παπαστράτου*, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, 11 Νοεμβρίου 1995 - 3 Μαρτίου 1996, Αθήνα 1995, σ. 23, αρ. 95. Βλ. ακόμα Γιάννη Γιαννέλλη-Θεοδοσιάδη, *Ο λαός εικονογραφεί την ιστορία του*, Αθήνα 2003, σ. 125-142.

1888), κ.ά. Δάσκαλος του ξυλογράφου Μιχαήλ Ν. Νικολαΐδη. Έργο του βρίσκεται στη Συλλογή του Ιάκωβου Γ. Βαγιάκη.⁴²¹

Δαμίουης Αλέξανδρος (Καλαρύττες Ηπείρου 1820 - Ήπειρος; μετά το 1888). Μέχρι το 1849 σπούδασε στο Σχολείο των Τεχνών ζωγραφική και πήρε μέρος στις ετήσιες εκθέσεις του με προσωπογραφίες και αγιογραφίες. Το 1846 φιλοτέχνησε λιθογραφία με παράσταση του Χριστού πάσχοντος. Με την ολοκλήρωση των σπουδών του, υπάρχει η μαρτυρία ότι κατευθύνθηκε στο Παρίσι και εκεί μάλλον τελειοποιήθηκε στην τεχνική της λιθογραφίας, ενώ το 1852 πήγε στη Ρώμη, όπου παρέμεινε αρκετά χρόνια. Φιλοτέχνησε προσωπογραφίες (όπως της κυρα-Βασιλικής), ιστορικά, θρησκευτικά και μυθολογικά θέματα, αλλά και αντίγραφα. Συμμετείχε στα Γ' και Δ' «Ολύμπια», ενώ συχνά παρουσιάζε έργα του σε διάφορους χώρους της Αθήνας. Το 1881 εξέθεσε στο καφενείο του Βυζαντίου μνημειακή σύνθεση, αντίγραφο της *Νίκης του Μεγάλου Κωνσταντίνου κατά του Μαξέντιου στη Μουλβία γέφυρα* του Ραφαήλ (Βατικανό) —το αντίγραφο αυτό καταλάμβανε ολόκληρο τοίχο στο σπίτι του Στάθη Τσουρίδη στα Γιάννενα. Έργα του βρίσκονται στην Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου και στη Συλλογή του Γιάννη Παπακωνσταντίνου.⁴²²

Θεοχάρης Α. Το 1880 εικονογράφησε με ξυλογραφίες το βιβλίο του «Θετταλομάγνητος ιατρού» Νικόλαου Γεωργιάδη *Θεσσαλία* (1894), ενώ τα χρόνια 1881-87 εμφανίζεται βασικός συνεργάτης του περιοδικού *Εσπερος* («Σύγγραμμα περιοδικόν μετά εικόνων») που εκδίδεται στη Λειψία (1881-89) από τον Ι. Πεοβάνογλου. Ο *Εσπερος* θα δημοσιεύσει έναν μεγάλο αριθμό εικόνων —χαρακτικών συνθέσεων, φωτογραφιών, αναπαραγωγών έργων τέχνης και σχεδίων— με ελληνικά θέματα: από προσωπογραφίες αγωνιστών της Επανάστασης του 1821 μέχρι ελληνικές πόλεις, περιοχές και τοποθεσίες με ιστορικό ενδιαφέρον ή φυσικό κάλλος· και από

⁴²¹ Καρπόζηλου, 1991, σ. 129.

⁴²² ΔΕΚ, τ. 1, 1997, σ. 338 (Παναγιώτης Ιωάννου): *Συλλογή Γιάννη Παπακωνσταντίνου. Δύο αιώνες νεοελληνικής χαρακτικής (19ος -20ός αιώνας)*, κείμενα Νίκος Γρηγοράκης, Αθήνα 2004, σ. 13, 46.

μνημεία και βυζαντινές εκκλησίες μέχρι αρχαιότητες και φανταστικές απεικονίσεις αρχαίων πόλεων ή ειδησιογραφικές αποτυπώσεις. Ο Θεοχάρης θα γίνει βασικός συνεργάτης του περιοδικού, ξυλογραφώντας με εξαιρετική δεξιότητα ελληνόθεμες εικόνες, ενώ ενδιαφέρον παρουσιάζει και η εικονογράφησή του ποιήματος του *Χιαβάθα*.⁴²³

Ιατρίδης Αθανάσιος (Καρπενήσι 1799 - Αράχοβα 1866). Γιος Κεφαλονίτη γιατρού, μαθήτευσε σε εργαστήριο χρυσοχόου στα Γιάννενα. Το 1827 βρέθηκε στο Παρίσι ως ζωγράφος. Εκεί φαίνεται ότι έμαθε και την τεχνική της λιθογραφίας. Το 1828 επέστρεψε στην Ελλάδα και εγκαταστάθηκε στην Αίγινα. Το 1830 προσλήφθηκε βοηθός του εφόρου του πρώτου Αρχαιολογικού Μουσείου στην Αίγινα Ανδρέα Μουστοξύδη και επιδόθηκε στην περισυλλογή αρχαιολογικών ευρημάτων. Το 1832 διορίστηκε από την κυβέρνηση επιστάτης του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου στην Αίγινα και σχεδίασε τα σημαντικότερα γλυπτά και τις επιγραφές του, που αργότερα τυπώθηκαν στην Αρχαιολογική Εφημερίδα, λιθογραφημένα από τον Ανδρέα Φόρστερ. Το 1833 διορίστηκε καθηγητής της ιχνογραφίας στο Ορφανοτροφείο της Αίγινας. Το 1834, όταν ιδρύθηκε η Εφορία Αρχαιοτήτων στην Αθήνα, ήρθε ως «συμβοηθός», με τον Κυριάκο Πιπτάκη, του εφόρου Ludwig Ross. Δούλεψε στην Αρχαιολογική Υπηρεσία έως το 1844, οπότε παραιτήθηκε, διενεργώντας ανασκαφές και σχεδιάζοντας. Αναφέρεται μάλιστα ότι οργάνωσε το Αρχαιολογικό Μουσείο Θήβας και εργάστηκε στην αποκατάσταση του Λέοντος της Χαιρωνείας. Από το 1837 έως το 1844 σχεδίασε γύρω στα 1100 ιχνογραφήματα αρχαιοτήτων για την *Αρχαιολογική Εφημερίδα*. Μετά το 1844 έζησε στην Αράχοβα, από όπου καταγόταν η σύζυγός του. Το 1859 εκδόθηκε στην Αθήνα το βιβλίο του *Συλλογή δημοτικών ασμάτων παλαιών και νέων μετά διαφόρων εικονογραφιών με εννέα λαϊκότεροπες λιθογραφίες του*. Διασώζονται ακόμα τέσσερα έργα του με μελάνη, σκηνές από τον θάνατο του Μάρκου Μπότσαρη, μια υδα-

⁴²³ Αργύρη Βουρνά, «"άγνωστοι" Έλληνες χαρακτές», περ. *συλλογές*, τχ. 100, Μάρτιος 1992, σ. 227, 231. Βλ. ακόμα Μπίκας, 2004, σ. 320.

τογραφία, τρία σχέδια και δύο χειρόγραφα, το «Περί λιθογραφίας» και το «Περί σχεδίου και ζωγραφικής». Έργα του βρίσκονται στο Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, στη Συλλογή Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος και σε ιδιωτικές συλλογές.⁴²⁴

Καρπαθάκης Εμμανουήλ (Κρήτη π. 1860 - Αθήνα 1964). Την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα διατηρούσε εργαστήριο ξυλογραφίας στην Πλατεία Κλαυθμώνος. Το 1910 ανέλαβε τη διεύθυνση του στοιχειοχυτηρίου του Παναγιώτη Α. Πετράκου, που έδρευε στην οδό Σοφοκλέους 7 (Στοά Πάππου), από το οποίο έφυγε το 1922. Το 1923 ίδρυσε στοιχειοχυτήριο, με συνεταίρο τον εκδότη Δημήτριο Αναγνωστόπουλο, στην οδό Μιχαήλ Βόδα 151, που από το 1924 μεταφέρθηκε στην οδό Σαρρή 40, ως το ονομαστό Στοιχειοχυτήριο Καρπαθάκη (σημερινό θέατρο «Πολιτεία»)⁴²⁵.

Λογοθέτης (Παπής) Σπυρίδων (Ζάκυνθος π. 1830 - Ζάκυνθος 1915). Μαθητής του Ζακύνθιου ζωγράφου Κωνσταντίνου Ιατρά. Δίδαξε ιχνογραφία σε δημόσια και ιδιωτικά σχολεία της Ζακύνθου. Ήταν ο μόνος λιθογράφος στη Ζάκυνθο τον 19ο αιώνα. Φιλοτέχνησε προσωπογραφίες με κάρβουνο και λιθογραφίες.⁴²⁶

Μαργαρίτης Γεώργιος (Τυμπέικα Σμύρνης 1814 - Αθήνα 1885). Καταγόμενος από τον Τύρναβο, αδελφός του ζωγράφου και φωτογράφου Φίλιππου Μαργαρίτη, κατέφυγε στις 31 Μαρτίου 1821, με την οικογένειά του, στα Ψαρά και στη συνέχεια στη Ρώμη, όπου πήγε σχολείο. Σπούδασε στο Παρίσι ζωγραφική (φημολογείται ότι υπήρξε μαθητής του κλασικιστή Jean-Auguste Dominique Ingres) και την τεχνική της λιθογραφίας. Το 1836 ήρθε στην Αθήνα και άνοιξε στην οδό Ερμού το πρώτο εργαστήριο

⁴²⁴ ΛΕΚ, τ. 2, 1998, σ. 41 (Ευθυμία Γεωργιάδου-Κούντουρα): κατάλογος δημοπρασίας Πέτρου Βέργου, ξενοδοχείο «Athens Plaza», 16 Φεβρουαρίου 2005, σ. 27, αρ. 137. Βλ. ακόμα Γεωργίου Α. Φαρμακίδη, *Ο ζωγράφος Αθανάσιος Ιατρίδης (1799-1866)*, Αθήνα 1960.

⁴²⁵ Δημήτρης Παυλόπουλος, «Τα πρώτα στοιχειοχυτήρια στη νεότερη Ελλάδα», περ. *ΗΥΦΕΝ*, τ. Α', τχ. 1, Άνοιξη 1998, σ. 67, 69.

⁴²⁶ Σπ. Δε Βιάζη, «Ιδιόρρυθμος καλλιτέχνης», περ. *Πινακοθήκη*, τχ. 177, Νοέμβριος 1915, σ. 128.

ζωγραφικής και λιθογραφίας⁴²⁷ –το θεωρούμενο έως σήμερα το πρώτο λιθογραφείο του νεότευκτου ελληνικού κράτους. Δίδαξε άμισθος (1943-53) ανωτέρα ζωγραφική και ελαιογραφία στο Σχολείο των Τεχνών, καθώς επίσης και ζωγραφική στη Σχολή των Ευελπίδων για πολλά χρόνια. Φιλοτέχνησε προσωπογραφίες αγωνιστών του 1821 και άλλων προσωπικοτήτων των επαναστατικών χρόνων. Το 1836 έκανε τις λιθογραφίες σημαντικών προσώπων του Αγώνα, όπως του Ρήγα Φεραίου, του Δ.Γ. Παππανικολή και του Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη. Πολυπρόσωπη λιθογραφία του, δουλεμένη στο λιθογραφείο του Χρήστου Χρηστοδούλου, με την Παναγία Πλατυτέρα και τους Άγιους Πάντες, τυπώθηκε στο τυπογραφείο Γεωργίου Μελισταγούς, στην Ερμούπολη το 1847, ως προμετωπίδα σε αναδιπλούμενο φύλλο για την Ακολουθία των Αγίων Πάντων. Στις αρχές της δεκαετίας του 1840 συμμετείχε, μαζί με τον αδελφό του, στις τοιχογραφίες των Ανακτόρων του Όθωνα (σημερινή Βουλή των Ελλήνων), αντιμετωπίζοντας, σύμφωνα με μαρτυρίες της εποχής, προβλήματα από τους Βαυαρούς ομοτέχνους του, που είχαν αναλάβει την εικονογράφηση με βάση τα σχέδια του Γερμανού αρχιτέκτονα Ludwig von Schwantaler. Οι προσωπογραφίες των αγωνιστών σε μετάλλια στην Αίθουσα των Υπασιστών του Μεγάρου των Ανακτόρων αποδίδονται στους αδελφούς Μαργαρίτη.⁴²⁸ Το 1844 ο πρωθυπουργός Ιωάννης Κωλέττης επισκέφθηκε το εργαστήριο του, θαύμασε τα έργα του και του υποσχέθηκε την κρατική συνδρομή και υποστήριξη ώστε η Ελλάδα να αποκτήσει την «ιστορική» της πινακο-

⁴²⁷ «Κατά περίστασιν διαβαίνοντες μετά τινός φίλου μας από την οδόν Ερμού, εμβήκαμεν εις το εργοστάσιον του ζωγράφου κυρίου Γεωργίου Μαργαρίτου νεωστί ελθόντος από τους Παρισίους. Εύρομεν εκεί τον νέον ζωγράφον μας καταγινόμενον εις το να λιθογραφήσῃ τον Γέροντα Κ. Πέτρον Μαυρομιχάλην, τον οποίον νομίζομεν ότι επέτυχεν εξαίρετα. Ο νέος ούτος ζωγράφος μας, [...], μας είπεν ότι [...] συνέλαβε τον σκοπόν να λιθογραφήσῃ ούτω όλους τους σημαντικώς συνεργήσαντας υπέρ της πολιτικής μας υπέρξεως [...]». Εφ. Αθηνά, 5 Αυγούστου 1836. Βλ. ακόμα Αλκη Ξ. Ξανθάκη, *Φίλιππος Μαργαρίτης. Ο πρώτος Έλληνας φωτογράφος, ό.π., φωτ. 14** Μαρίας Δ. Καγιαδάκη, ό.π.

⁴²⁸ Μιλτιάδη Παπανικολάου, *Η εικονογράφηση του Μεγάρου της Βουλής των Ελλήνων*, Αθήνα 1998, σ. 73, 90, 91.

θήκη.⁴²⁹ Η ζωγραφική και οι λιθογραφίες του κινούνται στο κλίμα ενός λαϊκότροπου κλασικισμού με ρομαντικές επιρροές. Το 1845 παρουσίασε σε αίθουσα του Πανεπιστημίου Αθηνών ένα από τα πιο γνωστά του έργα, τον «Καραϊσκάκη ελαύνοντα προς την Ακρόπολιν»⁴³⁰ και εν συνεχεία, μαζί με τον αδελφό του, πραγματοποίησε έκθεση πινάκων του με ιστορικά θέματα και προσωπογραφίες στην οικία του πρώτου καθηγητή της Φυσικής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών Κυριάκου Δομνάδου.⁴³¹ Συμμετείχε στις εκθέσεις των Β΄ και Γ΄ «Ολυμπίων» (1870, 1875) και ήταν μέλος του βραχύβιου «Συλλόγου των Ωραίων Τεχνών», που ιδρύθηκε από καλλιτέχνες στην Αθήνα το 1882. Στις δεκαετίες του 1860 και 1870, τον συναντάμε αρκετά συχνά ως μέλος των κριτικών επιτροπών στους ετήσιους σπουδαστικούς διαγωνισμούς του Σχολείου των Τεχνών. Πέθανε από ατύχημα, χτυπημένος από άμαξα. Έργα του βρίσκονται στην Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου, στη Συλλογή του Ιδρύματος Ευρυπίδη Κουτλίδη, κ.ά.

Μαυροφρύδης Κ. (·). Ξυλογραφίες του δημοσιεύονται το 1905 στο *Εγκυκλοπαιδικόν Ημερολόγιον* και βρίσκονται στη Συλλογή Ιάκωβου Γ. Βαγιάκη.⁴³²

Μπουραντάς Ζαφείριος. Εικονογράφησε με ξυλογραφίες του τα βιβλία *Τα μυστήρια των φακίων* (1910) και *Φακίραι και απόκρυφαι επιστήμαι* (1923). Εργάστηκε ως τσιγκογράφος στη στοά Μαρουλή 22.⁴³³ Υπογράφει και με το Ζ.Μ.⁴³⁴

⁴²⁹ Π., «Φιλότεχνος επίσκεψις του πρωθυπουργού», εφ. *Αιών*, 23 Σεπτεμβρίου 1844.

⁴³⁰ Εφ. *Η Ταχύπερος Φήμη*, 19 Απριλίου 1845.

⁴³¹ Εφ. *Η Ταχύπερος Φήμη*, 4 Ιουνίου 1845· «Έκθεσις εικόνων», εφ. *Αιών*, 9 Ιουνίου 1845.

⁴³² Το 1873 ένας Δ. Μαυροφρύδης, ξυλογράφος, εμφανίζεται στην Κωνσταντινούπολη εγγεγραμμένος στον κατάλογο συνδρομητών βιβλίων. Βλ. Φίλιππου Ηλιού, «Αγιογράφοι, ζωγράφοι, χαράκτες και σταμπαδόροι. Η μαρτυρία των καταλόγων συνδρομητών», ό.π., σ. 58.

⁴³³ Νικολάου Γ. Γγγλέση, *Οδηγός της Ελλάδος 1928-1929*, τ. Α΄, Αθήνα 1928, σ. 916.

⁴³⁴ Αργύρη Βουρνά, «“άγνωστοι” Έλληνες χαράκτες», ό.π., σ. 227.

Νικολαΐδης Μιχαήλ [Σμύρνη π. 1840 - Κωνσταντινούπολη (;) μετά το 1898]. Μαθητής του επίσης ξυλογράφου Π. Γεωργίου. Στη Σμύρνη εικονογραφούσε με ξυλογραφίες του τα περιοδικά *Ο Μέντωρ* –στον «Επίλογο» του τρίτου έτους του οποίου ο Νικολαΐδης κρίνεται «αξιέπαινος διά τε την καλλιτεχνίαν και την φιλεργίαν αυτού» – (1869-1874), *Ανατολική Επιθεώρησις* (1872-1874), *Ο Μέλης* (1872-1874), *Ο Πυθαγόρας* (1873), *Βίων* (1878-1879), κ.ά.⁴³⁵ Για τον *Μέντορα* φιλοτέχνησε μια μεγάλη ποικιλία θεμάτων, με πιο εντυπωσιακά εκείνα που εμπνέονται από τη μυθολογία (Θησέας, Κένταυροι, Αισχύλος, Σοφοκλής, Σωκράτης, Περικλής, ήρωες του Τρωικού Πολέμου)⁴³⁶ και τη θρησκεία (π.χ. η *Προσκύνηση των Μάγων*).⁴³⁷ Οι ξυλογραφίες τίτλου για το ίδιο περιοδικό παρουσιάζουν εξίσου ενδιαφέρον. Η πρώτη από αυτές απεικόνιζε τον Οδυσσέα μαζί με τον Μέντορα, γιό του Αλκίνοου, πλαισιωμένους από έναν αρχαίο ναό και μια σειρά από αντικείμενα, όπως όργανα ναυσιπλοΐας, μια παλέτα, μια υδρόγειο σφαίρα, βιβλία – ανάμεσά τους η *Ιλιάδα* και η *Οδύσσεια*, αλλά και ένα ανοιχτό βιβλίο, «*Ο Μέντωρ / Έτος Α΄*», στο οποίο έδειχνε ο Οδυσσέας. Η εικόνα καταλάμβανε το μισό περίπου της αρχικής σελίδας και για τον λόγο αυτόν το 1871 αποφασίστηκε από τη διεύθυνση του περιοδικού η αντικατάστασή της.⁴³⁸ Για τον *Βίωνα* θα φιλοτεχνή-

⁴³⁵ Για τα ελληνικά περιοδικά που κυκλοφορούσαν στη Σμύρνη τον 19ον αιώνα, καθώς και για τον χαρακτήρα, βλ. Μπίκας, 2004, σ. 324-330.

⁴³⁶ Μπίκας, 2004, σ. 163.

⁴³⁷ «Προσκύνηση των μάγων», περ. *Μέντωρ*, τχ. ΙΣΤ, Δεκέμβριος 1870, σ. 129. Ένα εξαιρετικής ποιότητας χαρακτηριστικό του Νικολαΐδη με θρησκευτικό θέμα δημοσιεύθηκε και στο περ. *Ο Μέλης* («Ο Ευαγγελισμός», τχ. ΔΗ, 22 Μαρτίου 1874, σ. 64). Η εικονογράφηση του *Μέλη*, που επίσης εκδόθηκε στη Σμύρνη (1872-75), δεν ήταν συστηματικά και το σύνολο των ξυλογραφιών, με εξαίρεση αυτή του Νικολαΐδη, που κόσμησαν τις σελίδες του ήταν ανυπόγραφες. Ο χαρακτήρας πιθανότατα ήταν ο δημιουργός της ξυλογραφίας τίτλου του περιοδικού που παρουσίαζε τη φημισμένη γέφυρα του Μέλη, γνωστή και ως γέφυρα των καραβανιών. Φιλοτέχνησε επίσης τις βινέτες της *Ανατολικής Επιθεωρήσεως* και του περ. *Ομηρος*.

⁴³⁸ «Το έμβλημα εκρίθη καλόν να αλλαχθή και εφέτος, διότι και θέσιν πολλήν κατελάμβανε [...] και το ξυλογράφημα είχε σχεδόν καταντήσει άχρηστον» («Φίλοι Αναγνώστα», περ. *Μέντωρ*, τχ. ΚΕ, Σεπτέμβριος 1871, σ. 6). Η νέα ξυλογραφία τίτλου σε μικρότερο μέγεθος περιείχε πολλά μοτίβα από την προηγούμενη, ενώ κυρίαρχη

σει την ξυλογραφία τίτλου⁴³⁹ καθώς και προσωπογραφίες,⁴⁴⁰ ενώ εικονογράφησε και το *Ημερολόγιον της "Αμαλθείας"* (1874-1875). Στη Λέσβο εικονογράφησε τα περιοδικά *Πιττακός* (1877-1879) και *Σαπφώ* (1881), ενώ στην Κωνσταντινούπολη τον *Γραφικό Κόσμο* (1880-1882) και τον *Προμηθέα* (1883). Συνθέσεις του παρουσιάζονταν συχνά και σε αθηναϊκά περιοδικά και ημερολόγια: *Εφημερίδα των Παιδών* (1882, 1883, 1884, 1886, 1893), *Απόλλων*, *Αττικόν Μουσείον* (1883, 1884), *Αττικόν Ημερολόγιον Ειρηναίου Ασωπίου* (1883, 1884, 1886, 1893), *Ιστορία* (1898), κ.ά. Ξυλογραφίες του δημοσιεύθηκαν επίσης στο βιβλίο του Ανδρέα Δαβίδ Μόρτμανν *Η Αλωσις της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Τούρκων εν έτει 1453* (Αθήνα 1892-93), δίπλα σε εκείνες του Στ. Η. Παρασκευά, και στον δεύτερο τόμο του βιβλίου του Μενδελσώνος Βαρθόλδη *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως, μετά προεισαγωγής* (Αθήνα 1894). Οι συνθέσεις του διακρίνονται για το εξαιρετικό σχέδιο, την εκφραστικότητα και τη ρεαλιστική απόδοση των μορφών, την έντονη αντίθεση του σκιοφωτισμού. Μαζί με τον συγγενή του (;) Νίκο Νικολαΐδη, υπήρξε εκδότης του δεκαπενθήμερου εικονογραφημένου περιοδικού *Κόσμος* (1882-1884), που ήταν το πρώτο περιοδικό της Ανατολής που δημοσίευε φωτογραφίες έργων διασήμενων ζωγράφων με την τεχνική της τριχρωμίας. Υπογράφει και με τα Μ.Ν. και Μ. ΝΙΚΟΛΑΪΔ —πολύ συχνά συμπλήρωνε και το ΕΧΑΡ.⁴⁴¹

ήταν η μορφή της θεάς Αθηνάς. Το περιοδικό, που έδειχνε ξεχωριστό ενδιαφέρον για τη διακόσμησή του, θα χρησιμοποιήσει και μια ξυλογραφία τίτλου για μία και μοναδική φορά —τα σύμβολα των ζωδίων σχηματίζουν έναν κύκλο, μέσα στον οποίο εμφανίζεται η μορφή του Ιανού να κρατάει κλειδί (τχ. ΜΑ, Ιανουάριος 1873). Βλ. ακόμα Καροζήλου, 1991, σ. 128-129, σημ. 57· Μπίκας, 2004, σ. 328-329.

⁴³⁹ Η ξυλογραφία τίτλου που δημιούργησε ο Νικολαΐδης εμφανίζεται στο έκτο τεύχος του περιοδικού (15 Μαΐου 1878) και απεικονίζει τον γνωστό βουκολικό ποιητή της Σμύρνης Βίωνα με λύρα. Τη σύνθεση συμπληρώνουν ένα πέτρινο γεφύρι και ένας αρχαίος ναός.

⁴⁴⁰ Στον *Βίωνα* θα δημοσιευθούν οι προσωπογραφίες του Μεγάλου Πέτρου (τχ Α', 1 Μαρτίου 1878, σ. 9), του Πέτρου Ρουβίνου [Ρούμπενς] (τχ. ΙΓ', 1 Σεπτεμβρίου 1878, σ. 205), του Αλέξανδρου Ραγκαβή (τχ. ΙΔ', 15 Σεπτεμβρίου 1878) καθώς και μια σειρά με Γάλλους φιλέλληνες (τχ. ΙΕ', 1 Οκτωβρίου 1878, σ. 236-237).

⁴⁴¹ ΛΕΚ, 1999, τ. 3, σ. 273 (Δημήτρης Παυλόπουλος)· Αργύρη Βουρνά, «"άγνωστοι" Έλληνες χαράκτες», ό.π., σ. 228. Βλ. ακόμα Φώτου Γιοφύλλη, *Η ελληνική ξυλογραφία*

Ορφάνης Π.Γ. (Κωνσταντινούπολη π. 1840 - Κωνσταντινούπολη μετά το 1881). Άγνωστο κοντά σε ποιον μαθήτευσε ως ξυλογράφος. Φιλοτέχνησε ξυλογραφίες για το περιοδικό *Γραφικός Κόσμος* (1880-1882) της Κωνσταντινούπολης. Σύνθεση του με προσωπογραφία του οικουμενικού πατριάρχη, από το 1881, βρίσκεται στη Συλλογή Γιάννη Παπακωνσταντίνου.⁴⁴²

Παυλίδης Μη[ι]νώτος Πέτρος (Ιωάννινα π. 1880 - Βενετία μετά το 1861). Σπούδασε ζωγραφική στην Ιταλία τα χρόνια 1834-39, με υποτροφία της ελληνικής κυβέρνησης. Εγκατεστημένος στη Βενετία, ασχολήθηκε κυρίως με την αντιγραφή αναγεννησιακών έργων, αλλά φιλοτέχνησε και πολλές πρωτότυπες συνθέσεις με ιστορικά θέματα, εμπνευσμένα τα περισσότερα από την Επανάσταση του 1821. Περίπου τριάντα από αυτά τα έργα δώρισε στο ελληνικό κράτος. Ζωγράφησε επίσης και προσωπογραφίες που διακρίνονται για το ακαδημαϊκό τους ιδίωμα. Το 1845 το τυπογραφείο της Βενετίας «Φοίνιξ» του Ν. Βαρότση, εξέδωσε το ποιημά του *Πτηνιάς* με προμετωπίδα την λιθογραφημένη από τον ίδιο αυτοπροσωπογραφία του. Το 1852 ήρθε στην Αθήνα και σε επίσκεψή του στο Πολυτεχνείο διαπίστωσε τις μεγάλες ελλείψεις σε εποπτικό υλικό. Με την επιστροφή του στη Βενετία ξεκίνησε τη συγγραφή εγχειριδίου ανατομίας «εφηρμοσμένου εις την ανθρωπογραφίαν, μετά τεσσαράκοντα μεγάλων πινάκων», το οποίο ολοκλήρωσε το 1856 και το έστειλε στον Κανταντζόγλου ώστε να αποτελέσει διδακτική ύλη για τους νεαρούς σπουδαστές του Σχολείου των Τεχνών. Παράλληλα το ενδιαφέρον του για το εκπαιδευτικό ίδρυμα συνεχίστηκε με δωρεές γύψινων εκμαγείων γλυπτών της αρχαιότητας καθώς και διάφορων οργάνων. Την περίοδο 1858-61 ανέλαβε τη διδασκαλία της ζωγραφικής σε αυτό. Στην Ιταλία διδάχθηκε και την τεχνική της λιθογραφίας. Το 1858

1821-1950, Αθήνα 1951, σ. 8· Χρήστου Σωκρ. Σολομωνίδη, *Η δημοσιογραφία στη Σμύρνη (1821-1922)*, Αθήνα 1959, σ. 90· Γεώργιου Α. Γιαννακόπουλου, «Ο Ελληνικός Τύπος στη Σμύρνη», περ. *Ιστορικά (Ελευθεροτυπία)*, τχ. 148, 29 Αυγούστου 2002, σ. 42.

⁴⁴² Συλλογή Γιάννη Παπακωνσταντίνου. *Δύο αιώνες νεοελληνικής χαρακτηριστικής (19ος - 20ός αιώνας)*, ό.π., σ. 15, 55.

και το 1859 λιθογράφησε τις προσωπογραφίες του Λύσανδρου Καυταντζόγλου και του Ιωάννη Καποδίστρια αντίστοιχα. Ασχολήθηκε επίσης με την αγιογραφία. Υπήρξε επίτιμος συντάκτορας της Φιλαρμονικής Εταιρείας Κέρκυρας. Έργα του βρίσκονται στην Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου και σε ιδιωτικές συλλογές.⁴⁴³

Προσαλέντης Αιμίλιος (Κέρκυρα 1859 - Αθήνα 1926). Γόνος της εικαστικής οικογένειας Προσαλέντη. Σπούδασε ζωγραφική κοντά στον πατέρα του, ζωγράφο Σπυρίδωνα Προσαλέντη (1830-1895), και μετά στο Παρίσι, όπου μάλλον έμαθε και την τεχνική της λιθογραφίας. Παράλληλα στη γαλλική πρωτεύουσα, σπούδασε και μηχανικός. Μετά την επιστροφή του στην Ελλάδα, διορίστηκε στο Πολεμικό Ναυτικό. Φιλοτέχνησε κυρίως ρομαντικές θαλασσογραφίες και λιγότερο λυρικές χρωματικά τοπιογραφίες και ακαδημαϊκές προσωπογραφίες. Τη δεκαετία του 1880 δεκατέσσερις λιθογραφίες του περιλήφθηκαν στο *Λεύκωμα των ενδυμασιών των υπαξιωματικών και ναυτών του Πολεμικού Ναυτικού*. Έργα του βρίσκονται στην Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου, στην Πινακοθήκη Ευάγγελου Αβέρωφ (Μέτσοβο), στη Δημοτική Πινακοθήκη Λάρισας - Μουσείο Γ.Ι. Κατσίγρα, στο Πολεμικό Μουσείο, στις Συλλογές του Ιδρύματος Ευρυπίδη Κουτλίδη, Α.Γ. Λεβέντη κ.ά.⁴⁴⁴

Πύρρος (Θετταλός) Διονύσιος (Κασθαίνια Θεσσαλίας 1774 - Αθήνα 1853). Λόγιος. Χειροτονήθηκε μοναχός και κατόπιν υπηρέτησε ως εφημέριος στην ελληνική εκκλησία του Λιβόρνου. Αργότερα φοίτησε στο Πανεπιστήμιο της Παβίας, στο οποίο σπούδασε ιατρική, χημεία, φυσική, βοτανική και φιλοσοφία. Το

⁴⁴³ ΛΕΚ, τ. 4, 2000, σ. 8 (Δημήτρης Παυλόπουλος). Βλ. ακόμα εφ. *Αθηνά*, 2 και 16 Ιουλίου 1858· εφ. *Αιών*, 12 Αυγούστου 1859· Φιλιππίδης, 1995, σ. 36, 37, 201, 225· Ελένης Ε. Κούκκου, *Ιωάννης Καποδίστριας - Ρωξάνδρα Στούρτζα. Μια ανεκπλήρωτη αγάπη. Ιστορική βιογραφία*, ό.π., σ. 643 (αναφέρεται λανθασμένα Β. Παυλίδης-Μινώτος).

⁴⁴⁴ Ιστορικού, «Ιστορικά σημειώματα: Ο οίκος Προσαλέντη», περ. *Ναυτική Ελλάς*, 31 Ιανουαρίου 1930, σ. 345· ΛΕΚ, τ. 4, 2000, σ. 74 (Αθανάσιος Χ. Χρήστου)· κατάλογος δημοπρασίας Πέτρου Βέργου, ξενοδοχείο «Athens Plaza», 12 Φεβρουαρίου 2003, σ. 32, αρ. 221.

1813 ανακηρύχθηκε διδάκτωρ του ίδιου πανεπιστημίου. Στην Κωνσταντινούπολη προήχθη σε αρχιμανδρίτη από τον πατριάρχη Γρηγόριο Ε΄. Επιστρέφοντας στην Ελλάδα ήταν, από την έναρξη της Επανάστασης και έως το 1829, γιατρός και ιεροκήρυκας. Το 1829 άνοιξε, με τον στρατηγό Νικηταρά, χαρτοποιείο σε έναν από τους μύλους του Ερασίνου ποταμού στο Κεφαλάρι του Άργους· ο νερόμυλος αυτός έπαψε να λειτουργεί όταν εξαντλήθηκαν οι πόροι του. Με την άφιξη του Όθωνα στην Ελλάδα, εγκαταστάθηκε στην Αθήνα. Είναι από τους πρώτους Έλληνες λιθοχάρκτες, όπως φαίνεται και στο βιβλίο του *Πρακτική αστρονομία, περιέχουσα την μυθολογικήν ιστορίαν και καταγραφήν των δώδεκα πλανητών και κομητών και των εκατό δέκα αστερισμών του ουρανού, μετά των 3448 αστερων αυτών, ερανισθείσα εκ διαφόρων συγγραφέων και συντεθείσα εις μέρη δύο: εις πλανητογραφίαν και ουρανογραφίαν* (Αθήνα 1836). Αφησε συγγράμματα γεωγραφικής και ιστορικής θεματολογίας που κοσμήθηκαν με λιθογραφίες: *Γεωγραφικός Άτλας* (Αθήνα 1845), *Βίοι των στρατηγών του Μεγάλου Αλεξάνδρου* (Αθήνα 1846) και *Περιήγησις ιστορική και βιογραφία Διονυσίου Πύρρου του Θετταλού* (Αθήνα 1848). Έργα του βρίσκονται σε ιδιωτικές συλλογές.⁴⁴⁵

Ρομποτής Ν. Εργάστηκε, μαζί με τον αδελφό του, ως ξυλογράφος στην εικονογράφηση του *Μώμου* (1873-1876), της Κωνσταντινούπολης, του πρώτου ελληνόφωνου εντύπου, στο οποίο δημοσιεύονται υπογεγραμμένες γελοιογραφίες, καθώς και σε βιβλία στις αρχές του 20ού αιώνα. Έργα του βρίσκονται στη Συλλογή Ιάκωβου Γ. Βαγιάκη.⁴⁴⁶

Σιγανός Θ. Άγνωστο πού και με ποιόν σπούδασε. Εικονογράφησε με ξυλογραφίες του βιβλία, εφημερίδες (*Καιροί*) και περιοδικά στο

⁴⁴⁵ *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. Κ΄, Αθήνα 1932, σ. 946 (Δ.Ι. Κοϊμυτσόπουλος)· Γεωργίου Α. Φαρμακίδη, *Ο ζωγράφος Αθανάσιος Ιατρίδης (1799-1866)*, Αθήνα 1960, σ. 314, σημ. 15· Νίκου Ε. Σκιαδά, *Χρονικό της Ελληνικής Τυπογραφίας*, ό.π., σ. 306-309· κατάλογος δημοπρασίας Πέτρου Βέργου, ξενοδοχείο «Athens Plaza», 2 Δεκεμβρίου 2003, σ. 16, αρ. 92· Παυλόπουλος, 2011, σ. 42.

⁴⁴⁶ Αργύρη Βουρνά, «Άγνωστοί Έλληνες χαράκτες», ό.π., σ. 227, 229.

δεύτερο μισό του 19ου αιώνα. Έργο του βρίσκεται στη Συλλογή Γιάννη Παπακωνσταντίνου. Υπογράφει με το Θ.ΣΙΓ.⁴⁴⁷

Στερο(ρ)ογιάννης Νικόλαος (Αθήνα π. 1810 - Αθήνα 1869). Φημισμένος λιθογράφος, μαθητής και συνεργάτης από το 1843 του Βαυαρού λιθογράφου Andreas Forster, διευθυντή της Βασιλικής Λιθογραφίας, ο Στερογιάννης δημιούργησε λιθοχαρακτικά (χάρτες, διπλώματα, κ.ά.). Από τους πρώτους Έλληνες καταρτισμένους λιθογράφους, εικονογράφησε με εξήντα λιθογραφίες του με θέματα από τη γυναικολογική ανατομία, που χαρακτηρίζονται ως οι «περισσότερο επιμελημένες λιθογραφίες αυτής της περιόδου»⁴⁴⁸ τη *Μαιευτική* του Νικολάου Κωστή (Αθήνα 1849), όπως επίσης και διάφορα περιοδικά (*Πανδώρα*, κ.ά.). Παρουσίασε έργα του στην Α΄ έκθεση των «Ολυμπίων» το 1859, τιμώμενος με «εξαίρετον μνείαν».⁴⁴⁹

Στρατής Δημήτριος (Ζάκυνθος). Το 1888 συνεργάστηκε ως ξυλογράφος με το περιοδικό *Η Διάπλασις των Παίδων*. Εικονογράφησε με ξυλογραφίες του τη *Θεραπευτική των νόσων των οφθαλμών* του Γεωργίου Φ. Κοσμετάτου (Αθήνα 1926). Υπογράφει και με το Δ.Σ.⁴⁵⁰

Φουσκίδης Σπυρίδων (Ήπειρος π. 1820 - Αθήνα μετά το 1847). Σπούδασε στο Σχολείο των Τεχνών σχέδιο και ζωγραφική με δάσκαλο τον Γ. Μαργαρίτη έως το 1847 –δίπλα του ίσως έμαθε και τη νέα τότε για την Ελλάδα τεχνική της λιθογραφίας. Το 1843 τυπώθηκαν δύο λιθογραφίες του για το βιβλίο *Τα κατά την κηδείαν του μακαρίτου Θ. Κολοκοτρώνου, αποθανόντος την 4 Φεβρουαρίου του έτους 1843*.⁴⁵¹ Υπήρξε από τους πρώτους Έλλη-

⁴⁴⁷ Συλλογή Γιάννη Παπακωνσταντίνου. Δύο αιώνες νεοελληνικής χαρακτικής (19ος -20ός αιώνας), ό.π., σ. 15, 56.

⁴⁴⁸ Γεωργίου Α. Φαρμακίδη, *Ο ζωγράφος Αθανάσιος Ιατρίδης (1799-1866)*, ό.π.

⁴⁴⁹ ΛΕΚ, τ. 4, 2000, σ. 230 (Δημήτρης Παυλόπουλος).

⁴⁵⁰ Αργύρη Βουρνά, «“άγνωστοί” Έλληνες χαράκτες», ό.π., σ. 228.

⁴⁵¹ Εφ. *Η Φήμη*, 12 και 18 Αυγούστου 1843.

νες ζωγράφους-λιθογράφους. Έργο του βρίσκεται στη Συλλογή του Γιώργου Ι. Χριστοδουλόπουλου.⁴⁵²

Χατζηφίλος Κλεάνθης. Εργάζεται στην Αθήνα το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα ως ξυλογράφος για την εικονογράφηση βιβλίων. Το 1900 διατηρούσε κατάστημα για ξυλογραφίες «παρά τη Φιλοκάλω Πηνελόπη (Πλατεία Λουδοβίκου)».⁴⁵³

Χατζηνικολάου Ν. Εργάστηκε ως επαγγελματίας ξυλογράφος στην Αθήνα στις αρχές του 20ού αι.⁴⁵⁴

Χριστοδούλου (Σκιαδόπουλος) Γεώργιος (Christodule Georges) (Αίγινα 1852 - Παρίσι μετά το 1931). Σπούδασε στο Σχολείο των Τεχνών ζωγραφική το 1869-71, ενώ στη χαρακτηριστική υπήρξε μαθητής του συγγενή του(;) Περικλή Σκιαδόπουλου. Το 1877 είχε κατάστημα χαρακτηριστικής στην οδό Σταδίου: «Ο εν Αθήναις άξιος ξυλογράφος και χαρακτήης κ. Γ. Χριστοδούλου έλαβε την άδειαν του φέρειν άνωθεν της θύρας τού κατά την οδόν Σταδίου καταστήματος αυτού τον τίτλον “χαρακτήης της Αυλής” καθ’ υψηλήν βασιλικήν επιταγήν».⁴⁵⁵ Ξυλογραφίες του δημοσιεύθηκαν σε αθηναϊκά περιοδικά (*Ποικίλη Στοά*). Από το 1892 έως το 1931 έζησε και δούλεψε στο Παρίσι. Το 1903 εκδόθηκε το βιβλίο του Thomas à Kempis *L'imitation de Jésus Christ. Traduction anonyme du XVIIe siècle*, στο οποίο φιλοτέχνησε τις ξυλογραφίες των σχεδίων του ζωγράφου και εκδότη του Maurice Denis. Χαρακτικά του παρουσιάστηκαν σε ομαδικές εκθέσεις στο Παρίσι (1892, 1893, 1894, 1896, 1900, 1903, 1923 – τιμητική διάκριση –, 1924 – Γ' βραβείο –, 1926 – Γκαλερί Charles Brunner –, 1928 – Αργυρό βραβείο) και σε εκθέσεις γαλλικών εικονογραφήσεων του 19ου αιώνα (1985, *L'art d'illustra-*

⁴⁵² ΛΕΚ, τ. 2, 1998, σ. 382 (Δημήτρης Παυλόπουλος): κατάλογος δημοπρασίας Πέτρου Βέργου, ξενοδοχείο «Athens Plaza», 22 Ιουνίου 2004, σ. 28, αρ. 181. Αρχαικό Μουσείο Τέχνης και Ιστορίας (εκδ.), *Τρεις Εικόνες, Μια Ιστορία... Τριπολιτσά 1821*, κείμενο Νίκος Γρηγοράκης, Τρίπολη 2004, σ. 4, 9-13.

⁴⁵³ Σπυρίδωνος Κουσουλίνου, *Οδηγός Αθηνών-Πειραιώς και των κυριωτέρων πόλεων της Ελλάδος*, Αθήνα 1900.

⁴⁵⁴ Αργύρη Βουρνά, «“άγνωστοι” Έλληνες χαρακτες», ό.π., σ. 228.

⁴⁵⁵ Εφ. Άγγελος, 5 Ιανουαρίου 1877.

tion, Wolfenbüttel Γερμανίας). Έργα του βρίσκονται στην Bibliothèque Nationale - Cabinet des Estampes του Παρισιού. Ήταν μέλος της Société Artistes Français, σε εκθέσεις της οποίας μετέσχε (1923, 1924). Υπογράφει και με το Γ. Χριστοδ.⁴⁵⁶

---

⁴⁵⁶ Saur Allgemeines Künstlerlexikon. Die Bildenden Künstler aller Zeiten und Völker, τ. 19, Μόναχο-Λειψία 1998, σ. 57 (Catrin Ritter)· ΛΕΚ, τ. 4, 2000, σ. 466 (Δημήτρης Παυλόπουλος).

